

افعال حكمة الامت

کیدت کالج لاڑکانو

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

اقبال حڪيم الامت

علامہ اقبال جي حياتي ۽ سندس فڪرتي
چونڊ مضمونن جو سنڌي ترجمو

مرتب
سڪندر علي چنا

ڪيڊٽ ڪاليج، لاڙڪاڻو

137007

928

چ ن ا

چنا، سکندر علي

اقبال حکيم الامت / سکندر علي چنا

لاڙڪاڻو: پرنسپال ڪيڊٽ ڪاليج، 2006ع

vii، صفحہ: 237

1. اقباليات، I. عنوان

پهريون چاپو: نومبر 2006ع
ڪتاب: اقبال حکيم الامت
مرتب: سکندر علي چنا
ڪمپوزنگ: فهيم احمد سولنگي
ڪمپيوٽرلي آٽوٽ: نديم احمد سولنگي
چپائيندڙ: پرنسپل ڪيڊٽ ڪاليج، لاڙڪاڻو
چپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي فون: 021-2737290

ملڻ جا هنڌ

نيشنل بوڪ ڊپو، بندر روڊ لاڙڪاڻو، فون: 4042574

مسٽر بڪس، سپر مارڪيٽ، اسلام آباد، فون: 2278843

ٿامس اينڊ ٿامس، ريگل چوڪ، صدر ڪراچي، فون: 5682200

اظهار سنز، اردو بازار، لاهور، فون: 7220761

ڪائيا واڙ بوڪ اسٽور، اردو بازار، ڪراچي، فون: 2638025

ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر

فهرست

5	محمد يوسف شيخ	☆ پيش لفظ
9	مرتب پاران	☆ به اکر
15	حسن اختر / کيڊت ارباب ارسلان	☆ علامه اقبال جو تعليمي سفر
21	عبدالمجيد سالڪ / سڪندر علي عباسي	☆ علامه اقبال جي رهڻي ڪهڻي
36	عبدالمجيد سالڪ / کيڊت انعام الله بلوچ	☆ علامه اقبال جون علمي خدمتون
43	محمد انور صوفي / کيڊت فهد مسعود چانڊيو	☆ علامه اقبال ۽ مسلم امت جو تصور
51	وحيد قرشي / جميل احمد خاصخيلي	☆ علامه اقبال جو تصور وپنيت
60	صوفي گلزار احمد / انيس گل عباسي	☆ علامه اقبال - مسلم امت جو عظيم شاعر ۽ فلسفي
72	محمد علي خان / کيڊت محمد ارسلان لشاري	☆ اقبال هڪ پيغام ڏيندڙ شاعر
77	عبد الوهاب عزام بڪ / کيڊت احسان علي مغيري	☆ اقبال جو پيغام
81	ڪرم حيدري / اياز لاکير	☆ اقبال - رسول الله ﷺ جن جي بارگاهه پر
97	پروفيسر عبدالقيوم / بشير احمد مهر	☆ اقبال جو ختم نبوت بابت تصور

117	مولانا سيد ابوالحسن علي ندوي / ڪيڊٽ محمد يونس رند	☆ انسان ڪامل اقبال جي نگاهه ۾
130	سڪندر علي چنا	☆ اقبال جو مطلوب مسلمان
154	خالد حسين وسير	☆ اقبال جي نظر ۾ انسان جي اهميت ۽ مقام
160	ڊاڪٽر اسرار احمد / ڪيڊٽ شاه جهان عباسي	☆ اقبال ۽ قرآن
170	سيد نذير نيازي / حافظ عبدالوهاب مگريو	☆ اسلامي شريعت اقبال جي نظر ۾
180	سيد ابوالاعليٰ مودودي / ڪيڊٽ بلال گوپانگ	☆ اقبال جي زندگيءَ مان هڪ سبق
186	مولانا امين احسن اصلاحي / ڪيڊٽ فضل الرحمن ڪلوز	☆ ڊاڪٽر علامه اقبال هڪ الهامي شاعر
190	فرمان علي ملاح	☆ علامه اقبال جو اله آباد وارو خطبو
198	جاويد اقبال	☆ شاعر مشرق جو سياسي شعور
202	ڪي اي راشد / ڪيڊٽ محمد خان شيخ	☆ سائنس جا جديد نظريا ۽ اقبال جو تصور حيات و ممات
214	منشي محمد الدين فوق / ڪيڊٽ صدام گل	☆ اقبال جي ظرافت ۽ ذهانت جا ڪجهه واقعا
217	ڪيڊٽ عامر لطيف پٽي	☆ اقبال جون دعائون
221	اختر راهي / ڪيڊٽ اويس احمد ڌاريجو	☆ اقبال افغانستان ۾
235	امتياز علي ميمڻ	☆ مضمونن جا ماخذ

پيش لفظ

هن دنيا ۾ روز هزارين ماڻهو پيدا ٿيندا ۽ مرندا رهن ٿا. انسانن جي آمد و رفت جو هي سلسلو ازل کان جاري آهي ۽ ابد تائين جاري رهندو. دنيا ۾ لکين انسان گمناميءَ جي زندگي گذاري، راه راني وٺن ٿا ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ انهن کي ڪير ياد ڪرڻ وارو به ڪونه ٿو رهي. پر دنيا ۾ اهڙا انسان به پيدا ٿيندا رهيا آهن جيڪي هميشه زندهه رهندا آهن. هو موت کان پوءِ به زندهه ۽ پائنده، روشنيءَ جي مينارن وانگر چمڪندا ۽ انسانيت جي قافلي لاءِ سالار ۽ منزل ڏانهن رهنمائي ڪندا آهن. اهڙا اعليٰ انسان ٿي در حقيقت انسانيت جا معمار ۽ قومن جا سيرت ساز هوندا آهن. اهڙين ئي زندهه ۽ جاويد هستين مان علامه اقبال به هڪ هو.

علامه اقبال هڪ اعليٰ شاعر به هوندو هڪ فيلسوف به، هو هڪ قانوندان به هوندو سياستدان پڻ، هو هڪ سماجي ڪارڪن به هوندو هڪ زندهه دل انسان به، انهن مڙني حيثيتن ۾ سندس مرتبو تمام بلند آهي. پر منمنجي نگاهه انهن حيثيتن کان منفرد سندس قرآن جي پيغام کي عام ڪرڻ جو عزم ۽ عشق رسول ﷺ واري حيثيت آهي. انهيءَ حيثيت جي ڪري مون کي ساڻس پيري ۽ مريدي يا مرشد ۽ سالڪ وارو تعلق آهي.

بد قسمتيءَ سان ڪن مخصوص حالتن جي ڪري سنڌي خواندو طبقو علامه اقبال جي عظيم فڪر کان گهڻي ڀاڱي نابلد آهي. لڏا اهو انتمائي ضروري جاتم ته پاڪستان جي نوجوان طبقي جي رهنمائي ۽ سندس فڪري پاڪيزگي ۽ اعليٰ انساني مقاصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ علامه اقبال جي تعليم ۽ افڪار کان کيس واقف ڪرائڻ، ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو جي هم جمعتي شخصيت سازي جي اسڪيم ۽ پروگرام جو هڪ لازمي حصو بنائڻو آهي. ان عزم تحت ئي اسان ملڪ جي اعليٰ تعليمي ادارن جي نوجوانن ۾ اقبال جي ڪلام مان حقيقي روح حاصل ڪرڻ لاءِ هر سال ملڪي سطح تي ”حفظ ڪلام اقبال“ جو مقابلو

اقبال جي لاءِ

ڪرائڻ شروع ڪيو. هر سال ”يومِ اقبال“ جي موقعي تي ڪيڊٽس ۽ اساتذہ جا طبع زاد ۽ مترجمہ مضامين سميت، انهن تي مشتمل ڪتاب بہ آئيندا رهيا آهيون، جن کي ملڪي سطح تي ساراهيو ويو آهي.

علامہ اقبال رح بر صغیر هند و پاڪستان جي مسلمانن جو بالخصوص ۽ سڄي دنيا جي مسلمانن جو بالعموم ان حيثيت سان محسن آهي جو هن اسلامي وحدت جو اهو پيغام جيڪو محمد مصطفيٰ ﷺ جن اڄ کان چوڏنهن سو سال اڳ ڏنو هو تنهن کي زنده ڪيو. اقبال وحدتِ امتِ مسلمہ جو نقیب هو.

حضور ﷺ جن هڪ الله جي عقيدتي بنياد تي هڪ امتِ مسلمہ جو بنياد وڌو هو. بعد ۾ خلافتِ راشدہ، خلافتِ بنو أمية، بنو عباس ۽ بنو فاطمه ۾ تقسيم ٿي ته اسلامي وحدت جي بنياد تي قائم امتِ مسلمہ جي وحدت بہ پارہ پارہ ٿي وئي. مسلمان هڪ امت جي جاءِ تي ترڪ، مغل، افغان، عرب ۽ ايراني قومن ۾ ورهائجي ويا. اها تفريق اڃان وڌيڪ ذاتين ۽ برادرين ۾ پيدا ٿي وئي. جيڪا ڪسر رهيل هئي سا يورپي نظريہ و طنيت يعني نيشنلزم پوري ڪري ڇڏي. هندستان بہ قوم پرستي ۽ وطن پرستيءَ جي ان مرض کان محفوظ نہ رهيو. ڇا هندو ڇا مسلمان، سڀ ان نئين نظريہ و طنيت جي نشي ۾ سرشار هئا. ايسٽائين جو دارالعلوم ديوبند جي مہتمم ۽ جميعت علماءِ هند جي سربراہ مولانا حسين احمد مدنيءَ بہ چيو تہ ”تو میں اوطان سے بنتی ہیں“ اقبال پڻ يورپ وڃڻ کان اڳ 1905ع تائين ان نظريي جو قائل هو، جو چيو هئائين:

ہندی ہیں ہم وطن ہے ہندوستان ہمارا

پر جڏهن يورپ کان واپس آيو ته اقبال تي ان نظريي جون خرابيون واضح ٿي چڪيون هيون، جو چيائين:

ان تازہ خداؤں میں بڑا سب سے وطن ہے

جو پيرہن اس کا ہے وہ مذہب کا کفن ہے۔

علامہ اقبال مسلمانن کي سندن اهو وساريل سبق وري ياد ڏياريو تہ مسلمان الڳ الڳ قوم نہ بلڪہ هڪ امت ۽ ملت آهن جنهن جو بنياد توحيد ۽ رسالت آهي. يورپ ۾ ٿي سال گذارڻ ۽ اتان جي اعليٰ ادارن مان تعليم حاصل ڪرڻ ۽ وقت جي نامور فلسفين ۽ شخصيتن سان ملاقاتون ڪرڻ ۽ انهن جي افڪار جو مطالعو ڪرڻ کان پوءِ اقبال

اقبال جي ڪلام

جڏهن واپس هندستان آيو ته هن هڪ نظم ”وطنيت“ جي عنوان سان لکيو جيڪو ”بانگ درا“ ۾ شايع ٿيو. اقبال ان نظم ۾ وطن کي هڪ سياسي تصور طور رد ڪندي ۽ دليل ڏيندي چوي ٿو:

اقوام ۾ مخلوق خدا بڻتي هجي اسان کان،
قوميت اسلام کي جڙ ڪڍي هجي اسان کان.

اقبال جو اصل ڪارنامو اهو ئي آهي ته هن جديد نظريو وطنيت ۽ نيشنلزم جي تباهه ڪارين کي ان زماني ۾ ئي پرکي رد ڪري ڇڏيو هو جڏهن ان نظريي کي قومن جي مرثي مصيبتن ۽ مشڪلاتن جو حل ٿي سمجهيو ويو. اهو نور ڪيس قرآن جي تعليم ۽ سيرت رسول ﷺ کان عطا ٿيو هو جنهن جي روشنيءَ ۾ اقبال مسلمانن ۽ سڄي دنيا جي انسانن کي خبردار ڪندو رهيو.

اقبال مسلمانن جي پيهر عالمگير اخوت ڏسڻ چاهي ٿو. چوي ٿو:

ايڪ هون مسلم حرم کي پاسبالي ڪيل
نيل ڪي ساعل ڪي لڪر تاخاک کا شفر

اقبال جي شاعريءَ جو پيغام اصل ۾ قرآن ۽ سنت ڏانهن موٽ ڪائڻ آهي. هو چوي ٿو:

قرآن ۾ هو غوطه زن اڪي مرد مسلمان
الله ڪري تجھ ڪو عطا جدت ڪردار.

حضور ﷺ جن لاءِ چئي ٿو:

نگاه عشق و مستي ۾ وهي اول وهي آخر
وهي قرآن وهي فرقان وهي ليم وهي طه

اقبال جي نظر ۾ هڪ مسلمان کي هيئن هئڻ گهرجي:

بتاول تجھ ڪو مسلمان کي زندگي ڪيا هجي
يه هجي نهايت انديشه و ڪمال و جنون

علامه اقبال جي افڪار جي بنياد تي ئي پاڪستان قائم ٿيو ۽ برصغير جو ورهاڱو ٿيو. ضرورت آهي ته پاڪستان جي نوجوان نسل کي سندن اصل بنياد کان آگاه ڪيو وڃي ۽ ان لاءِ اقبال جي شاعري هڪ انتهائي موثر ذريعو آهي.

هن ڪتاب لاءِ مضمونن جو انتخاب اردو جي مشهور ۽ معروف عالمن ۽ مفڪرن جي ڪتابن مان ڪيو ويو آهي. انهن سڀني شاگردن ۽

استادن کي آءِ مبارڪباد ٿو ڏيان جن هن ڪتاب لاءِ طبع زاد يا ترجمو
ڪيل مضمون لکيا. بالخصوص آءِ ڪتاب جي سمپڙيندڙ ڪاليج جي
سينيئر استاد سڪندر علي چنا صاحب کي جس ڏيندس جنهن ترجمو
ڪيل مضمون چيڪ ڪري انهن ۾ درستگيون ڪيون ۽ ٿوري وقت ۾
ڪتاب کي منظرِ عام تي آندو.

اميد ته اسان جي هيءَ پيشڪش به اڳين ڪتابن وانگر قبولِ عام
ماڻيندي ۽ نوجوانن لاءِ علامه اقبال جي فڪر کي سمجهڻ لاءِ سونهون
ثابت ٿيندي.

محمد يوسف شيخ

پرنسپل ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو

21 آڪٽوبر 2006ع بمطابق

۲۷ رمضان المبارڪ ۱۴۲۷ھ.

په اکر

جون 2006ع جي شروع ۾ اسان جي ڪالج جي پرنسپال پروفيسر محمد يوسف خواهش ظاهر ڪئي ته ”يوم اقبال“ تي علامه اقبال تي ڪتاب آڻيو آهي ۽ اهو ڪم مون کي سونپيائين. مون ڪاليج جي لائبريريءَ مان اٽڪل 43 مضمون منتخب ڪيا، جيڪي برصغير هند ۽ پاڪستان جي مڃيل عالمن ۽ مفڪرن جا لکيل هئا. انهن ۾ اهي به هئا جن اقبال کي پنهنجي زندگي ۾ ڏٺو، ٻڌو ۽ ساڻس گڏ رهيا ۽ ڪي سندس دور جا اهڙا عالم به هئا جن کيس پڙهيو ۽ ان کان متاثر ٿي مٿس ڪتاب لکيا. 14 جون 2006ع تي سائين يوسف صاحب انهن مضمونن جي منظوري ڏني ۽ اهي فوٽو اسٽيٽ ڪرائي ٻارهين ڪلاس جي شاگردن ۽ اساتذہ کي ڏنا ويا ته جيئن هو گرمين جي موڪلن دوران انهن کي ترجمو ڪن.

سيپٽمبر 2006ع جي ٻئي هفتي ۾ مضمون ملڻ شروع ٿيا. 22 سيپٽمبر 2006ع تائين تقريبا سڀ مضمون چيڪ ٿي پهر فيئر ڪري مليا.

مضمونن جي چيڪنگ دوران ڪافي اهڙا لفظ به آيا جن جو جيڪڏهن تڙسندڙي نعر البدل نه پئي مليو يا انهن جي معنيٰ ۽ مفهوم نٿي سمجه ۾ آيو ته پنهنجن دوستن کان پڇيم ۽ انهن سان بحث به ڪيم. لغتون ڏٺم، فارسي اشعار، قرآن جي آيتن ۽ عربي اشعار جا ترجما لکيم.

ڪن مضمونن ۾ ڪي سائنسي ڳالهون هيون ۽ انهن ۾ مونجهارو پئي ٿيو ته سائنس جي اساتذہ کان ٿي پڇيم ۽ انهن سان بحث ڪيم. ڪڏهن ڪڏهن رات جو ڏهين وڳي محترم جميل احمد خاصخيليءَ کان سندس هائوس تي فون تي ٿي ڪي لفظ پڇيم ته وري ڪڏهن ڪي سائنسي اصطلاح محترم ذوالفقار علي شريءَ محترم غلام

مصطفى ڀٽيءَ کان ٿي پڇيم. هڪ دفعي ڪرم حيدريءَ جي مضمون ۾ ”جاويد نام“ مان حلاج جي نبي ﷺ جن جي لاءِ لفظ ”عبده“ جي ڪيل شرح، اقبال جي شعر جي صورت ۾ هئي، ان ۾ هڪ شعر آهي:

کَالِهَ تَج و دَمِ اُو عَبْدَه
فَاش تَرَخَوِي بَجُو هُو عَبْدَه

کَالِهَ تَلَوَارِ ۽ ان جي ڌار آهي عبده
کولي ٻڌايائين ته هو پاڻ آهي عبده

ان شعر جي پهرين سٽ ۾ لفظ آيو آهي ”دم“ ان جي اڙدو ۾ معنيٰ هئي ”تلوار جي ڌار“. لفظ ”ڌار“ جو تڙ ۽ سنڌي نعم البدل ٿي چاهيم. جميل ٻڌايو ته اسان جي علائقي ۾ ان لاءِ ”زر“ جو لفظ استعمال ٿيندو آهي. دوستن سان بحث ڪندي خبر پئي ته اهو لفظ اصل ۾ ”زر“ نه بلڪه ”زر“ آهي جنهن جي معنيٰ به تيزي آهي. انيس صاحب ۽ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ صاحب ٻڌايو ته سنڌيءَ ۾ تلوار جي تيزيءَ لاءِ لفظ ”ڌار“ ئي استعمال ٿيندو آهي. پوءِ لفظ ”ڌار“ ٿي رکيم. اهڙي طرح ڪن مضامين ۾ ڪئين فارسي اشعار ڏنل آهن، انهن جا ترجما به ڳولهي پيئي ۽ ڪجهه پنهنجي فھر سان متعين ڪري لکيم. ڪن دوستن کي پنهنجن ئي لفظي ترجمي ڪيل لفظن کي باقي رکڻ تي اصرار هو انهن کي بحث ڪري مڃايم ته ڪن سان حجت ڪري پنهنجو حق ايڏيتري به استعمال. ڪيم جو مون کي اها سعادت حاصل آهي ته مان هڪ ته اسلاميات جو شاگرد ۽ ان سان گڏ اقبال جي نثر ۽ نظم کان به ٿورو گهڻو واقف هجڻ جي هار هٽندڙ آهيان. مون کي يقين آهي ته جيستائين ڪو شخص قرآن ۽ اسلامي تاريخ سان گڏ ڪجهه جديد سياسي ۽ فڪري نظرين کان واقف ناهي ته اهو اقبال کي سمجهڻ ۾ غلطي ڪري سگهي ٿو.

بهرڪيف شاگرد سائين ۽ رفقاءِ ڪار جي مدد سان هن ڪتاب جي ڪم کي توڙ تائين پهچائڻ ۾ ڪامياب ٿيس. آءٌ هن ڪتاب جي هر مرحلي تي هر حوالي سان مشفقانه ساٿ ۽ سرويائي مهيا ڪرڻ لاءِ ڪاليج جي پرنسپال محترم پروفيسر محمد يوسف شيخ جن جو تهر دل سان ٿورائتو آهيان. سائين پاڻ به اقبال جا شيدائي آهن ۽ اقبال جي منتخب اشعار جو منظوم سنڌي ترجمو ڪري چڪا آهن. هيستائين اقبال تي

مختلف مضامين ۽ پنج عدد ڪتاب، Iqbal: The Visionary 1995، ڏاهو ذات ڏٺي 1998ع، Gabriel's Neighbour 2003، پورب سندو سنهيو 2004ع ۽ خود آگهي 2005ع ڏٺي چڪا آهن.

علامه اقبال اسانجي نئين نسل لاءِ هڪ رهنما طور ڪم اچي سگهي ٿو. علامه نه معروف معنائن ۾ ڪو مولوي يا مفتي هو ۽ نه ئي فقيه يا ڪنهن مدرسي جو فارغ التحصيل. سواءِ سندس والد شيخ نور محمد ۽ سندس استاد مولوي مير حسن جي صحبت ۽ تعليم تربيت جي، پر کيس مشرقي ۽ مغربي علمن خاص ڪري سياسي، سماجي، معاشي ۽ مذهبي نظرين جي جيتري ڄاڻ ان وقت هئي اڃا تائين به ان سطح جو فهم پوري اسلامي دنيا ۾ ڪنهن کي به حاصل نه ٿي سگهيو آهي.

20-22 سالن جي عمر ۾ معاشيات جي علم تي پوري برصغير هندستان ۾ 1903ع ۾ هڪ ڪتاب ”علم الاقتصاد“ جي نالي سان اڙدو ۽ لکيائين، جيڪو ڪنهن انگريزي ڪتاب جو ترجمو نه بلڪ سندس مطالعي جو نچوڙ آهي. حيرت ته اها آهي جو هن ڪڏهن به، نه لاهور ۾ ۽ نه ئي ڪو يورپ ۾، پڙهائيءَ دوران ڪو معاشيات جو مضمون امتحان خاطر ٿي پڙهيو هو. اهڙي طرح هو هندستان جي مسلمانن پوءِ اهي لاهور جا هجن يا ڪراچي ۽ جا، ڪشمير جا هجن يا لکنوءَ جا، مڙني جي مسئلن جي ڄاڻ ۽ انهن جي حل لاءِ ڪوشان هو. بين الاقوامي حالتن ۾ مسلمان ملڪن جي فرنگين هٿان لتاڙ ۽ انهن جي حالت زار به سندس سامهون هئي. حيرت آهي ته اقبال افغانستان جي مسئلي کي 1910ع-1911ع ۾ هڪ بين الاقوامي Flash point طور ڏسي ٿو ۽ دنيا کي ٻڌائي ٿو ته جيڪڏهن افغانستان ۾ امن نه رهيو ته دنيا ۾ به امن نه رهي سگهندو. ساڳيءَ طرح کيس فلسطين، ترڪي ۽ بين عرب ملڪن جي ڌارين ڌاريلن هٿان فرما رجن ۾ انگريز ۽ فرانسيسي سرفهرست هٿا به واضح نظر اچي ٿي ۽ هو دنيا کي ان جي سنگين نتايج کان پڻ خبردار ڪري ٿو. هو جمعيت اقوام League of Nations جي ناقص، فريبي ۽ عيارانه ڪردار کي به اڳاڙو ڪري ٿو ۽ ان کي ڪفن چورن جي جماعت ٿوسڙي:

اقبال جي لاملت

من اڙيس پيش ندانم که کفن دزده چند
بهر تقسيم قبور لکن ساخته اند

(جمعيت الاقوام - پيام مشرق)

جمعيت الاقوام جي ڪردار کي انساني اتحاد جي خلاف قرار ڏيندي
چوي ٿو:

مکھ نه ديا خاک جنبوا کو به پيغام
جمعيت اوم يا جمعيت اقوام

پئي طرف سندس نگاهه مشرقي شاعرن، عالمن، مفڪرن ۽ مجاهدن
جي ڪارنامن تي به آهي. هو مغرب جي مشهور عالمن ۽ ڏاهن کان نه صرف
واقف آهي بلڪ انهن مان گهڻن سان ذاتي طور تي مليو به هو. نطشي جي
"Superman"، شوپنهار جي "will" ۽ برگسان جي "Creative Evolu-
tion" کان نه صرف چڱيءَ طرح واقف آهي بلڪ انهن جي خامين کي به
اجاگر ڪيو اٿس. برگسان سان ته هو پيرس ۾ مليو به هو. اهڙيءَ طرح
مسولين، نادر شاهه ۽ هندستان جي ڪوڙن نوابن سان به سندس تعلق
رهيو. سندس ئي دور ۾ نبوت جو ڪوڙو دعويٰ دارمرزا غلام محمد قادياني
به هو بلڪ سندس شهر سيالڪوٽ ۾ ڪمشنر جي دفتر ۾ هڪ
ڪلرڪ طور نوڪري به ڪري ٿو ته اقبال جا گهڻا واقف ان جا مداح به
آهن. سندس دور ۾ فاشزم، سوشلزم ۽ نيشنلزم جون تحريڪون ۽ نظريا
زورن تي هئا جنهن ۾ هندستان جا نيشنلسٽ علما به هئا. هڪ اهڙي
هيجان انگيز ۽ تباھ ڪندڙ دور ۾ جنهن ۾ دنيا هڪ هولناڪ مهاڀاري
لڙائي جي تباھ ڪارين ۾ ئي اڃا قاتل هئي، اقبال سڀني کان منفرد ۽
الڳ ٿو نظر اچي. هو پنهنجي دور جي صوفين، ملن، فقيهن، پيرن، نوابن،
وياج خورن تي تنقيد ڪرڻ سان گڏ انهن کي راهه به ڏيکاري ٿو ۽ کين ڏس
به ڏئي ٿو ته هن مسئلي جو حل هي اٿو. غرض ته علامه اقبال پنهنجي دور
جو هڪ وڏو صاحب بصيرت مسلمان عالم هو جنهن جو روح قرآن ۽
سنت جي عشق ۾ سرشار ۽ ٻڌل هو ۽ هو دنيا جھان جي فڪر ۽ فلسفن
جو مطالعو ڪرڻ کان پوءِ اتي پهچي ٿو ته:

گر تومي خواهي مسلمان زين
نيت ممکن جز به قرآن زين

"جيڪڏهن تون مسلمان ٿي رهڻ چاهين ٿو ته قرآن کان سواءِ

اقبال جي لاهت

ممڪن ڪونهي.“

لھذا، اقبال کي اسلامي احياء، بيداري ۽ پيھراپار جو اعلان ڪندڙ
سمجھي سندس فڪر مان غذا حاصل ڪرڻ گھرجي.

اميد ته اسان جون نئون نسل ان مان رهنمائي حاصل ڪندو.

بيا به مجلسِ اقبال وڪ و ساغر کش
اگرچہ سرنہ تراشد قلندري داند

”اڄ اقبال جي مجلس ۾ ۽ پتي جام پي،

جيتوڻيڪ متو ڪوڙيل ڪونه اٿس پر قلندري ڄاڻي تو.“

هن ڪتاب جي ڪمپوزنگ لاءِ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي جي

ڪمپوزرس برادر نديم احمد سولنگي ۽ فهم احمد سولنگي ۽

اڪيڊمي جي سرواڻ محترم نورا احمد ميمڻ صاحب جو دل سان شڪر

گذار آهيان جنهن جي ذاتي توجه جي ڪري ئي هي ڪتاب جلد اچي

سگھيو. محمد ظفر اقبال جو پڻ ٿورائتو آهيان جنهن ڪتاب جو ٽائٽل

ڊيزائن ڪيو.

سڪندر علي چنا

اسٽنٽ پروفيسر اسلاميات

23 سيپٽمبر 2006ع مطابق

29 شعبان 1427ھ

علامہ اقبال جو تعليمي سفر

قديم دور ۾ ماڻهو پنهنجي ٻارن کي پهرين ديني تعليم ڏياريندا هئا ۽ ان کان پوءِ اسڪول ۾ داخل ڪرڻيندا هئا. تنهنڪري علامہ اقبال به شروع ۾ ديني تعليم حاصل ڪئي. ديني تعليم جي سلسلي ۾ هن عربي ۽ فارسي ٻولين جي تعليم حاصل ڪئي. انهن ٻولين سان سندس تعلق هميشه باقي رهيو. اهوئي سبب آهي جو هن مڊل اسڪول جو امتحان اسڪاچ مشن هاءِ اسڪول مان ڏنو، پر اختياري مضمونن جي طور تي عربي ۽ فارسيءَ کي به چونڊيائين، ڇو جو هو اهي ابتدا ۾ پڙهي چڪو هو. مولانا عبدالمجيد سالڪ پنهنجي ڪتاب ”ذڪر اقبال“ ۾ علامہ اقبال جي تعليم بابت لکيو آهي ته:

”شيخ نور محمد، مولانا مير حسن جي چوڻ تي علامہ اقبال کي اسڪاچ مشن هاءِ اسڪول سيالڪوٽ ۾ داخل ڪرايو. علامہ اقبال مولانا مير حسن کان اڳيئي ابتدائي ديني تعليم حاصل ڪري رهيو هو ۽ اسڪول ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ به مولانا وٽ پڙهندو رهيو. ڪڏهن ڪڏهن دينيات جي سبقن لاءِ مولانا غلام حسن وٽ به ويندو هو. مولانا ابراهيم سيالڪوٽيءَ جو بيان آهي ته علامہ اقبال شايد 1887ع ۾ پرائمري، 1890ع ۾ مڊل ۽ 1892ع ۾ انٽرينس (ميٽرڪ) جو امتحان پاس ڪيو. تنهن امتحانن ۾ اسڪالر شپ حاصل ڪيائين. سيد ذڪي شاه چوي ٿو ته علامہ اقبال انٽرينس 1893ع ۾ پاس ڪيو، جڏهن سندس عمر ويهه سال هئي. منهنجي خيال ۾ ته اها روايت وڌيڪ صحيح آهي.“

انهيءَ دور ۾ امتحاني نتيجا پنجاب گزٽ ۾ شايع ٿيندا هئا. تنهنڪري علامہ اقبال جي امتحانن جا نتيجا به پنجاب گزٽ ۾ محفوظ آهن. سندس امتحانن پاس ڪرڻ جا صحيح سال معلوم ڪيا،

اقبال جي لاءِ

سگھجن ٿا. علامه اقبال جي زماني ۾ مڊل جو امتحان به پنجاب يونيورسٽي وٺندي هئي. مڊل اسڪول جي امتحانن لاءِ ٻن قسمن جا اميدوار هوندا هئا، ”ورنيڪيولر“ ۽ ”اينگلوورنيڪيولر“

علامه اقبال اينگلوورنيڪيولر اميدوار جي حيثيت سان امتحان ڏنو. سندس رول نمبر 1799 ۽ عمر پندرهن سال بيان ڪئي وئي آهي. پاڻ امتحان ۾ 579 مارڪون کنيا. مڊل جو امتحان پاڻ 1891ع ۾ پاس ڪيائين. مولانا ابراهيم سيالڪوٽي هڪ سال هر امتحان ۾ گهٽ ڪري لکيو آهي. علامه اقبال پرائمريءَ جو امتحان 1888 ۾ ۽ مئٽرڪ جو امتحان 1893ع ۾ پاس ڪيو هو. مولانا سالڪ، سيد ذڪري شاهه جي روايت مطابق ان وقت سندس عمر ويهه سال لکي آهي. جيڪڏهن سندس پيدائش جو سال 1873ع تسليم ڪيو وڃي ته ان وقت سندس عمر ويهه سال ٿي بيهي. پر پاڪستان حڪومت سرڪاري طور تي سندس پيدائش جو سال 1877ع قرار ڏنو آهي. ان لحاظ کان سندس عمر مئٽرڪ جي امتحان وقت 16 سال ٿي بيهي. جڏهن ته علامه اقبال پنهنجي ايدميشن فارم ۾ سترهن سال لکي هئي.

علامه اقبال مئٽرڪ جي امتحان ۾ انگريزي، حساب، حفظِ صحت، فارسي ۽ عربيءَ جا مضمون کنيا هئا. سندس مارڪون 424 هيون ۽ پاڻ سڄي يونيورسٽيءَ ۾ اٺين پوزيشن حاصل ڪئي هئائين. تنهن ڪري کيس ماهوار ٻارنهن روپيه اسڪالرشپ ملندي هئي. پهرين نمبر اچڻ واري کي 16 روپيه ماهوار جي هڪ ٻي اسڪالرشپ به ملندي هئي. علامه اقبال مڊل ۽ پرائمريءَ ۾ ڪا اسڪالرشپ حاصل ڪئي يا نه ان جو اڃا تائين ڪو ثبوت نه ٿو ملي.

جيئن ئي علامه اقبال مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو ته جلد ئي سندس شادي ڪريم بي بيءَ سان ڪرائي وئي جنهن مان کيس ٻه ٻار معراج بيگم ۽ آفتاب اقبال ڄاوا.

ظاهر فاروقيءَ ”سیرتِ اقبال“ ۾ علامه اقبال جي اسڪول جي زماني جو هڪ واقعو لکيو آهي ته علامه اقبال جي عمر يارنهن ٻارنهن سال هئي. هڪ ڏينهن کيس اسڪول پهچڻ ۾ دير ٿي ويئي. استاد دير سان اچڻ جو سبب پڇيو ته پاڻ جواب ڏنائين ته ”اقبال دير سان ئي ايندو آهي.“ اهو واقعو گهڻو مشهور آهي ان وقت اڃا علامه اقبال پرائمري ۾ پڙهندو هوندو.

مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ علامه اقبال اسڪاچ مشن ڪاليج سيالڪوٽ ۾ داخلا ورتي. ان زماني ۾ اسڪاچ مشن اسڪول کي ڪاليج جو درجو ڏنو ويو هو. ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد سندس ان دور جي تعليم بابت لکيو آهي ته:

”انٽرينس (ميٽرڪ) جو امتحان پاس ڪرڻ کانپوءِ علامه اقبال اسڪاچ مشن ڪاليج ۾ داخل ٿيو. ان ڪاليج جو بنياد 1888 ۾ پئجي چڪو هو ۽ علامه اقبال جي دور ۾ اهو ڪاليج گورنمينٽ ڪاليج جي عمارت ۾ واقع هو. ڪاليج ۾ ڪل پنج استاد هئا جن جا نالا هي آهن:

- 1- جان ڊبليو ڀينگسن ڊي-ڊي (پرنسپل) 2- نرجن داس بي-اے 3- هرنام سنگهه بي-اے 4- پنڊت تيرٿ رام ۽ 5- مولوي مير حسن شاهه.

ان وقت ڪاليج ۾ هي مضمون پڙهايا ويندا هئا: انگريزي، فلسفو، رياضي، سائنس، عربي، فارسي ۽ سنسڪرت. علامه اقبال انگريزيءَ کان سواءِ ٻيا ڪهڙا مضمون ڪنيا ان بابت ڪا خبر نه آهي.

ڪاليج جي زماني ۾ علامه اقبال ڪهڙي قسم جو شاگرد هو؟ ان سلسلي ۾ به ڪو دستاويزي ثبوت موجود ڪونهي، البت هيٺيون شاهديون سندس ذهانت ۽ قابليت جون غماز آهن. پهريون ته پاڻ انٽرنس جو امتحان امتياز سان پاس ڪيائين ۽ اسڪالرشپ ۽ تمغوبه حاصل ڪيائين. ظاهر آهي ته اهورنگ ايف-اي ۾ به رهيو هوندس.

ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد صاحب جي هن بيان ۾ ڪجهه ڳالهيون اصلاح طلب آهن. علامه اقبال کي مئٽرڪ جي اسڪالرشپ ته ملي هئي پر کيس تمغو ڪونه مليو هو. ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي ته کيس خبر نه آهي ته علامه اقبال ايف-اي ۾ انگريزيءَ کان سواءِ ٻيا ڪهڙا مضمون ڪنيا هئا. جڏهن ته پنجاب گزٽ ۾ امتحانن جي نتيجن سان گڏ مضمون به لکيل آهن. تنهنڪري اسان کي گزٽ مان خبر پوي ٿي ته ايف اي ۾ علامه اقبال جا مضمون: انگريزي، حساب، عربي ۽ فلسفو هئا. علامه اقبال ايف-اي جو امتحان 1895ع ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيو هو. 12 هين شاگردن فرسٽ ڪلاس حاصل ڪيو هو ۽ علامه اقبال جي پوزيشن 74 هين هئي ۽ هن 276 مارڪون ڪنيون هيون ۽ سندس رول نمبر 383 هو. ان کانسواءِ هر نام داس ۽ امر سنگهه به 276 مارڪون ڪنيون هيون. تنهن ڪري ڊاڪٽر خورشيد جو اهو بيان صحيح نه آهي ته علامه اقبال جو مئٽرڪ وارورنگ ايف-اي ۾ به رهيو هوندو.

علامه اقبال شعر چوڻ جو آغاز اسڪول جي زماني کان ئي ڪري ڇڏيو هو. سندس هڪ غزل بقول پروفيسر حميد احمد خان جي رسالي ”زبان دهلي“ جي نومبر 1893ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو هو. ان جو مطلب اهو ٿيو ته علامه اقبال ان کان اڳ ئي شعر چوڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. سر عبدالقادران سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

”علامه اقبال اڃا اسڪول ۾ ئي هوندو شاعري شروع ڪري ڏني هئائين. پنجاب ۾ اردوءَ جو رواج ايترو ته پئجي چڪو هو جو هر شهر ۾ زبان داني ۽ شعر و شاعريءَ جا چرچا ڪٿي گهٽ ته ڪٿي وڌ هوندا هئا. سيالڪوٽ ۾ به علامه اقبال جي شاگرديءَ وارن ڏينهن ۾ هڪ ننڍڙو مشاعرو ٿيندو هو جنهن جي لاءِ اقبال ڪڏهن ڪڏهن غزل لکڻ شروع ڪري ڏنو هو. انهيءَ دور ۾ اردوءَ جي شاعرن مان مرزا داغ دهلويءَ جو وڏو نالو هو. شيخ محمد اقبال به کيس خط لکيا ۽ ڪجهه غزل اصلاح لاءِ موڪليا.

اهڙيءَ طرح اقبال کي اردو زبان دانيءَ لاءِ هڪ اهڙي استاد سان نسبت پيدا ٿي جيڪو پنهنجي وقت ۾ زبان جي خوبيءَ جي لحاظ کان غزل جي فن ۾ يڪتا سمجهيو ويندو هو.

ايف. اي. پاس ڪرڻ کانپوءِ علامه اقبال لاهور آيو ۽ گورنمينٽ ڪاليج ۾ داخل ورتائين. سيد نذير نيازيءَ پنهنجي ڪتاب ”دائے راز“ ۾ لکيو آهي ته جڏهن اقبال گورنمينٽ ڪاليج ۾ آيو ته ان وقت مولانا محمد حسين ”آزاد“ ڪاليج ۾ استاد هو. اهو صحيح نه آهي، ڇو جو علامه اقبال جڏهن لاهور آيو هو ان وقت مولانا محمد حسين آزاد ريتائر ٿي چڪو هو. علامه اقبال بي. اي ۾ انگريزي، عربي ۽ فلسفو پڙهندو هو. علامه اقبال 1897ع ۾ بي اي جو امتحان سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيو. فرسٽ ڪلاس صرف چئن شاگردن حاصل ڪيو هو. علامه اقبال ۽ اگر وال مدن گوپال ٻنهي 260 مارڪون کڻي يارهين پوزيشن حاصل ڪئي هئي. گزٽ ۾ غلطيءَ سان سندس عمر 19 سال لکي وئي آهي. جيڪا 21 سال لکڻ گهرجي ها. هن امتحان ۾ علامه اقبال ڪابه اسڪالرشپ حاصل نه ڪري سگهيو پر عربيءَ ۾ پهريون نمبر اچڻ تي کيس ”ايف. ايس جمال الدين ميڊل“ ڏنو ويو. ڊاڪٽر عبدالرحمن چغتائيءَ پنهنجي مضمون ”علامه اقبال جو گورنمينٽ ڪاليج سان تعلق“ ۾ لکي ٿو ته:

”1897ع ۾ علامه اقبال بي. اي جو امتحان امتياز سان پاس ڪيو

تہ کیس غریبی ۽ انگریزیءَ ۾ اول اچڻ تي سونا پلا انعام طور ڏنا ویا.“
 علامہ اقبال انگریزیءَ ۾ اول نہ آیو هو. پراول انہيءَ کالیج جو هڪ
 پيو شاگرد گویال سنگھ چاولہ آیو هو. جنهن کي ”پتیاہ سائمر گولڊ میڊل“
 ڏنو ویو هو. علامہ اقبال کي هڪ پيو تمغو ملیو هو ۽ اهو ”خلیفہ محمد
 حسن ایچی سن میڊل“ هو. اهو میڊل انهن شاگردن کي ڏنو ویندو هو
 جيڪي بي۔اي جي امتحانن ۾ انگریزی ۽ عربیءَ ۾ اول ایندا هئا. علامہ
 اقبال کي اهو تمغو ۽ بي اي جي ڊگری ان سرٽیفکیٽن ورهائڻ واري
 جلسي ۾ ڏنا ویا جيڪو 4 جنوري 1898ع تي گورنمينٽ کالیج لاهور
 جي هال ۾ ٿيو هو ۽ ان ۾ گورنرانعام ۽ میڊل تقسیم کیا هئا. انهي دور
 ۾ پنجاب یونیورسٽيءَ جو وائس چانسلر سر سي۔اي رو هو. 1899ع ۾
 علامہ اقبال گورنمينٽ کالیج لاهور مان فلسفي ۾ ایم اي جو امتحان
 ٿرڊ کلاس ۾ پاس کیو. انهي دور ۾ ایم اي هڪ سال جي ٿیندي هئي.
 انهيءَ کري اهو نتیجو کڻڻ درست معلوم ٿئي ٿو ته 1898ع ۾ علامہ
 اقبال یا ته امتحان ٿي نہ ڏنو هو یا جيڪڏهن ڏنو هو ته فیل ٿيو هوندو.
 1898ع ۾ علامہ اقبال قانون (Law) جو به امتحان ڏنو هو جنهن ۾ هو
 فیل ٿي پيو هو. تنهنڪري عین ممکن آهي ته علامہ اقبال ایم اي جي
 امتحان جي تیاري ته ڪئي هجي پر ان جو امتحان نہ ڏنو هجي. بهرحال
 1899ع ۾ هو واحد امیدوار هو جنهن ایم اي فلسفي جو امتحان پاس
 کیو ۽ پنجاب یونیورسٽيءَ ۾ پھريون نمبر آیو ۽ ”خان بہادر شیخ نانک
 بخش میڊل“ جو حقدار ٿيو. اهو میڊل کیس 4 جنوري 1900ع تي
 گورنمينٽ کالیج لاهور جي هال ۾ ٿیندڙ کانووکیشن ۾ ڏنو ویو. ان
 وقت مسٽر ٿي گارڊن واڪروائس چانسلر هو.

گورنمينٽ کالیج لاهور ۾ علامہ اقبال کوادرینگل هاسٽل
 جنهن کي هاڻي اقبال هاسٽل سڏجي ٿو ان ۾ رهندو هو. جتي دوستن
 سان گڏ سندس محفلون به ٿینديون هیون ۽ گپ شپ ۽ شعر و شاعري
 جي محفل پڻ خوب مچندي هئي. ڪنهن ٿي ڄاتو ته هي شخص اڳتي
 هلي شاعر مشرق ۽ مصور پاڪستان سڏبو.

لاهور ۾ به علامہ اقبال مشاعرن ۾ شرڪت ڪئي. اڃا هو بي اي
 جي پھرين سال ۾ هو ته حڪیم امین الدین جي جاءِ تي هن مجلس
 مشاعرہ ۾ شرڪت ڪئي ۽ پنهنجو اهو غزل پڙھيو هو جنهن جو هي شعر
 تمام مشهور آهي:

اقبال جي لابت

موتی سمجھ کے شانِ کریمی نے چن لیے،
قطرے جو تھے مرے عرقِ انفعال کے۔

انہيءَ محفل ۾ ارشد گورگاني بہ موجود هو جنهن هن شعر تي علامه اقبال کي دل کولي داد ڏنو هو. 1899ع ۾ ئي علامه اقبال اورينٽل ڪالج لاهور ۾ ميڪلوڊ پنجاب عربيڪ ريڊر مقرر ٿيو ۽ ان کانپوءِ گورنمينٽ ڪالج لاهور ۾ اسسٽنٽ پروفيسر ٿيو. جتان هو وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ يورپ ڏانهن روانو ٿيو. علامه اقبال لنڊن مان ٽرينٽي ڪاليج مان بي اے ۽ لنڪنز ان (Lincoln's Inn) ڪالج مان بارايت لا جون ڊگريون حاصل ڪيون. ميونخ يونيورسٽيءَ علامه اقبال کي سندس تحقيقي مقالي *The Development of Metaphysics in Persia* تي پي. ايڇ. ڊيءَ جي ڊگري عنایت ڪئي.

اسڪول جي دور ۾ علامه اقبال پنهنجي استاد شمس العلماء مولوي مير حسن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو، جنهن جو اثر سندس سڄي زندگيءَ تي رهيو. جڏهن علامه اقبال کي سر جو خطاب ڏنو ٿي ويو ته تڏهن پاڻ هڪ شرط رکيائين ته هو اهو خطاب تڏهن قبول ڪندو جڏهن سندس استاد مولوي مير حسن کي به شمس العلماء جو خطاب ڏنو ويندو. تنهنڪري اهي ٻئي خطاب هڪ ئي ڏينهن يعني پهرين جنوري 1923ع تي کيس ۽ سندس استاد کي هڪ ئي وقت ڏنا ويا.

گورنمينٽ ڪالج واري شاگرديءَ جي دور ۾ علامه اقبال پروفيسر آرنلڊ کي تمام گهڻو پسند ڪندو هو ۽ آرنلڊ به کيس گهڻو پائيندو هو. تنهنڪري کيس اورينٽل ڪاليج لاهور ۾ نوڪري ڏيارڻ ۾ پروفيسر آرنلڊ جو به وڏو هٿ هو. پروفيسر آرنلڊ جي انگلستان وڃڻ بعد اقبال سندس جدائي کان متاثر ٿي هڪ نظم ”نالۃ فراق“ جي عنوان سان پڻ لکيو جنهن ۾ اهو ارادو ظاهر ڪيائين ته هو به انگلستان ويندو. تنهنڪري ٿوري ئي وقت کانپوءِ موڪل وئي هو انگلستان روانو ٿي ويو جتي به سندس واسطو پروفيسر آرنلڊ سان ئي رهيو. شيخ عبدالقادر جي بيان مطابق علامه اقبال شاعريءَ کي ڇڏڻ تي چاهيو پر پروفيسر آرنلڊ جي نصيحت تي عمل ڪندي هو ان کان باز رهيو. ڏٺو وڃي ته پروفيسر آرنلڊ اسان لاءِ هڪ عظيم شاعر کي بچائي ورتو ته ڪهڙي خبر علامه اقبال چا بچي ها.

علامه اقبال رح جي رهڻي ڪهڻي

علامه اقبال مغربي علمن جو ڄاڻو، انگريزي زبان جو بهترين انشا پرداز ۽ يورپ جي يونيورسٽين مان سند يافتہ هجڻ جي باوجود، مغرب زدگيءَ کان حيرت انگيز طور تي پري هيو. سندس زندگي نهايت سادي، سندس ذهن مڪمل طور تي مشرقي ۽ فڪر قطعي طور تي اسلامي هيو. اڄ ڪلم جا معمولي ”ولايت پلٽ“ ماڻهو، جن کي علم ۽ ثقافت سان دور جو به واسطو ڪونهي آهي نه صرف مغربي رهڻي ڪهڻي اختيار ڪندا آهن بلڪ انهن ڪارن ماڻهن سان ڳالهائڻ به پسند نه ڪندا آهن جيڪي ڪڏهن به گورن جي ملڪ ۾ نه ويا هوندا آهن. پر اقبال ان اثر کان بلڪل آزاد هيو. مغربي تعليم ۽ جديد فلسفي جي سمنڊ مان ٽپي هڻڻ جي باوجود، سندس مشرقي سادگي ۽ اسلامي ذهنيته اها ئي رهي جيڪا مشرق جي اڪابرن جي ڪتابن ۽ اسلام جي بزرگن جي نگاهن منجهس پيدا ڪئي هئي.

اقبال جي خوراڪ نهايت سادي هئي، جوانيءَ ۾ به کاڌي پيئي جو ايترو شوق ڪونه هئس. هڪ دفعي چيائين ته مان جڏهن پهريون دفعو لاهور آيو هئس ته علي بخش مونسان گڏ هيو، پر هو بلڪل ڳوٺاڻو، اتفاق سان هن ڪنهن کان گوشت ۽ پٽاٽا پچائڻ سکي ورتا، تنهن ڪري هو صرف پٽاٽا ۽ گوشت ئي پچائي منمنجي آڏو اچي رکندو هيو. صبح ۽ شام گوشت ۽ پٽاٽا، ايستائين جو چارپنج مهينا گذري ويا. ان دوران مون دوستن جي دعوتن کان سوا صرف گوشت ۽ پٽاٽن تي گذارو ڪيو ۽ علي بخش به ڪا بهي پاڇي پچائڻ نه سکيو. بعد ۾ علي بخش ڪجهه سٺا کاڌا پچائڻ شروع ڪيا پر اقبال، ان جا پٽاٽا ۽ گوشت سڄي زندگي نه وساري سگهيو. زندگيءَ جي آخري سالن ۾ ته بيماريءَ جي ڪري اقبال جي

اقبال جي لاهور

خوراڪ نالي ماترو جي رهي هئي، پر ان کان اڳ به جڏهن صحتمند هوندو هو ته صبح جو ڪلچ يا باقرخاني حلوي سان گڏ ڪشميري چانهه پيئندو هيو ۽ گرمين ۾ چانهه جي جاءِ تي لسي. منجهند جو سبزي گوشت ۽ هڪ ٻه مانيون، ٽپهريءَ جو ڪجهه به نه ۽ رات جو صرف ماني ۽ پاڻي. پلاءِ ۽ ڪباب کيس ڏاڍا پسند هيا پر ڪڏهن ڪڏهن کائيندو هيو، ۽ چونڊو هيو ته هي Pan Islamic dishes آهن، چين کان مراڪش تائين توهان ڪٿي به وڃو، پلاءِ ۽ ڪباب توهان کي هر جاءِ تي ملندا. ڏهي به ڏاڍي پسند هيس. اڪثر کير ۾ دليو وجهي کائيندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن ٽپهريءَ جو هڪ پورو چوزو پچرائي هڪ ماني سان به تي گوشت جون بوتليون کائي ٿانو کڻائي ڇڏيندو هو. کاڌي کائڻ جو سندس طريقو اهو هو جو سندس نوڪر علي بخش هڪ چينيءَ جي پليٽ ۾ پوڙ ۽ به تي ڦلڪيون رکي وٽس کڻي ايندو هو، اقبال بستري تي ئي سڌو ٿي ويهي رهندو هو ۽ علي بخش بستري تي ئي هڪٿو نيپڪن يا رومال وڇائي ان تي ماني رکندو هو ۽ علامه ويٺل دوستن کي صلاح هڻي، ماني کائڻ شروع ڪري ڏيندو هو ۽ علي بخش پاڻي کنيو ويٺو هوندو هو. هڪ اڌ چپاتي کائي علامه کيس چونڊو هو ته ”علي بخش ٿانو کڻ“ علي بخش ٿانو کڻي پاسي تي رکندو هو ۽ هڪ گينديءَ ۾ علامه جا هٿ ڌوئاريندو هو. رات جو نمکين ڪشميري چانهه پابنديءَ سان پيئندو هيو. آخري سالن ۾ رات جو کاڌو کائڻ ڇڏي ڏنو هڻائين پر ڪشميري چانهه جو دور ضرور هلندو هو، جنهن ۾ سندس نيازمنڊ به اڪثر شامل ٿيندا هيا. ميون ۾ کيس انب ڏاڍو وڻندا هئا. مؤسس اچڻ تي بازار مان به گهرائي وٺندو هيو ۽ دوست احباب به کيس موڪليندا هئا. تنهن ڪري هڪ دفعي اڪبر الم آباديءَ جي انبن جي پارسل جي رسيد ڏيڻ وقت هي شعر لکي کيس موڪليائين:

ترے فیض مسجالی کا ہے یہ سب اثر اکبر
الہ آباد سے لنگرا چلا، لاہور تک پہنچا۔

سال ۾ هڪ اڌ دفعو ميان نظام الدين مرحوم جي باغ ۾ انبن جي دعوت ٿيندي هئي جنهن جي صدارت علامه اقبال ڪندو هو ۽ اسين سڀ صبح کان جوانب کائڻ شروع ڪندا هئاسين ته منجهند جو هڪ ٿي ويندو هو. بهترين داڻا علامه جي خدمت ۾ پيش ڪيا ويندا هئا ۽

انبن بابت اهي ته نقطه بيان ٿيندا هئا جو باغ ۾ ٽهڪڙا مچي ويندا هئا. بيماريءَ جي آخري ڏينهن ۾ جڏهن دهلي جو حڪيم نابينا صاحب مرحوم علامه جو علاج ڪري رهيو ته حڪيم صاحب کيس انبن کائڻ کان پرهيز جو حڪم ڪيو هو. آخر علامه جي اصرار تي صرف هڪ انب روزانو کائڻ جي اجازت ڏني هئائين. هڪ ڏينهن مان ٽپهريءَ جو حاضر ٿيس، ڇا ڏسان ته حضرت علامه صاحب بدستور وهائڻو لڳائي ڪت تي لپٽيو پيو آهي ۽ سندس پير ۾ ٽي ڪو سيرڪن انب ٿاهي ۽ ۾ پيا آهن. مون چيو ته سائين هي ڇا؟ حڪيم صاحب ته توهان کي انبن کان پرهيز جو چيو آهي؟ چيائين: ”پر هڪ انب کائڻ جي ته اجازت آهي ۽ بهرحال اهو هڪ ئي انب آهي به ٿورو ئي آهن (يعني اهي سڀ انب هڪ ئي جنس جا آهن.“

جڏهن جاويد ۽ منيره لاءِ هڪ جرمن گورنس مقرر ٿي ته علامه گهر جو سمورو انتظام سندس حوالي ڪري ڇڏيو. هوءَ ڪڏهن ٻارن کي خوش ڪرڻ لاءِ پڊنگ ۽ ڪڏهن آئس ڪريم تيار ڪندي هئي ته علامه کي به ڏاڍي اصرار سان ڪارائيندي هئي. بلڪه ٻه دفعا اسان کي به علامه ”ميم صاحب جي آئس ڪريم“ کائڻ جي دعوت ڏني هئي. انگريزي دوائن جي تلخي ۽ ناگواريءَ کان هميشه بي زاري ظاهر ڪندو هو ۽ جڏهن ”خميره مرواريد بورق نقره پيچيده“ هڪ ننڍڙي پليٽ ۾ رکي کيس پيش ڪيو ويندو هو ته ڏاڍو خوش ٿيندو هو ۽ چونڊو هو ته ”ها هي آهي نه دوا جنهن کي ڏسڻ سان ئي اڌ بيماري هليو وڃي، مريض ته اڳي ئي تلخ ڪام هوندو آهي ان کي وڌيڪ تلخ ڪام ڪرڻ، ڪهڙيءَ به طرح مناسب ناهي.“ مرض الموت ۾ غذا بابت سندس حس ڏائقه ۾ وڌيڪ لطافت پيدا ٿي وئي هئي. حڪيم محمد حسن صاحب قريشي سان سندس گفتگو جو رنگ ڏسو: ”جيڪڏهن پلاءَ کائڻ جي اجازت ناهي ته ڀلا ڪچڙي کائڻ ۾ ڪهڙو حرج آهي؟ اها ته سادي غذا آهي“ ”توهان به ٽي ڏينهن ڪچڙي کائي سگهو ٿا.“ ”ها ته ڪچڙي پڳل هجڻ گهرجي جنهن ۾ گيم به گهڻو هجي“ ”گيم گهٽ هجڻ گهرجي ڇو جو توهان جو جگر وڌيل آهي“ ”ته پوءِ اهڙي ڪچڙي کائڻ مان ڪهڙو مزو ايندو؟ چڱو ڀلا ان ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڏهي ته ملائڻ گهرجي“ ”پر توهان کي ته ڪنگهه ۽ بلغم به تمام گهڻو ٿو اچي جنهن ۾ ڏهي نقصانڪار آهي“ ”ته پوءِ اهڙي ڪچڙي کائڻ کان ته بيمتر آهي ته اها ڪاڻجي

اقبال جي لاهت

ٺي نه.

علامه اقبال پنهنجي بيرستريءَ جي سلسلي ۾ جڏهن عدالتن ۾ ويندو هيو ته انگريزي سوت پائيندو هيو. هيٺ شايد ڪڏهن شاگرديءَ جي زماني ۾ ۽ اهو به انگلستان ۾ پاتو هوندائين، هتي اسان کيس هيٺ سان ڪڏهن به ڪونه ڏٺو. پرائيويٽ لباس هي هيس: مٿي تي ترڪي يا ڪلپاڪ ٽوپي، سياري ۾ پشاوري پٽڪو، قميص، شلوار، ننڍو ڪوٽ ۽ پيرن ۾ ديسي جوتو ۽ ڪڏهن ڪڏهن شيرواني به پائيندو هو. انهيءَ لباس ۾ علامه صاحب تقريبن ۽ محفلن ۾ به ويندو هو ۽ دوستن جي مجلسن ۾ به شريڪ ٿيندو هيو. گهر ۾ گرمين ۾ صرف گوڏ ۽ گنجي ۽ سياري ۾ انهن تي قميص پائيندو هو. البتہ پشم جي شال ۽ لوئي به پائيندو هيو. سرڪشن پرشاد حيدرآباد ۾ سندس قيام دوران هڪ اعليٰ قسم جي ڪپڙي جو ٽاڪيو کيس پيش ڪيو هو ڊاڪٽر صاحب ان مان هڪ شيرواني سبرائي ۽ ٻه چار دفعا شوق سان پاتائين. حقيقت اها آهي ته اها سندس جسم تي ڏاڍو ٺهندي هئي. ان لباس ۾ هڪ عقيدتمند سندس تصوير به ڪڍي هئي، جيڪا ڪجهه رسالن ۾ به شايع ٿي هئي. وڪالت واري زماني ۾ سندس اهو معمول هو ته عدالت کان واپس اچي گهريلو لباس پائيندو هو.

علامه هڪ آرام ڪرسي تي ويهي رهندو هو ۽ سندس پيرسان تي حقو پيو هوندو هو. حقو پيو چڪيندو هو ۽ ڪتاب پيو پڙهندو هو ۽ مقدمن جي تياري به پيو ڪندو هو ته ملاقاتين سان به پيو ڳالهائيندو هو. جڏهن بيماريءَ سبب وڪالت جو مشغلو ختم ٿي ويس ته سندس گهڻو وقت گهر ۾ بستري تي ئي گذرندو هو. انگريزي سوت سان نڪتائي جي جاءِ تي عام طور تي ڪاري بو، ڪلپ سان لڳائيندو هو، پر جيمنتائين کيس سوت پاتل هوندو هو ته جن ڪجهه گهڙائيل لڳندو هو ۽ جيئن ئي گهر واپس پهچندو هو ته علي بخش کي سڏي چونڊو هو ته ”هي چار جامو لهرائ ۽ ڪو ماڻهن وارا ڪپڙا ته پاراءِ.“ وهاڻو لڳل آهي معمولي تو شڪ تي فراسي ۽ چادر وڇايل آهي ۽ ان تي هي علم ۽ فضل جو پيڪر جلوه گر آهي. علي بخش حقي جي معاملي ۾ ڏاڍو باقاعدي ۽ پابند هو. تماڪ اڪثر ميان نظام الدين مرحوم جي پنيءَ تان ايندو هو ۽ علي بخش ان کي وڏي اهميت سان تيار ڪري سڄو ڏينهن پيو چلمون پريندو هو ڇو جو

کيس ان کانسواءِ ٻيو ڪو ڪم نه هوندو هو.

1921ع تائين ته علامه انارڪلي بازار جي هڪ بالاخاني ۾ رهندو هو. بازار جي پاسي واري ڪمري ۾ قانوني ڪتابن جي لائبريري، وچون ڪمره خالي، پٺئين ڪمري ۾ علامه جي ڪرسي ۽ بسترو ۽ ٻيو ڪل خير، الله الله خير سلا. زنانو حصو ٻي منزل تي هوندو هو. جڏهن ميڪلوڊ روڊ جي بنگلي ۾ لڏي آيو تڏهن به ڪمرن جي ترتيب انگريزي نه هئي. هڪ ننڍڙي بجلي ڪمري ۾ اهوئي ساڳيو بسترو ۽ ڪرسي، وڏي ڪمري ۾ هڪ قالين ۽ صرف هڪ سوٺو، علامه لاءِ هڪ ڪرسي ۽ ڪجهه ڪرسيون ملاقاتين لاءِ، پاڻ گهڻو ڪري ورائڊي ۾ ئي ويهندو هو. ڊرائنگ روم، بيد روم، ڊائنگ روم جي خفن کان کيس نفرت هئي. اول ته دعوت ۽ مهمانداريءَ جو اتفاق گهٽ ٿيندو هو، پر جڏهن به پنج ڇهه دوستن کي مانيءَ جي دعوت ڏيندو هو ته وڏي ڪمري ۾ قالين تي ئي دسترخوان وڇائي ۽ ان تي ئي ماني کائيندا هئا. اسان علامه وٽ مهمان شاذ و نادر ئي ڏٺا. البتہ مولانا گرامي جڏهن ايندو هو ته مهينو مهينو ۽ ٻه ٻه مهينا به وٽس ٿڪندو هو ۽ سندس مهمانداريءَ جو خاص بندوبست ڪيو ويندو هو ۽ اهو بندوبست به ڪهڙو هو؟ چو جو هو به علامه وانگر ئي سڌو سادو بزرگ هو. ڏينهن ۾ صرف هڪ وقت ماني کائيندو هو ۽ ٻين وقتن تي صرف چانهه. ان ڪري علامه سان سندس جوڙڻهي ويندو هو. علامه اقبال ۾ هڪڙي ڳالهه ڏاڍي عجيب هئي، جو هو شديد گرميءَ ۾ به پڪو ڪونه هلائيندو هو. هڪڙو ننڍڙو ونچڻو وٽس ڀر ۾ پيو هوندو هو جيڪو ڪڏهن ڪڏهن کڻي هڻندو هو ۽ بس. جڏهن اسين اصرار ڪندا هئاسين ته ”پڪو گهراءِ، اسان کان ته هن گرمي ۾ ويٺو نٿو ٿئي“ ته علي بخش کي چئي ٿيل نين گهرائيندو هو پر ان جو رخ پاڻ ڏانهن ڪونه ڪرائيندو هو. پگهر ۾ چوٽي کان وٺي ڪڙين تائين شمر لڳو پيو هوندو هو پر هو خدا جو ٻانهو پنهنجي جاءِ تان بنهه ڪونه چرندو هو. ان جي برعڪس جڏهن سيءُ پوندو هيو ته علامه پنهنجي ڪرسي تان هيٺ لهي، پنهنجي لوڻيءَ سميت قالين تي اچي ويهندو هو ۽ هڪ وڏي سگري هڻن سيڪڻ لاءِ اڳيان رکرائيندو هو. مون هڪ دفعو اڳ ۾ هڪ تقرير ۾ بيان ڪيو هو ته علامه اقبال جي علم ۽ فضل جي شهرت سندس شاعريءَ ۽ ڪتابن سان ڪانه ٿي آهي پر ان جو ذميدار سندس دليلن سان ڳالهائڻ هو. هو

پنهنجي دور جو تمام وڏو متڪلم هو جنهن کي انگريزي ۾ "Conversationalist" چئبو آهي. صبح کان رات تائين هي مرد قلندر، پنهنجن سادن ڪيڙن ۾ هڪ سادي ڪت يا آرام ڪرسيءَ تي ويٺو هوندو هيو ۽ ملاقاتين جي وٽس لائين لڳي پئي هوندي هئي. صوبي جا سياسي اڪابر، عالم، وڪيل، ڪاليجن جا پروفيسر، اخبارن جا ايڊيٽر، شاعر، اديب، شاگرد، اڻ پڙهيل عقيدتمند، فقير ۽ درويش، مطلب ته هر قسم ۽ هر طبقي جا ماڻهو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا. ننڍن ننڍن جهڳڙن کان وٺي قانون، فلسفي، سياست، دين ۽ سائنس جا بلند ترين مسئلا بحث هيٺ ايندا هئا ۽ اقبال انهن سڀني تي پنهنجي وسيع معلومات سان روشني وجهندو هو. هر شخص سندس علم ۽ فضل کان مرعوب ٿيندو هو. سڄي صوبي جا تعليم يافتہ ماڻهو پنهنجا ذهني ۽ فڪري مسئلا علام صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪندا هئا ۽ هو انهن جا حل بيان ڪندو هو. سندس مجلس ۾ ننڍي ۽ وڏي جو ڪوبه فرق ڪونه هوندو هو. معمولي کان معمولي ماڻهو به سڌو سندس گهر ۾ داخل ٿي سندس پير سان وڃي ويهي رهندو هو ۽ جيترو وقت چاهيندو هو ويٺو رهندو هو. علام ان کي صاف صاف چوڻ ته پري رهيو پنهنجي ڪنهن حرڪت مان بيزاريءَ جو ڪو اظهار به ڪونه ڪندو هو. علم ۽ فڪر جي ان دربار ۾ سرفضل حسين، سڪندر حيات خان، جواهر لال نهرو، قائد اعظم محمد علي جناح، لارڊ لائين، ڊاڪٽر سڪارپا ۽ ٻيا بي شمار علم ۽ سياست جا اڪابر حاضر ٿي ڪري ڪائونسل مستفيد ٿيندا هئا. علام صاحب کي انهن مان ڪن سان سياسي اختلاف به هوندا هئا پر جيئن ته معاملو خلوص ۽ بي غرضي جو هوندو تنهن ڪري ڪنهن سان به سندس ناگواري پيدا نه ٿيندي هئي.

علام جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ وارن جي فهرست ته تمام ڊگهي آهي پر اهو ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته شروع واري دور ۾ سندس دوستن ۾ مرزا جلال الدين، مولوي احمد دين، شيخ گلاب دين، فقير سيد نجم الدين، سر عبدالقادر، سر شهاب الدين، سر محمد شفيع، سر فضل حسين، سر جگندر سنگھ، سردار امراؤ سنگھ، نواب ذوالفقار علي خان ۽ راجا نرنڊر نات هئا. ٻئي دور ۾ مولانا ظفر علي خان اڪثراچي ساڻس ملندو هيو ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ سندن ڪچهري جاري رهندي هئي. خليفو شجاع

الدين، خليفو عبدالحكيم، شيخ اڪبر علي ارسطو، خان غلام رسول خان به اڪثر ايندا هئا. سالڪ ۽ مهر سالن جا سال ٻئي ۽ نئين ڏينهن پيا حاضر ٿيندا هئا ۽ شام کان وٺي آڏي رات تائين پيا ڪچھري ڪندا هئا. مرتضيٰ احمد خان ميڪش به ڪڏهن ڪڏهن حاضر ٿيندو هو. چوڌري محمد حسن سان ته ڪيترائي سال سندس مخلصانا تعلقات هئا ۽ سڀني کي خبر آهي ته علامه جي طبيعت ۾ جيترو عمل دخل چوڌري صاحب کي هيو ايترو شايد ٻئي ڪنهن کي به نه هيو. آخري ڏينهن ۾ حڪيم محمد حسن قريشي (جرنلسٽ)، راجه حسن اختر، سيد نذير نيازي ۽ ميان محمد شفيع رات ڏينهن سندس خدمت ۾ رهندا هئا ۽ سندس دوا، کاڌ خوراڪ ۽ پين شين جي تمام سٺي نموني سان نگراني ڪندا هئا.

ملڪ لال الدين قيصر ڪنهن دور ۾ ڏينهن رات علامه وٽ ويٺو هوندو هو. جيئن ته هو قوم جو سچو مجاهد ۽ خادم هيو سو ان ڪري سدائين پيو جيل جي هوا کائيندو هو. هڪ ڏينهن سندس والده اهو سوچي ته قيصر علامه اقبال جي حڪم کي تاري نٿو سگهي ٿاڪ منجھند جو علامه جي خدمت ۾ حاضر ٿي ۽ چيائينس ته منمنجو پٽ منمنجي لاءِ مصيبت بڻجي پيو آهي روز ڪنهن نه ڪنهن ڦڙي ۾ ڦاسي جيل هليو ٿو وڃي. توهان ان کي سمجهايو. علامه صاحب سياڻپ سان قيصر کي تمام خطرناڪ قسم جي جلسن ۽ تحريڪن ۾ وڃڻ کان روڪيو. جڏهن قيصر جي شادي ٿي ۽ کيس پهريون ڀار ڄائو ته قيصر جي ماءُ ان ڀار کي کڻي علامه وٽ آئي ۽ چيو ته توهان هن لاءِ دعا ڪيو علامه ان جي ڄمار، درجات جي بلندي ۽ ايمان جي سلامتيءَ لاءِ دعا گھري ۽ پڇيو ته هن جو نالو ڇا رکيو اٿو؟ ڪراڙيءَ چيو ته مان هن جو نالو اقبال رکنديس.

علامه صاحب ڪڏهن پنجابي ۾ ۽ ڪڏهن آسان اردوءَ ۾ گفتگو ڪندو هيو. مسئلن جي سنگيني جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن گفتگو ۾ بي شمار انگريزي لفظ پڻ اچي ويندا هئا، پر سندس انداز هميشه سادو هوندو هو. اردو بلڪل پنجابي لهجي ۾ ڳالهائيندو هيو. اڪثر اهل زبان حضرات کي علامه سان ملاقات ڪرڻ سان نفرت پيدا ٿيندي هئي. ڇو جو هو شعر جو داد هر وقت نه ڏيندو هو ۽ آداب ۽ تسليمات به ڪونه

چونڊو هيو ۽ آسانيءَ سان ڪنهن کي پنهنجو ڪلام ڪونه ٻڌائيندو هيو. اسان به ڪڏهن فرمائش جي جرئت ڪانه ڪئي. پر ڪڏهن رات جي وقت موج ۾ ايندو هيو ته يارهين يارهين وڳي رات تائين پيو پنهنجو ان ڇپيل ڪلام ٻڌائيندو هيو. پر جيڪي ماڻهو اهل زبان کان وڌيڪ اهل علم هوندا هئا اهي انتهائي احترام سان علامه جو ڪلام ٻڌندا ۽ متوڙوڙيندا هليا ويندا هئا.

مرزا جلال الدين صاحب جو بيان آهي ته هڪ ڀيري انجمن حمايت اسلام جي سلسلي ۾ هتي يوبي جي رئيس راجه نوشاد علي خان کي دعوت ڏني وئي، سندس قيام سر محمد شفيع وٽ هيو. هڪ ڏينهن چانهه پيئندي هن چيو ته سر سيد پنجابين جي زندهه دليءَ جي تعريف ڪئي آهي پر مون کي ته ڪا زندهه دلي نظر نٿي اچي. مرزا جلال الدين چيس ته توهان ڪانفرنس کانپوءِ هڪ ڏينهن ترسجوته پوءِ توهان کي زندهه دليءَ جو اندازو ٿي ويندو. مانيءَ جو بندوبست ته نواب ذوالفقار علي خان جي ”زر افشان“ تي هيو پر مانيءَ کانپوءِ ناچ گاني جو بندوبست مرزا جلال الدين وٽ هيو. مانيءَ کائڻ کانپوءِ سڀ مهمان اتي پهتا. مرزا صاحب ان زماني جي مشهور طوائف بهاروءَ کي گهرايو هيو. نواب صاحب ان جو گانو ٻڌي بيحد مسرور ۽ محظوظ ٿيو. جڏهن گائڪي بهارو هلي وئي ته نوشاد علي خان علامه کي چيو ”سائين! اوهان جي زباني توهان جو ڪلام ٻڌي زمانو ٿي ويو آهي ڪجهه ارشاد فرمايو“ علامه چيو ”مون کي ياد ڪونه آهي“ هر شخص علامه کي اصرار ڪيو پر علامه صاحب صفا نابري واري بيهي رهيو جنهن سان سڄي محفل ۾ ويٺل دوست ناراض ٿي ويا. جڏهن راجه نوشاد علي خان موڪلائي هليو ويو ته دوستن علامه کان پڇيو ته اهو ڪهڙو طريقو هيو؟ علامه اقبال جواب ڏنو ته ”هن شخص پنهنجي نوابيءَ جو رعب ويهارڻ خاطر مون کان ڪلام ٻڌڻ تي چاهيو ۽ رعب ويهارڻ تي آءُ ڪنهن کي پنهنجو ڪلام ڪونه ٻڌائيندو آهيان.“

فرمائش تي ڪلام ٻڌائڻ علامه جي طبيعت جي بلڪل خلاف هيو، ڪيترائي ڀيرا ائين ٿيو هوندو جو يو-پيءَ کان ڪو شاعر علامه سان ملڻ لاءِ آيو ۽ شاعرن جي رواج مطابق هن چاهيو ته ڪجهه علامه کان سندس ڪلام ٻڌي ۽ ڪجهه کيس پنهنجو ڪلام ٻڌائي. پر علامه هميشه کين مايوس ٿي ڪيو. ڊاڪٽر خليفي عبدالڪريم ان سلسلي

پر به واقعا بيان ڪيا آهن جن جو مختصر ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. جڏهن علامه حيدرآباد دکن ۾ هوتو اتي هڪ ڏينهن جوش مليح آباديءَ پنهنجن ڪجهه دوستن جي دعوت ڪئي ۽ علامه کي به مدعو ڪيو. جڏهن علامه صاحب ان دعوت جو ذڪر خليفِي صاحب سان ڪيو ته کيس معلوم ٿيو ته خليفِي صاحب کي دعوت مليل ڪونه آهي. بهرحال علامه صاحب جيئن ته دعوت قبول ڪري چڪو هيو، تنهن ڪري هو هليو ويو. جوش جي ان محفل جو مقصد به اهو هيو ته ڪجهه پنهنجو ڪلام ٻڌائجي ۽ ڪجهه علامه صاحب کان ٻڌجي. هن فرمائش ڪئي پر علامه چيس ته ”مون کي ياد ڪونهي“ جوش کيس گهڻي ئي تقاضا ڪئي ۽ منت ميٽر به ڪئي پر علامه هڪ شعر به نه ٻڌايو. ان کان پوءِ جوش ڪهڙو پنهنجو ڪلام ٻڌائي ها تنهن ڪري اها محفل شاعريءَ کانسواءِ ئي ختم ٿي وئي.

ٻيو واقعو اهو آهي ته حضرت علامه ۽ مهاراجه سرڪشن پرشاد جا تعلقات هڪ مدت کان دوستانه هئا. اهو ئي سبب آهي جو سندن طويل خط و ڪتابت ”شاد اقبال“ جي نالي سان شايع ٿي چڪي آهي. مهاراجه صاحب علامه جي اعزاز ۾ هڪ نهايت ئي شاندار دعوت جو اهمتمام ڪيو. جڏهن علامه کي خبر پئي ته هن چورائي موڪليس ته دعوت هڪ شرط تي قبول ڪندس ته مون کان ان محفل ۾ شعر ٻڌائڻ جي فرمائش نه ڪئي ويندي. مهاراجه سخت پريشان ٿيو ڇو ته سندس مقصد ئي اهو هو ته حيدرآباد جي اڪابرن کي علامه جو ڪلام ٻڌرائي. پر جيئن ته علامه جي شرڪت ان شرط سان مشروط هئي تنهن ڪري مجبوراً مهاراجه کي قبول ڪرڻي پئي. علامه محفل ۾ شريڪ ٿيو جتي ڪيترن ئي شاعرن پنهنجو ڪلام ٻڌايو ۽ هڪ ٻئي کي خوب فرمائشي داد ڏنائون. علامه ماڻ ڪيون ويٺو رهيو. آخر ۾ کائيس به پنهنجو ڪلام ٻڌائڻ جي استدعا ڪئي وئي پر هن نهايت ڪاوڙ مان جواب ڏنو ته ”ياد نه آهي“ وڏن وڏن اميرن ۽ آفيسرن مهاراجه کي گذارش ڪئي ته هو علامه کي پنهنجو ڪلام ٻڌائڻ تي آماده ڪري پر هو علامه سان ڪيل واعدن جي ڪري مجبور هيو، آخر تمام گهڻو لاچار ٿي ڪري هن علامه کي گذارش ڪئي ته سائين هي سڀ ماڻهو توهان سان عقيدت جي ڪري اوهان جي ڪلام جا طالب آهن انهن کي محروم رکڻ مروت جي خلاف ٿيندو. تمام گهڻن

اقبال جي لامت

ايلازن کانپوءِ علامه مجبوراً فارسيءَ جا ٻه شعر ٻڌايا:
 بگزار از خاور و افسوني افرنگ مشو که نير ز دبه جوئے ايس همه ديرينه ونو
 آں گلينه که تو باهر منال باخته هم به جبريل اينے نتواں کرد گرو
 پر مهاراجه صاحب ڏسي رهيو هيوتہ علامه تمام گھڻو ڪاوڙجي شعر
 ٻڌائي رهيو آهي تنهن ڪري وڌيڪ فرمائش نہ ڪيائين.

علامه صاحب جو زياده تر وقت ماڻهن سان ملاقاتن ۽ مذاڪرن ۾
 گذرندو هيو. پوءِ تعجب ٿو ٿئي تہ هو مطالعو ڪهڙي وقت ڪندو هيو ۽
 سندس مطالعي جو اهو حال هيو جو يورپ مان سياست ۽ فلسفي تي
 جيڪي جديد ترين انگريزي ۽ جرمن زبانن ۾ ڪتاب شايع ٿيندا هئا
 انهن کي علامه باقاعده پڙهندو هيو. پوري ملڪ جون اخبارون ۽ رسالا
 سندس نالي تي ايندا هئا پر هو هڪ ٻن مقامي اخبارن کان سواءِ ٻين کي
 کوليندو به ڪونه هيو ۽ علي بخش جي حوالي ڪري ڇڏيندو هيو. اسان
 علي بخش کان بار بار سٺا سٺا رسالا پڙهڻ لاءِ وٺي ويندا هئاسين باقي ٻيا
 هورديءَ ۾ ڪپائي ڇڏيندو هيو.

صبح جي نماز ۽ قرآن جي تلاوت علامه جو باقاعده معمول هيو ۽
 تلاوت جي وقت ڪلام پاڪ جي اثر تحت اڪثر روئي پوندو هيو. غيرت
 اسلامي جو پيڪر هيو. اسلام، محمد ﷺ ۽ اسلامي تاريخ جي اڪابرن
 جي معمولي بي حرمتي به برداشت نہ ڪري سگهندو هيو. عشق رسول
 ﷺ سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هيو. حضور سرور ڪائنات ﷺ جو ذڪر
 ٿورو موثر طريقي سان ٿيڻ تي علامه جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي پوندا هئا ۽
 پوءِ جيستائين طبيعت خود بخود پرسڪون نہ ٿيندي هيس تيستائين
 پيو زاروزار رٿندو هيو ۽ کيس ڪوبه ان کان روڪي نہ سگهندو هيو. الله
 تعاليٰ جي نالن، ڪلامِ الاهي ۽ ٻين بابرڪت لفظن جي تاثير جو به
 قائل هيو. هڪ دفعي مون سان ذڪر ڪيائين تہ ڪالم منمنجي گهر
 واريءَ جي مٿي ۾ سور هيو جو ڪنهن به تدبير سان نہ ٿي ويو آخر مون
 قصيده برده شريف جو فلاڻو شعر ڪٿي سندس پيشانيءَ تي چنبڙائي
 ڇڏيو تہ ڪجهه ئي منٽن ۾ سندس سور ختم ٿي ويو.

جاويد جي والده دل جي تمام گھڻي ڪمزور هئي، تمام جلدي ڊڄي
 ويندي هئي. هڪ ڏينهن هلڪو زلزلو آيو تہ بي هوش ٿي وئي. ماڻهن علامه
 کي اطلاع ڪيو، هو آيو ۽ اچي سندس پير سان ويهي رهيو. جاويد جي والده

ڪي هوش آيو ته سندس دل وندرائڻ لاءِ ڪيس ڪهاڻيون ٻڌائڻ شروع ڪيائين، پوءِ چيائين ته ”ڪهاڻيون ته ٻڌڻي هاڻي الله تعاليٰ جو ذڪر به ڪرڻو آهي“ الله جي ذڪر سان دلين کي اطمینان ٿئي ٿو“ پوءِ پاڻ بلند آواز سان يا حي يا قيوم پڙهڻ لڳو ايتري تائين جو ڪمرو سندس آواز سان گونجڻ لڳو اهو ڏسي جاويد جي ماءُ پيهر ڊڄي وئي ۽ علامه يا حي يا قيوم جو ورد ڪندي ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو. ”علامه جي طبيعت ۾ ڪل پوڳ به هو لطيفن جو قدر ڪندو هيو ۽ خود به لطافت ۽ ظرافت سان ٻين کي کلائيندو هيو. روزانو ساڻس ڪيترائي ماڻهو ملڻ لاءِ ايندا هئا ۽ انهن سان طرح طرح جون ڳالهيون به ٿينديون هيون. ان سلسلي ۾ هر طريقي جون ڳالهيون علامه تائين پهچنديون هيون ۽ هو انهن خبرن کي ڳڏي دوستن تائين پهچائيندو هيو. هڪ ڀيري جو ذڪر آهي ته مون ڊاڪٽر صاحب کي هڪ اهم سياسي خبر ٻڌائي ۽ چيو ته في الحال ڪنهن سان به ذڪر نه ڪجو. ٻئي ڏينهن شام جو حاضر ٿيس ته تمام گهڻي رازداريءَ سان اهائي خبر مون کي ٻڌايائين ته ڪو صاحب اها خبر مون کي ٻڌائي ويو آهي توهان في الحال ڪنهن کي به نه ٻڌائجو. مون بي اختيار کلي ڏنو ۽ چيو مانس ”سائين! اها خبر ته مان ئي توهان کي ٻڌائي هئي. علامه کلي پيو ۽ چوڻ لڳو ته ”چئبو ته مون کي ذهن ۾ فقط خبر ئي رهجي وئي ۽ خبر ڏيڻ وارو نه رهيو.“

مون تمام ٿورن ماڻهن کي علامه اقبال وانگر معاملن کي حل ڪندي ڏٺو آهي. هو روپين پيسن جي معاملي ۾ نهايت ئي ديانتدار ۽ محتاط هيو. پهرين گهر واريءَ کي جيتري رقم ماهوار ادا ڪرڻ جو واعدو ڪيو هئائين، تمام پابنديءَ سان مرڻ گهڙيءَ تائين ڪيس ادا ڪندو رهيو.

ميڪلوڊ روڊ وارو بنگلو نهايت ئي بدنما ۽ بوسيده هيو پوڻا ٻه سو روپيه ماهوار ان جو ڪرايو ادا ڪندو هيو، هزار دفعه عرض ڪيو سونس ته اهو بنگلو ايتري مساڙو نه آهي توهان ايترا پئسو چوڻا برباد ڪيو. پر هميشه اهو چوندو هيو ته اهو بنگلو هڪ بيوه عورت جو آهي جنهن جي ٻارن جو گذارو ئي ان ڪرائي تي آهي. مون کي ڪرايو گهٽ ڪندي شرم ٿو اچي. هر مهيني جي پهرين تاريخ تي باقاعديءَ سان پوڻا ٻه سو روپيه ان بيوه ڏانهن موڪليندو هيو. لڏيان ۽ لاهور واريون گهر واريون هڪ ئي وقت علامه وٽ رهيون پر ڪڏهن به انهن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جو

اقبال جي لاهوت

ڪو مسئلو پيدا نه ٿيو. پاڻ پر بلڪل پينرن جيان رهنديون هيون. علامه کي گهڙي کن لاءِ به اهڙي ڪا پریشاني ڪونه ٿي جيڪا ٻن زالن وارن کي ٿيندي آهي. هو پاڻ به انهن ٻنهي جي وچ ۾ عدل و انصاف قائم رکندو هيو. هڪ ڀيري منهنجي سامهون ٻنهي زالن جي لاءِ ٻه زيور ٺهرايائين، جڏهن سوناري انهن کي توريو ته هڪ زيور ڪو به ماشا گهٽ ٿيو. علامه به ماشا سون جي قيمت ان زيور سان گڏ ان گهرواريءَ کي ادا ڪئي ته جيئن کيس بي انصافيءَ جي شڪايت نه ٿئي.

علي بخش سڄي عمر سندس خدمتگار رهيو هو، سندس عاشق هيو ۽ علامه کي به علي بخش کانسواءِ ڪنهن ٻئي ملازم جي ڪم مان اطمینان ڪونه هيو. هڪ ڀيري علي بخش موڪل وٺي ويو ۽ پنهنجي جاءِ تي رحمي کي رکرائي ويو. جڏهن واپس آيو ته رحمي پریشاني ظاهر ڪئي ته هاڻي مان ڪيڏانهن ويندس. ڊاڪٽر صاحب چيس ته ٺيڪ آهي تون به هتي رهي پئو. ان کانپوءِ جڏهن رحمو موڪل تي ويو ته پنهنجي جاءِ تي هڪ ٻئي همراهه ديوان کي رکرائي ويو. جڏهن رحمو واپس آيو ته هي ٽيون نوڪر پریشان ٿي ويو، ان کي به علامه پاڻ وٽ رکيو. نيٺ اسان علامه کان پڇيو ته توهان وٽ ايترو ڪم ڪونه آهي پوءِ هي ٽي ئي نوڪر ڇا جي لاءِ رکيا اٿو؟ پر علامه ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيندو هيو ۽ اهي ٽئي نوڪر آخر تائين وٽس رهيا.

هڪ دفعي علامه دوستن جي چوڻ تي هڪ ڪار خريد ڪئي ۽ هڪ شخص فيروز کي ڊرائيور رکيائين. ڊاڪٽر صاحب ”گل محمد“ قسم جو ماڻهو، ته ڪنهن ڏانهن اچي نه ڪيڏانهن وڃي، فيروز سڄو ڏينهن بيڪار ويٺو هوندو هيو. آخر تنگ ٿي ڪري بنگلي جي ڀرسان ئي ريڙهو لڳايائين. ڊرائيور جي پگهار به علامه کان وصول ڪندو هيو ۽ ريڙهي مان به ٻه ٽي روپيه روزانو ڪمائي وٺندو هيو. ڪڏهن پندرهنين ويهين ڏينهن هڪ اڌ دفعو علامه ڪيڏانهن ويو ته ڊرائيور کي وٺي ويندو هيو باقي الله الله خير سلا.

اسان ڪيترائي دفعه ڏٺو ته علامه اقبال شديد قسم جو سور برداشت نه ڪري سگهندو هيو، ڏاڍو شور ڪندو هيو ۽ آپريشن جو ته خيال ئي سندس لاءِ هنيا ڦاڙيندڙ هيو. پر عام طور تي خطري واري وقت ۾ پنهنجو دماغي توازن برقرار رکندو هيو. علي بخش جو بيان آهي ته جڏهن 1904ع

پر ڪانگڙهه جو مشهور زلزلو آيو ته مان علامه سان گڏ لاهور جي اندرون ڀاتي دروازي واري جاءِ پر مٿئين ڪمري پر رهندو هيس. اهو زلزلو نه پر خدا جو قهر هيو، دروحي رهيا هئا، چئن مان به پر چڻ ته رڙين جا آواز اچي رهيا هئا. ديوارون ايئن ڌڏي رهيون هيون چڻ ته اهي اجهو ٿيون سموريون عمارتون ڊهي پون ۽ حقيقت پر ڪافي جايون ڪري به پيون هيون. زلزلي دوران منمنجي حالت اها هئي جو ڪڏهن ڪوئي تي چڙهي ٿي ويس ۽ ڪڏهن هيٺ ٿي لهي آيس پر علامه اقبال شروع کان وٺي آخر تائين پنهنجي پلنگ تي ويٺي ڪتاب پڙهيو ۽ منجس ڪابه جنبش پيدا ڪانه ٿي. صرف هڪ ڀيرو منمنجي پریشاني ڏسي ڪتاب تان نظرون ڪنيائين ۽ چيائين ته ”علي بخش ايئن هيڏانهن هوڏانهن نه پڇ، ڏاکڻين پر بيهي ره.“ اهو چئي وري ڪتاب پڙهڻ پر مصروف ٿي ويو.

قناعت جو اهو حال هوس جو ڪڏهن به پئسن ڪمائڻ جي ڪوشش ڪانه ڪيائين. وڪالت جو به اهوئي حال هئس ڪڏهن ڪڏهن ڪو مقدمو وٺندو هيو. مشهور ٿيڻ کانپوءِ ڪافي ماڻهو علامه ڏانهن ايندا هئا پر علامه صرف ايترا مقدا وٺندو هيو جن جي آمدنيءَ مان سندس خرچ پورو ٿئي.

ذاتي خرچ پر تمام گهڻي ڪفايت شعاريءَ کان ڪم وٺندو هيو. آمدنيءَ ۽ خرچ جو حساب باقاعديءَ سان رکندو هيو ۽ آخري دم تائين انهيءَ طريقي تي عمل ڪندو رهيو. جڏهن سندس عمر جي آخري ڏينهن پر بيماريءَ جي ڪري سندس آمدنيءَ جا ذريعا گهٽجي ويا ۽ نواب آف پوپال پنج سو روپيه ماهوار وظيفو مقرر ڪيو ته علامه صاحب پنهنجي خرچ لاءِ ان کي ڪافي سمجهيو. سر راس مسعود کي هڪ خط پر لکيائين:

”مان ڪنهن اميرائي زندگيءَ جو عادي ڪونه آهيان. بهترين مسلمانن سادي ۽ درويشائي زندگي بسر ڪئي آهي. ضرورت کان وڌيڪ هوس ڪرڻ روپين جي لالچ آهي جيڪا ڪنهن به طرح مسلمان جي شان وٽان نه آهي. منمنجي هن خط سان توهان کي يقيناً تعجب ڪونه ٿيو هوندو ڇو جو توهان جن بزرگن جون اولاد آهيو ۽ جيڪي اسان سڀني لاءِ زندگيءَ جو نمونو آهن انهن جو طريقو هميشه سادگي ۽ قناعت رهيو آهي.“

سادگيءَ بابت هڪ واقعو ٻڌو: ”پنجاب جي هڪ دولتمند رئيس هڪ قانوني مشوري لاءِ اقبال، سر فضل حسين مرحوم ۽ هڪ ٻن ٻين مشهور قانوندانن کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ پنهنجي شاندار بنگلي ۾ انهن جي رهائش جو بندوبست ڪيو. رات جو جڏهن اقبال پنهنجي ڪمري ۾ آرام ڪرڻ لاءِ ويو ته هر طرف عيش و آرام جو سامان ڏسي ۽ پنهنجي هيٺان نهايت ئي نرم ۽ قيمتي بسترو ڏسي يڪدم دل ۾ خيال آيس ته جنهن رسول پاڪ ﷺ جي صدقي اڃ اسان کي هي مرتبو مليو آهي ان تڏن تي سمهي زندگي بسر ڪئي. اهو خيال ايندي ئي سندس اکين مان ڳوڙهن جي قطار شروع ٿي وئي ۽ ان بستري تي سمهن سندس لاءِ ناممڪن ٿي پيو. اٿيو ۽ ڀرسان واري غسل خاني ۾ وڃي هڪ ڪرسيءَ تي ويهي رهيو ۽ مسلسل روئڻ لڳو جڏهن دل کي ٿورو قرار آيس ته پنهنجي ملازم کي گهراي پنهنجو بسترو کولرايائين ۽ هڪ ڪٽ ان غسل خاني ۾ رکرايائين ۽ جيستائين اتي مقيم رهيو ته اتي ئي غسل خاني ۾ سمهندو رهيو.“

سادگيءَ ۽ قناعت سان لازمي طور تي غيرتمندي پيدا ٿيندي آهي ڇو ته غيرت جو نقصان صرف احتياج جي ڪري ٿيندو آهي ۽ قانع ماڻهو ڪڏهن به محتاج ڪونه ٿيندو آهي. هڪ دفعي سراجڪبر حيدري وزيراعظم حيدرآباد دکن، علامه اقبال کي توشه خاني مان هڪ هزار روپين جو چيڪ موڪليو جيئن ته اهو دوستائو تحفو نه بلڪه زڪوات مان موڪليو ويو هيو جو ان مان ڪجهه وٺڻ علامه جي غيرتمنديءَ گوارا نه ڪيو ان ڪري پاڻ هنن شعر سان گڏ ڪيس چيڪ واپس ڪيائين:

تھا یہ فرمانِ الٰہی کہ شڪوہ پرویز
 دو قلندر کو کہ ہیں اس میں ملوکانہ صفات
 مجھ سے فرمایا کہ لے اور شهنشاهی کر
 حسن تدبیر سے دے آئی وقالی کو ثبات
 میں تو اس بار امانت کو اٹھاتا مردوش
 کام درویش میں ہر تلخ ہے مانبر نبات
 غیرت فکر مگر کر نہ سکی اس کو قبول
 جب کہا اس نے یہ ہے میری خدائی کی زکات

جائز ۽ ناجائز بابت به تمام گهڻو محتاط هوندو هيو. وڪيلن وٽ

موڪل عام طور تي تحفا ۽ هديا آڻيندا آهن اهي فيس کان الڳ هوندا آهن. علامه انهن تحفن کي به قبول نه ڪندو هيو. تنهن ڪري هن علامه سيد سليمان ندوي کي ان صورتحال کان آگاهه ڪري سوال ڪيو هو ته ڇا اهڙو مال مسلمانن جي لاءِ حلال آهي؟

بزرگن جي ادب جو تمام گهڻو اهميت ڪندو هيو. پروفيسر منظور احمد (علامه جو ڀائيٽو) بيان ٿو ڪري ته هڪ دفعي علامه رحيم عطار جي دوڪان جي سامهون بيٺو هيو. سنڌي ۽ ٽي حقوبه پيو هيو. علامه حقوبه رهيو هيو. سندس هڪ پير زمين تي ۽ ٻيو پير سنڌي ۽ ٽي هيو. طلائي جتي پاتل هيس. جيڪو پير سنڌي ۽ ٽي هيس ان جو پادر ٿورو ڍرو هيس، اتفاق سان مولوي سيد مير حسن شاهه اتان اچي گذريو. جيئن ئي علامه جي نظر ان تي پئي ته هڪ دم سنڌي ۽ ٽان پير هيٺ ڪيائين. جتيءَ جو هڪ پادر اتي ئي ڇڏيائين ۽ فقط هڪ پير ۾ جتي پائي پنهنجي استاد محترم ڏانهن هليو. حضرت شاهه صاحب اڳيان اڳيان هيو ۽ علامه صاحب ڪنڌ جهڪايون پويان پويان احترام سان وڃي رهيو هو. هڪ پير ۾ جتي هئي ۽ ٻئي ۾ ڪونه هيس ۽ اهڙي حالت ۾ حضرت شاهه صاحب کي گهر تائين پهچائي واپس آيو ۽ پوءِ اچي پنهنجي جتي پاتائين. ڇا اڄ جي دور ۾ ان قسم جي ادب، اخلاق ۽ طبعي سعادت جو تصور به ڪري سگهجي ٿو؟

مطلب ته علامه نهايت سادو مزاج، درويش صفت، متوڪل ۽ رسول الله ﷺ جن جو سچو عاشق مسلمان هيو. علم و فضل ۽ شهرت و ناموري جي بلنديءَ تي پهچي به سندس مزاج ۾ ڪو فرق ڪونه آيو هو. غريبن سان تمام گهڻي محبت سان پيش ايندو هيو ۽ اميرن جي ڪا خاص ڪار ڪونه ڪيندو هيو. مسلمانن کانسواءِ هندو، سک ۽ عيسائي به ساڻس دلي محبت ڪندا هئا ڇو جو سندس دل آئيني وانگر صاف هئي جنهن ۾ ڪنهن جي لاءِ به نفرت نه هئي.

الله تعاليٰ سندس مغفرت فرمائي. آمين

علامه اقبال جون علمي خدمتون

جيتوڻيڪ علامه اقبال اسان جي لاءِ تمام گهڻو علمي سرمايو ڇڏي ويو آهي جيڪو قوم جي دلين ۾ آرزو پيدا ڪرڻ لاءِ صدين تائين ڪم ايندو رهندو. پر ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جيڪڏهن هو ڪجهه سال اڃا وڌيڪ زندهه رهي ها ته وڌيڪ ڪجهه اهڙيون انمول تصنيفون ڇڏي وڃي ها جيڪي قوم جي فڪر کي صراطِ مستقيم تي آڻڻ ۽ دين اسلام جي لازوال تعليم کي دنيا جي سامهون روشن ڪرڻ ۾ وڏو ڪم ڏين ها. پر افسوس جو کيس زندگيءَ ايتري مهلت نه ڏني نه ته هو جديد فقه جي ترتيب، قرآن مجيد جو حاشيو ۽ حجاز جي سفرنامي جي صورت ۾ قوم جي لاءِ وڌيڪ هدايت ۽ رهنمائي جو سامان مهيا ڪري وڃي ها. سندس مقالا، خطبات ۽ بيان بيشمار آهن. ڪجهه ڪتابن جي صورت ۾ محفوظ به ٿي چڪا آهن. سندس زندگيءَ جي باري ۾ مطالعي ڪرڻ وارن لاءِ اهي ڪتاب رهنما آهن. سندس خطن جا ڪجهه مجموعا پڻ موجود آهن جن مان سندس خيالات ۽ افڪار، سندس ذاتي ۽ قومي مصروفيتن، سندس تعلقات ۽ ڏيڻ ويڻ جي باري ۾ خبر پوي ٿي. جڏهن علامه اقبال تعليم مڪمل ڪرڻ کانپوءِ لاهور ۾ پروفيسر مقرر ٿيو ته انهن ڏينهن ۾ هن اقتصاديات تي اردو ۾ هڪ ڪتاب ”علم الاقتصاد“ جي نالي سان لکيو. پر جيئن ته اها سندس شروعاتي ڪوشش هئي، بعد ۾ اقتصاديات جي نظرين ۽ اصطلاحن ۾ گهڻي تبديلي ٿي آهي. ان ڪري هن ان کي پيمر شايع ڪرائڻ جي ڪوشش نه ڪئي پر Develop-ment of Metaphysics in Persia جي عنوان هيٺ جيڪو ڊاڪٽريٽ لاءِ مقالو لکيو هئائين ان جو ترجمو مير حسن الدين (حيدرآباد دکن) ڪيو ته کيس گهڻي احتياط کانپوءِ ان جي شايع ڪرڻ جي اجازت

ڏنائين ۽ لکيائينس ته ”هي ڪتاب ارڙنهن سال اڳ لکيو ويو هو ۽ ان کانپوءِ ڪيتريون ئي نيون شيون سامهون آيون آهن ۽ پڻ منهنجي پنهنجي خيالن ۾ به تبديلي اچي چڪي آهي. جرمن ٻوليءَ ۾ غزالي ۽ طوسيءَ وغيره تي ڪيترائي الڳ الڳ ڪتاب لکيا ويا آهن، جيڪي منهنجي مقالي لکڻ وقت موجود نه هئا، منهنجي خيال ۾ هن ڪتاب جو ڪو توروڙوئي حصو هوندو جيڪو تنقيد جي ڌڪ کان بچي سگهندو.“

انهن ڳالهين کانپوءِ اسان علامه اقبال جي مستقل تصنيفن جو تعارف ڪرائينداسين جيڪي سالن جي وقفي سان شايع ٿيندا پيا اچن ۽ جن سان علامه اقبال جي فڪر جي عظمت جو پرچار هن پوري عالم ۾ مچي ويو.

(1) اسرارِ خودي:

ان کان اڳ لفظ ”خودي“ عام طور تي هٿ ۽ وڏائيءَ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو هيو ۽ صرف فلسفي ۽ تصوف جي ڪتابن ۾ ”نفس“ جي مفهوم ۾ ڪم ايندو هيو. جنهن کي دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ لاءِ روحاني ترقيءَ جو بنياد رکيو ويندو هو. علامه اقبال 1914ع ۾ انجمن حمايتِ اسلام جي جلسي ۾ خوديءَ جو فلسفو پيش ڪيو ۽ چيو ته ”خوديءَ“ جو اصل مطلب انسان جي ”انا“ آهي ۽ هي وحدت وجداني يا شعور جو اهو روشن نقطو آهي جنهن سان سمورا انساني خيالات، جذبات ۽ تمنائون روشن ٿين ٿيون. هن ڪتاب جي مختصر ديپاچي ۾ علامه خوديءَ جي فلسفي جي وضاحت لاءِ ڪجهه نقطا درج ڪيا آهن: ”مون هن مشڪل مسئلي کي فلسفي جي دليلن جي مونجهارن کان آزاد ڪري تخيل جي رنگ ۾ رنگين ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن ان جي حقيقت کي سمجهڻ ۽ غور ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.“

(2) رموزِ بيخودي:

هيءُ ڪتاب 1918ع ۾ شايع ٿيو. جيئن اسرارِ خوديءَ ۾ فرد ۾ احساسِ نفس جي نشوونما ڏانهن ڌيان ڏياريو ويو آهي اهڙيءَ طرح هن ڪتاب ۾ قومي و ملي انا جي تسلسل کي محفوظ ۽ قائم رکڻ جا راز بيان ڪيا ويا آهن. چوي ٿو ته ”جهڙيءَ طرح زندگي ماڻهن ۾ نفعو حاصل ڪرڻ ۽ نقصان کان پاسو ڪرڻ، زندگيءَ ۾ مقصد مقرر ڪرڻ، اعليٰ

حقيقتن، احساس نفس جي تدريجي نشوونما، ان جي تسلسل ۽ ٺهلاو ۽ استحڪام سان وابسته آهي اهڙيءَ طرح ملتن ۽ قومن جي زندگيءَ جو راز به انهيءَ احساس يا ٻين لفظن ۾ قومي انا جي حفاظت، تربيت ۽ استحڪام ۾ لڪيل آهي. قومي زندگيءَ جو ڪمال اهو آهي ته قومن ڪنهن پختي آئين جي پابنديءَ سان پنهنجي ذاتي جذبن جي حدن کي مقرر ڪن ته جيئن انفرادي عملن جو فرق ۽ ناموافق ختم ٿئي ۽ سموري قوم متحد ٿي وڃي. هن مشنويءَ ۾ علامه اهو ثابت ڪيو آهي ته قومن جي زندگيءَ لاءِ بهترين دستور اهو ئي آهي جيڪو اسلام ڏنو آهي ۽ اسلامي اصولن تي تبصرو ڪري ان نظريي کي ثابت ڪيو آهي ته افراد هڪ خاص حد تائين انفرادي انا کي قائم ۽ محفوظ رکي پنهنجي انفراديت کي قوم جي پلائي لاءِ قربان ڪري ڇڏين.

(3) پيامِ مشرق:

هيءَ ڪتاب 1922ع ۾ شايع ٿيو. ان جو مهاڳ علامه پاڻ لکيو ۽ ان ۾ جرمن ادب جي مشرقي تحريڪ تي تبصرو ڪندي بيان ڪيائين ته ”پيامِ مشرق“ جي لکڻ لاءِ جذبو، جرمنيءَ جي فلسفي گوٿي جي ”ديوان“ پيدا ڪيو آهي. جنهن جي باري ۾ جرمني جو يهودي شاعر هائينالڪي ٿو ته هي عقيدت جو گلدستو آهي جيڪو مغرب، مشرق ڏانهن موڪليو آهي..... ان ديوان مان اها شهادت ملي ٿي ته مغرب پنهنجي ڪمزور ۽ سرد روحانيت کان بيزار ٿي مشرق جي سيني مان حرارت جو متلاشي آهي. علامه فرمايو ته ”هن ڪتاب جو مقصد گهڻو ڪري ان اخلاقي، مذهبي ۽ قومي حقيقت کي پيش ڪرڻ آهي جنهن جو تعلق افراد ۽ قومن جي باطني تربيت سان آهي.“ علامه پنهنجي پيغام ۾ ثابت ڪيو آهي ته مغرب جي ماديت، زندگيءَ جي جوش کان خالي آهي جڏهن ته روحانيت جو علم حاصل ڪرڻ کان سواءِ زندگي اعليٰ درجي تي فائز ٿي سگهي.

(4) بانگِ درا:

جيتوڻيڪ علامه اقبال جي شهرت اڙدوءَ جي هڪ وڏي شاعر جي حيثيت سان پوري هندستان ۾ ٺهائجي چڪي هئي پر هيسيتائين جيڪي سندس ٽي ڪتاب شايع ٿيا هيا اهي سڀ فارسيءَ ۾ هئا. هر

طرف کان اها گهر ٿي ته سندس اردو شاعريءَ جو مجموعو به جلد از جلد شايع ٿيڻ گهرجي ته جيئن اردو دان طبقو به ان مان فائدو حاصل ڪري سگهي. تنهن ڪري 1924ع ۾ علامه ”بانگِ درا“ جي نالي سان اردو نظمن ۽ غزلن جو مجموعو مرتب ڪيو. ان جو پيش لفظ سر عبدالقادر لکيو جنهن ۾ علامه سان پنهنجن پرائڻ لاڳاپن جي ڪري علامه جي شاعريءَ جي مختلف مرحلن جو ذڪر ڪيائين. ان مجموعي ۾ ڪجهه اهڙا ڊگها نظم شامل نه ڪيا ويا جيڪي انجمن حمايتِ اسلام جي جلسن ۾ پڙهيا ويا هئا ۽ ڪيترن ئي نظمن جا اڪثر حصا ڪاتيا ويا. هڪ حصو ظريفائي ڪلام جو به شامل ڪيو ويو. هن ڪتاب مان علامه اقبال جي فڪري رفتار ۽ سندس شاعري جي ارتقائي سفر جو اندازو چڱيءَ طرح ڪري سگهجي ٿو.

(5) زبورِ عجم:

هي فارسي نظمن ۽ غزلن جو مجموعو 1927ع ۾ شايع ٿيو. ان جا ٻه حصا آهن: هڪ حصي ۾ ته قطعات ۽ غزل آهن ۽ ٻئي حصي ۾ ”گلشنِ رازِ جديد“. دراصل هي سيد محمود شبستريءَ جي مشهور مثنوي ”گلشنِ راز“ جي انداز ۾ لکي وئي آهي. جنهن ۾ نو سوال ڪري انهن جا جواب ڏنا ويا آهن ۽ روحانيت جي ڪجهه اهم مسئلن کي جديد علم جي روشنيءَ ۾ حل ڪري عملي دنيا تي انهن جو اثر ظاهر ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ ئي هڪ مثنوي ”بندگي نام“ به آهي جيڪا غلامِي ۽ محڪوميت جي خلاف هڪ موثر آواز آهي. غلامِيءَ تي عام اشارن جي اظهار کانپوءِ غلامن ۽ محڪومن جي فنون لطيفه تي تبصرو ڪيو ويو آهي ۽ آزاد انسانن جي فن تعمير کان روشناس ڪرايو ويو آهي. ”زبورِ عجم“ ۾ اقبال جو فارسي غزل ڪمال تي پمتل آهي ۽ ان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته بلند کان بلند خيال ۽ موثر کان موثر تصور لاءِ غزل کان وڌيڪ زوردار ۽ زندهه صنفِ سخن موجود نه آهي.

(4) تشڪيل جديد الاهياتِ اسلاميه:

هي ڪتاب انگريزي ۾ آهي. Reconstruction of Religious Thought in Islam 1930ع ۾ شايع ٿيو. هي انهن چهن فلسفياڻن خطبن جو مجموعو آهي جيڪي علامه اقبال مدراس ۽ حيدرآباد دکن ۾

ڏنا هئا. علم ۽ روحاني تجربا، روحاني تجربن جو فلسفيانو معيار ذاتِ خداوندي جو تصور ۽ حقيقتِ عادت، انسان جي انا، جبر ۽ اختيار اسلامي تمدن جو روح ۽ اسلام ۾ اعتماد جي اهميت هن ڪتاب ۾ علامه جڙ ته هڪ جديد اسلامي علمِ ڪلام جي بانيءَ جي حيثيت سان پيش ٿيو آهي. انهن مسئلن تي اسلام ۽ جديد فلسفي جي روشنيءَ ۾ بحث ڪري وقت جي دانشورن لاءِ غور و فڪر جا دروازا کولي ڇڏيا آهن. انهن خطبن جو پهريون اردو ترجمو سيد نذير نياڙيءَ ڪيو. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اردو ترجمو ٿيڻ کانپوءِ به هن ڪتاب جي مشڪل بحثن کي اردو دان آسانيءَ سان سمجهي نه سگهيا آهن ۽ انهن کي تدريس جي ضرورت آهي. پر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته شاعريءَ کان سواءِ علامه اقبال جي منظم فڪر کان آگاه ٿيڻ لاءِ انهن خطبن جو مطالعو ڪرڻ نهايت ضروري آهي.

(7) جاويد نامہ:

هي ڪتاب 1932ع ۾ شايع ٿيو. اٽليءَ جي مشهور شاعر ڊانٽي، معراج جي واقعي، جنت ۽ دوزخ جي تصور جو مطالعو ڪري، هڪ طويل نظم ”ڊيوائن ڪامپيڊي“ جي نالي سان لکيو هو. علامه ان جو جواب لکيو آهي ۽ مولانا روم جي رهنمائيءَ ۾ آسمانن جو سير ڪري مختلف منزلون ۽ ”طواسين“ طءُ ڪندي علامه جمال الدين افغاني، سيد حليم پاشا، مهدي سوداني، منصور حلاج، مرزا غالب، قره العين طاهره، نيتشي، سيد علي همداني، غني ڪاشميري، پرتري هري، نادر شاهه ۽ ٽيپوسلطان وغيره سان ملاقات ۽ گفتگو ڪئي آهي. آخر ۾ ”خطاب به جاويد“ جي عنوان سان نوجوان نسل کي درس عمل ڏنو آهي. هي ڪتاب حسن تخيل، حسن ترتيب ۽ حسن بيان جي اعتبار کان علامه جي بلند ترين تصنيف سمجهي ويندي آهي.

(8) بال جبريل:

هي ڪتاب 1935ع ۾ شايع ٿيو. هن ۾ رباعيون، قطعا، غزل ۽ ڪجهه نظم گڏ ڪيا ويا آهن. گهڻي عرصي کانپوءِ جڏهن علامه اردو شاعريءَ ڏانهن پيهر توجهه ڪيو ته ملڪ ۾ بال جبريل جو پرجوش استقبال ڪيو ويو. هي ڪتاب تنقيد نگارن جي نظر ۾ علامه اقبال جي

اردو شاعريءَ جو معراج آهي. ان جي تصنيف سان علامه اقبال دل فریب انداز ۾ اهي سموريون حقيقتون، معارف، تعليمات ۽ تلقينات بيان ڪيون جيڪي ان کان اڳ ڪجهه فارسي شاعرن پيش ڪيون هيون. ان ۾ قوم کي خلوص ۽ ايقان پيدا ڪرڻ، طلسمِ مغرب کان دور رهڻ ۽ مرد مومن بڻجڻ لاءِ موثر نصيحتون بيان ڪيون ويون آهن.

(9) پس چه بايد کرد اے اقوامِ شرق :

1936ع ۾ شايع ٿيو. هيءَ فارسي مثنوي آهي. هن ۾ مولانا رومي، اقبال کي نصيحت ڪري ٿو ته تون اهل مشرق کي دين ۽ سياست جي معنيٰ ۽ مقصد سمجها. تنهن ڪري علامه هن ۾ حڪمتِ ڪليمي ۽ حڪمتِ فرعوني جو فرق بيان ڪيو آهي ۽ پوءِ توحيد، فقر، حریت، شريعت ۽ طريقت جا راز ۽ قومن جي اتحاد جون برڪتون سمجهايون آهن. ان سان گڏ ئي هن ۾ هڪ ٻي مثنوي ”مسافر“ به شامل آهي جيڪا علامه جي افغانستان جي سفر بابت آهي. ان ۾ ٻڌايو ويو آهي ته شاعر پهرين نادر شاهه جي قبر تي حاضر ٿيو پوءِ بابر، حڪيم سنائي ۽ سلطان محمود غزنويءَ جي مزارن جي زيارت ڪيائين. قنڌار ۾ حضور ﷺ جن جي جبي مبارڪ جي زيارت ڪيائين ۽ احمد شاه ابداليءَ جي مزار تي حاضري ڏنائين. انهن سڀئي موقعن تي جيڪي خيال ۽ سوچون کيس پيدا ٿيون سي مسلمانن تائين پهچايائين.

(10) ضربِ ڪليم:

هي ڪتاب 1936ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ شاعريءَ جي رنگيني ۽ نازڪ خياليءَ جون خوبيون گهٽ ۽ حقيقت ۽ معارف جون خوبيون وڌيڪ بيان ڪيون ويون آهن. ان جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته شاعر ۽ فلسفي پنهنجي فڪر جي انتما تي پهچي چڪو آهي ۽ هاڻي گهٽ لفظن ۾ ڪثير المعاني حقيقتون بيان ڪرڻ تي قادر ٿي ويو آهي. ان جا مختلف حصا آهن: اسلام ۽ مسلمان، تعليم ۽ تربيت، عورت، ادبيات، فنون لطيفه، سياستِ مشرق ۽ مغرب، محراب گل افغان جا افڪار، نهايت مشڪل بحثن تي ايتري قدر سادگي، سلاست ۽ سهولت سان اظهارِ خيال ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هيو. پر علامه انهن سان خوب نپاهيو آهي. ”ضربِ ڪليم“ جون حقيقتون صرف مسلمانن لاءِ ئي نه بلڪ

اقبال جي لاءِ

سڀني قومن ۽ مذهبن لاءِ هدايت جي سرچشمي طور ڪم ڏيئي سگهن ٿيون. علامه جي بقول ”ضربِ ڪليم جنگ جو اعلان آهي دورِ حاضر جي خلاف“.

(11) ارمغانِ حجاز:

هي ڪتاب علامه پنهنجي زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ مرتب ڪيو پر سندس وفات کانپوءِ 1938ع جي آخر ۾ شايع ٿيو. هن جو هڪ حصو فارسي ڪلام تي مشتمل آهي ۽ ٻئي حصي ۾ اردوءَ جا ڪجهه نظم آهن. حضورِ حق، حضورِ رسالت، حضورِ ملت، حضورِ عالمِ انساني، به يارانِ طريق، ڪتاب جا مختلف حصا آهن. ان جي اڪثر قطعا مان معلوم ٿئي ٿو ته شاعر پنهنجي عالمِ تصور ۾ حجاز جو سفر ڪري رهيو آهي. فڪر جي گهرائي ۽ عشق جي شدت انهن قطعا جي خصوصيت آهي. اردو جي نظمن ۾ پڻ زمانه حال جي تحريڪن تي فيصلو ڪن تنقيد ڪئي وئي آهي.

علامہ اقبال ۽ مسلم امت جو تصور

اقبال رح کي اسان جي قومي سڃاڻپ ۾ هڪ اهم حيثيت حاصل آهي. اسان جي سماجي زندگي جي تشڪيل ۾ سندس فڪر ئي بنياد آهي جيڪو اسان جي نظريه وطن يعني ٻه قومي نظريي جي سڃاڻپ آهي. جيڪڏهن پاڪستان مان اقبال ۽ اقبال جي فڪر کي ڪڍي ڇڏبو ته باقي صرف جاگرافي سرحدون وڃي رهنديون. جيڪڏهن ڪنهن ملڪ يا معاشري جون نظرياتي سرحدون باقي نه رهن ته پوءِ جاگرافي سرحدون به بيڪار ٿي وينديون آهن. اهوئي سبب آهي جو اسان جا ڪجهه نادان دوست اسان جي ملڪ ۽ معاشري کي اقبال کان پري ڪرڻ تا چاهين پر انهن نادان دوستن جون اهي ڪوششون ڪڏهن به ڪامياب نه ٿينديون. رڳو پاڪستان ڇا پر دنيا جا سڀ مسلمان ملڪ ۽ غير مسلم ملڪن ۾ رهڻ وارا مسلمان پڻ اڄ ڪلهه شديد دٻاءُ جو شڪار آهن. انهن کي چيو پيو وڃي ته هو پنهنجي سڃاڻپ، پنهنجي پنهنجي جاگرافي سرحدن جي چار ديوارن تائين محدود رکن ۽ پنهنجي ذهن مان مسلم امت جو تصور ڪڍي ڇڏين. ”خاص ۽ ترڪيب ۾ قوم رسولِ هاشمي“ جي تصور جي جاءِ تي قومن جي تشڪيل جي وطني نظريي تي هلن. جنهن ته اهو تسليم ڪن ته ”قوم اوطان ۽ بنتي ۾“ نه ڪو دين، عقيدن ۽ نظرين جي بنياد تي. هي اهوئي عمرو آهي جيڪو انگريزن جي دور ۾ هندستان جي آزاديءَ واري تحريڪ دوران هڪ عالمِ دين بلند ڪيو هو ۽ علامه اقبال رح سندس احترام جي باوجود ان جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪئي هئي ۽ ان کي رد ڪيو هو. قومن جي تشڪيل جي باري ۾ مسلمانن کي سندن اسلامي فڪر ۽ نظرين کان هٽائڻ جي ڪم جي شروعات ترڪي کان ٿي

اقبال جي لاءِ

هئي. پهرين جنگِ عظيم ۾ ترڪي هڪ وڏو طاقتور رول ادا ڪيو هو. ترڪي جي سلطنتِ عثمانيه اسلامي خلافت جي صورت تي قائم هئي ۽ سڄي دنيا جا مسلمان هن خلافت کي پنهنجي روحاني ۽ سياسي مرڪز طور تي نه صرف اهو ته تسليم ڪري رهيا هئا بلڪ ان جو احترام ۽ ادب پڻ ڪندا هئا. سلطنتِ عثمانيه جيڪڏهن قائم رهي ها ته مستقبل ۾ سڄي دنيا کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ جي ڪنهن به انتظام ۾ ان کي هڪ نمايان حيثيت حاصل هجي ها ۽ کيس برطانيه ۽ فرانس جهڙن ننڍن ملڪن کان ڪافي وڌيڪ مقام حاصل هجي ها. پر مغرب کي مستقبل جي ڪنهن به نقشي ۾ اسلام ۽ مسلمانن جو وجود به گوارا نه آهي. تنهن ڪري جيڪڏهن هڪ پاسي مشرقي يورپ جي اسلامي رياستن تي روسي تسلط کي قبول ڪيو ويو ته ٻئي پاسي يونان کي پڙڪائي قبرص جو مسئلو پيدا ڪيو ويو.

اهڙيءَ طرح بلقان ۾ يوگوسلاويه کي اڳتي ڪيو ويو ۽ سڀ کان وڌيڪ اهو ته عربن کي عرب قوم پرستيءَ جي نالي ۾ بي وقوف بنايو ويو. جڏهن ترڪي دٻاءُ ۾ اچي ويو يعني ان کي محدود ڪيو ويو ته اتي هڪ سيڪولر انقلاب ذريعي ترڪ معاشرتي جي اسلامي سڃاڻپ ختم ڪئي وئي. جيڪو پهرين اڪوٽيهين صديءَ ۾ پنهنجي اسلامي تشخص جي بحالي لاءِ ڪوششون ڪري رهيو آهي. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ ترڪي هڪ طاقتور ملڪ هو پر اڄ کيس باوجود يورپ ۾ واقع هجڻ جي يورپي يونين جو ميمبر به نه ٿو بنايو وڃي ۽ نه اقوامِ متحده جي سلامتي ڪائونسل ۾ سندس ڪا نمائندگي يا مستقل رڪنيت آهي. برصغير ڏکڻ ايشيا (يعني متحده هندستان) ۾ آزادي جي تحريڪ ۽ ان تحريڪ ۾ مسلمانن جي اهم ۽ نتيجي خيز ڪردار، هندستان جي مسلمانن جو اسلامي تشخص تي اصرار، پاڪستان جي مطالبي ۽ تحريڪِ حصولِ پاڪستان ۽ قيامِ پاڪستان کان پوءِ ترڪي سان پاڪستان جي دوستانه تعلقات وغيره جي باري ۾ اسان جي نئين نسل ۽ خاص طور تي ناروي ۾ رهندڙ اسان جو نئون نسل ڪيستائين باخبر آهي؟ اها مون کي خبر نه آهي. مون کي ته ايئن ٿو محسوس ٿئي ته اسان جو پنهنجو نسل به شايد ان باري ۾ ڄاڻ نه رکي ٿو پر ان جي اهميت جي ادراڪ کان عاري آهي.

پاڪستان ۾ ۽ پاڪستان کان ٻاهر اوهان کي پاڪستانين جي

نمائندگيءَ جي دعويٰ ڪرڻ وارا اهڙا ڪوڙا ڳواڻ ۽ دانشور به آسانيءَ سان ملي ويندا جيڪي پوري ديانتداريءَ سان اڄ به اهو يقين رکن ٿا ته پاڪستان جي قيام جو مطالبو صحيح نه هو. ان جي باوجود به ماڻهو کين پنهنجو راهنما تسليم ڪن ٿا بلڪه پاڪستان جي تقدير انهن جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار آهن. علامه اقبال ترڪي ۾ خلافت جي پيهر بحاليءَ کي ته ممڪن نه ٿي سمجهيو پر هو پوري اسلامي دنيا جي لاءِ هڪ مرڪز قائم ڪرڻ جو پرجوش حامي ۽ داعي هو. علامه پنهنجي وقت جي ٻين ڳواڻن ۽ عام ماڻهن وانگر سلطنتِ عثمانيه جي زوال ۽ مسلمانن جي لڳاتار ناڪامين جي ڪري تمام غمگين رهندو هو. جڏهن هن طر ابلس جي تباهي تي هڪ تمام درد انگيز ۽ پر سوز نظم لکيو ۽ بادشاهي مسجد ۾ منعقد ڪيل هڪ احتجاجي جلسي ۾ پڙهيو هو ته ان کي ٻڌي ماڻهو جذبات جي شدت ۾ بي چين ٿي ويا هئا. هن نظم ۾ علامه چيو آهي ته جڏهن ملائڪ ڪيس حضور ﷺ جي بارگاهه ۾ وٺي ويا ته حضور ﷺ جن کائيس پڇيو:

نڪل ڪي باغِ جهاڻ سے بہ رنگِ بُو آيا
 همارے واسطے ڪيا تحفہ لے ڪي تُو آيا

ته علامه اقبال جواب ۾ عرض ڪيو:

حضور، دهر میں آسودگی نہیں ملتی
 تلاش جس کی ہے وہ زندگی نہیں ملتی
 هزاروں لاله و گل ہیں ریاضِ ہستی میں
 وفا کی جس میں ہو یو، وہ کئی نہیں ملتی
 مگر میں نذر کو اک آجینہ لایا ہوں
 جو چیز اس میں ہے، جنت میں بھی نہیں ملتی
 جھلکتی ہے تیری امت کی آبرو اس میں
 طر ابلس کے شہیدوں کا ہے لہو اس میں

هر اهو شخص جيڪو علامه سان عقديت جو اظهار ڪري ٿو ۽ علامه اقبال جي ڪلام کان ٿورو به واقف آهي اهو ڄاڻي ٿو ته علامه اقبال مسلمانن جي باهمي اتحاد جو ڪيترو نه زبردست حامي هو ۽ اهو ته مسلمانن کان علاوه هو انسانيت جو به شاعر هو. هو دنيا جي هر فرد لاءِ باعزت زندگي جو خواهشمند هو. ماڻهن جي شخصي ۽ اقتصادي آزادي

اقبال جي لاهت

۽ ڀڪسان روزگار جي ذريعن جي فراهميءَ جو وڏو حامي هو ۽ هو گڏيل قومن کان وڌيڪ گڏيل انسانيت تي يقين رکندو هو. ضربِ ڪليم ۾ شامل سندس هڪ نظر جو عنوان آهي ”مڪه اور جنیوا“ ان ۾ هو چوي ٿو:

اس دور میں اقوام کی صحبت بھی ہوئی عام
پوشیدہ نگاہوں سے رہی وحدتِ آدم
تفریقِ ملل، حکمتِ افرنگ کا مقصود
اسلام کا مقصود، فقط ملتِ آدم
مکے نے دیا خاکِ جنیوا کو یہ پیغام
جمعیتِ اقوام کہ جمعیتِ آدم

هن نظر ۾ نه صرف اسلامي تعليمات جي روشني ۾ هڪ فرد جي حيثيت کي متعين ڪيو ويو آهي بلڪه هي اشارو به ڏنو ويو آهي ته جمعيتِ اقوام (League of Nations) اصل ۾ انسان کي انسان کان جدا ۽ انکي هڪ ٻئي سان ويڙهائڻ ۽ مازا ماري تي آماده ڪرڻ جو هڪ ذريعو آهي. اها سازش فرنگين جي ان محڪمتِ عملي جو نتيجو آهي جو هڪ ٽي براعظم يورپ ۾ رهڻ وارا، هڪ ٽي دين کي مڃڻ وارن ۽ تقريباً هڪ جهڙوئي معاشرتي نظام رکڻ واري عوام کي، قومن جي جاگرافيائي ۽ وطني نظريي جي بنياد تي، هڪ ٻئي سان ويڙهائڻ ۽ هڪ ٻئي جي هٿان مارايو ويو. علامه ان ڪري مغرب جي ان تهذيبي نظام جي ڪاميابي کان مايوس هو ۽ ان احساس جو اظهار هن 1905ع کان 1908ع دوران يورپ ۾ رهڻ وقت هڪ غزل ۾ مارچ 1907ع ۾ ڪيو هو. جنهن ۾ چيو هئائين ته ”تمهاری تهذيب اپنے خنجر سے آپ ہی خودکشی کرے گی“ ”توهان جي تهذيب پنهنجي خنجر سان پاڻ ئي خودڪشي ڪندي“ ان جي ابتڙ علامه جو اهو پختو ايمان هو ته ايندڙ دور اسلام جو دور آهي بني نوع انسان جي تمام مسائل جو حل اسلامي تعليم ۾ آهي. دنيا ۾ اسلام کي پنهنجي اصل روح ۾ پيش ڪرڻ مسلم امت جي ذميداري آهي. ان لاءِ علامه پنهنجي نظر ”طلوع اسلام“ ۾ چيو آهي ته:

سبق پھر پڑھ صداقت کا، عدالت کا، شجاعت کا
لیا جائے گا تجھ سے کام دنیا کی امامت کا

۽ اها ساڳي ڳالهه سياسي رنگ ۾ ”ضربِ كلیم“ جي نظر ”جمعیتِ اقوامِ مشرق“ ۾ ورجائي آهي.

طهران هو گر عالم مشرق کا جنیوا
شاید کره ارض کی تقدیر بدل جائے

علامه جي خواهش هئي ته هندستان ۾ رهڻ وارا مسلمان سڄي دنيا جي مسلمانن کي متحد ۽ متحرڪ ڪرڻ جي ذميداري قبول ڪن. علامه هوا ۾ تير هڻڻ جو قائل نه هو کيس معلوم هو ته ان ڪم جي تياريءَ لاءِ جيڪي وسيلا گهرجن اهي بين الاقوامي طور تي تسليم ٿيل ۽ آزاد ملڪن جون خود مختيار ۽ نمائنده حڪومتون ئي فراهم ڪري سگهن ٿيون.

علامه کي خبر هئي ته حڪومتي ڪوششن کي قانوني جواز فراهم ڪرڻ جو تسليم ٿيل طريقو جمهوريت ۾ ئي آهي. ان لاءِ علامه جمهوري حڪومت ۾ پارليامينٽ جي بالادستي تي يقين رکندو هو اهوئي اهو ڪم هو جنهن لاءِ هڪ تجربي گاهه، پاڪستان جي صورت ۾ فراهم ڪرڻ ضروري هو. علامه جي ان خيال ۽ تصور سان نه صرف پاڪستان جي نظريي جي ابدیت ظاهر ٿي ٿي بلڪه اهو به سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪشميري مسلمانن کي بين مسلمانن کان الڳ رکڻ، فلسطين ۾ مسلمانن جي پنهنجي رياست جي مخالفت ڪرڻ ۽ چيچنيا ۾ عوام جي پنهنجي آزاد ۽ جمهوري حڪومت جي قيام جي مخالفت ڪرڻ ۾ ڪهڙي گڏيل حڪمت عملي تي ڪم ٿي رهيو آهي.

خود مسلمانن کي شايد ان ۾ ڪو شڪ هجي پر اسان جا ”ڪرم فرما“ ۽ ”مهريان“ ان ڳالهه کان غافل نه آهن ته مسلمانن جي دلين مان روح محمد ﷺ کي ڪڍي ڇڏڻ جو ضروري آهي.

علامه جو نظر ”ابليس کي مجلس شوري“ علامه جي آخري ڪتاب ”اربعان حجاز“ جي اردو حصي جو پهريون نظر آهي. ان کي پڙهڻ، معاملو آسانيءَ سان توهان جي سمجهه ۾ اچي ويندو. هيءُ نظر به تمثيلي انداز ۾ لکيو ويو آهي. منظر هي آهي ته ابليس پنهنجي مشيرن جو هڪ اجلاس سڏايو آهي، اجلاس جي ايجنڊا آهي ”ابليس نظام کي درپيش خطرن جي نشاندهي ۽ انهن کي روڪڻ جا طريقا.“

ابليس جا مشير، بادشاهت کان جمهوريت تائين انساني سفر کي هڪ خطرو ٿا قرار ڏين ۽ سرمائيداري نظام کي ابليسي نظام جو توڙو قرار ٿا ڏين. پر ابليس انهن سڀني سان اختلاف ٿو ڪري ۽ انهن کي سمجهائي ٿو ته اهي سڀ جديد ۽ قديم نظام منهنجا ئي ٺاهيل آهن. انهن مان مقصد اهو هو ته جيئن ماڻهو اهو سمجهن ته هاڻي هو منهنجي چنبي مان نڪري رهيا آهن. جڏهن ته اصل ۾ منهنجي گرفت انهن تي وڌيڪ سخت ٿي رهي آهي. مان ته مسلمانن کي به بي عمليءَ جي ترغيب ڏئي ۽ انهن ۾ فرقي واريت جي هوا پري انهن جي ايمان جي تيز تلوار کي به مڏو ڪري ڇڏيو آهي. ان جي باوجود به جيڪڏهن مستقبل ۾ مون کي ڪنهن نظريي، ڪنهن اصول ۽ ڪنهن نظام کان خطرو آهي ته اهو آرزو جي ان چٽنگ کان آهي جيڪا اڃا به بي عمل ۽ بي يقين مسلم امت جي بچيل رڪ ۾ لڪيل آهي. مون کي خوف آهي ته جديد دور جون گهرجون مسلمانن تي پيغمبر ﷺ جن جي اها شريعت آشڪار نه ڪري ڇڏين، جنهن کي مون پنهنجي حڪمت عملي ۽ تدبير سان انهن کان پوشيده رکيو آهي. اهو پيغمبري آئين جنهن کان ابليس به پناهه ٿو گهري ۽ نه ٿو چاهي ته اهو مسلمانن تي آشڪار ٿئي اهو آئين هي آهي:

الحذر! آئينِ پيغمبر ﷺ سے سو بار الحذر
حافظِ ناموسِ زن، مرد آزما، مرد آفرين
موت کا پيغام هر نوعِ غلامی کے لیے
نے کوئی فغفور و خاقان، نے فقير ره نشين
ڪرتا ہے دولت کو هر آلودگی سے پاک و صاف
منعموں کو مال و دولت کا بناتا ہے امين
اس سے بڑھ کر اور ڪيا فڪر و عمل کا انقلاب
پادشا هوں کي نهين، الله کي ہے يه زمين

۽ پوءِ ابليس ان تي ٿي بس نه ٿو ڪري ۽ پنهنجن مشيرن کي هوهر اهو طريقو، حربو ۽ اهو نسخو ٻڌائي ٿو ۽ انهن کي پنهنجي ان حڪمت عملي جا نڪتا به بيان ٿو ڪري جن کي اپنائي مسلم امت کي بي يقيني ۾ مبتلا رکي سگهجي ٿو.

حڪيم الامت ته پنهنجو فرض پورو ڪندي، اسان کي ابليسي

ارادن ۽ منصوبن کان آگاه ڪري ڇڏيو آهي ۽ ايسٽائين به چيو اٿائين ته جيڪڏهن ڪنهن منبر تان به اها صدا بلند ٿئي ته ”ملت وطن سان آهي ته اهو منبر مقام محمد ﷺ کان بي خبر آهي“ ان جي برعڪس اسان جو ڪردار ۽ عمل اهو آهي جو مسلمان يا مسلمان حڪومتون اسلام ۽ مسلمانن جي ظاهري ۽ باطني دشمنن لاءِ صرف هڪ سٺو گره بڻجي چڪيون آهن. سڄي دنيا جا مسلمان ملڪ، قوميت جي زميني نظريي کي اپنائي چڪا آهن. عرب ملڪن ته ان بنياد تي پنهنجي هڪ الڳ تنظيم ”عرب ليگ“ به قائم ڪري ورتي آهي. اسان جي پنهنجي ملڪ مان مشرقي پاڪستان کي به ان ئي نظريي تحت الڳ ڪيو ويو ۽ هاڻي پاڪستان ۾ ان ئي نظريي جي اشاعت ۽ تبليغ جون ڪوششون انتهائي مڪارانه طور تي ٿي رهيون آهن. ان لاءِ حالات جي تقاضا آهي ته اسان ان صورتحال جي مقابلي لاءِ پاڻ کي تيار ڪريون. ان جو هڪ آسان ۽ سٺو طريقو اهو آهي ته پنهنجو پاڻ کي اقبال جي وڌيڪ قريب ڪريون. اقبال کي سمجهڻ لاءِ کيس پڙهون ۽ جيڪو سمجه ۾ اچي ان کي دل سان قبول ڪريون ۽ ان تي عمل ڪريون. ان موقعي تي مون کي هڪ عظيم پروفيسر اڪبر ترسون زاده ياد اچي رهيو آهي جنهن سان منهنجي ملاقات 1991ع ۾ قرطب اسپين ۾ اقبال ڪانفرنس دوران ٿي هئي. پنهنجو مقالو پيش ڪرڻ کان اڳ هن سامعين ۽ حاضرين کي ٻڌايو ته اقبال اسان جي روزمره معاشرتي، ثقافتي ۽ سياسي زندگيءَ جي گهڻو قريب آهي. اسين کيس هڪ زنده ۽ مقامي شاعر محسوس ٿا ڪريون ۽ ان جا نظم پنهنجي قومي گيتن وانگر ٿا ڳايون. هڪ وقت ۾ جڏهن اسان جي مذهبي ۽ سماجي قدرن کي تباهه ڪيو ويو هو ۽ اسان لاءِ معلومات جو خلا پيدا ڪيو ويو هو ان وقت به اقبال اسان لاءِ حوصلي جو سرچشمو هو. اڄ اسين آزاد آهيون ته اقبال جي ضرورت اڃا وڌيڪ شدت سان محسوس ٿا ڪريون. اهو چڱو آهي جو هو اسان وٽ پنهنجي ڪلام جي صورت ۾ موجود آهي. منهنجي خيال ۾ سوال اهو ناهي ته اقبال موجوده دور ۾ بامعنيٰ آهي يا نه؟ سوال اهو به نه آهي ته اقبال ايڏو وڏو شاعر به آهي يا نه؟ ۽ سوال اهو به ناهي ته اقبال ڪهڙن شاعرن کان وڏو شاعر آهي يا اقبال کان پوءِ ڪهڙا ڪهڙا شاعر وڏا شاعر آهن؟ اهي سڀ ۽ ان جهڙا ٻيا سوال صرف اسان کي منجھائڻ لاءِ اٿاريا ويا آهن.

اقبال جو جيڪو مرتبو ۽ مقام آهي اهو اسان جي ڪري ڪونهي يا اسان جي مڃڻ يا نه مڃڻ ۽ تسليم ڪرڻ ۽ نه تسليم ڪرڻ سان اقبال جي عظمت تي ڪوبه اثر ڪونه پوندو. منهنجي خيال ۾ ته اهم سوال اهو آهي ته ڇا تاجڪي پروفيسر اڪبر جا اشارا سمجهي سگهن ٿا يا نه؟ ۽ منهنجو جواب ها پر آهي ڇو جو منهنجو ايمان آهي ته اسين اقبال جي سرزمين جو ويران ڪيٽ ته ٿي سگهون ٿا پر بنجر نه. اقبال جي بقول:

نہیں ہے ناامید اقبال اپنی کشت ویراں سے
ذرا نم ہو تو یہ مٹی بہت زرخیز ہے ساقی

علامہ اقبال جو تصورِ وطنيت

پاڪستاني قوميت جي حوالي سان ڪيترائي سوال سامهون اچن ٿا. پاڪستان هڪ نظرياتي ملڪ آهي ۽ پاڪستان حاصل ڪرڻ جي جدوجهد جو بنيادي مرڪز اهو احساس هو ته هڪ اهڙو علائقو وجود ۾ ايندو جيڪو اسلام جو تجربي گاهه هوندو. انهي لحاظ کان جاگرافي حدن جو مطالبو، اسلامي قدرن جو نفاذ هو. مغربي وطنيت جو تصور ڪجهه بنيادي ڳالهين تي مشتمل آهي: رنگ، نسل ۽ جاگرافيائي حدون اهي واحد شيون آهن جن سان مختلف ملڪن جا ماڻهو پنهنجي قومي سڃاڻپ ڪن ٿا. اقبال جي نگاهه ۾ مغربي وطنيت جو تصور جڏهن هڪ نصب العين جي صورت اختيار ٿو ڪري ته پوءِ اهو اسلام جي بنيادي روح سان ٽڪراءُ ۾ ٿو اچي. ڇو جو اسلام بني نوع انسان جي اها وحدت آهي جيڪا رنگ، نسل ۽ زبان کان مٿاهين آهي. شروع شروع ۾ اقبال به مغرب جي تصورِ وطنيت جو قائل هو. بانگِ درا جي ڪجهه نظمن ۾ وطن جي ان تصور کي روحاني رنگ به ڏنائين. پر پوءِ جلد ئي ان تصور کان ٻاهر نڪري مغربي تصورِ وطنيت جي ڪلي مخالفت ڪيائين ۽ وطن کي جاگرافي جي قيد مان آزاد ڪري هڪ فڪري ضابطي جي طور تي ترتيب ڏنائين. سندس راءِ:

پاک ہے گرو وطن سے سرداماں تیرا
تو وہ یوسف ہے کہ ہر مصر ہے کنعاں تیرا

هي شعر ظاهر ۾ ملڪ جي جاگرافيائي بيمڪ جي مخالفت ٿو ڪري. جڏهن اسين پاڪستان يا پاڪستاني قوميت جي ڳالهه ٿا ڪريون ته ان شعر جي معنيٰ ۽ مفهوم اسان کي اهو سوچڻ تي مجبور ٿا ڪن ته آيا اقبال وطن جي محبت کي تسليم به ڪري ٿو يا نه؟ ٻئي طرف

خود پاڪستان جي تصور جي داعيءَ جي حيثيت ۾ اقبال جي هڪ اهميت آهي ۽ پاڻ 1930ع ۾ مسلم ليگ جي صدارتي خطبي ۾ تصور پاڪستان جي جملڪ ماضي بعيد ۾ هڪ امڪاني صورت جي طور تي ڏني هئائين. ان کان پوءِ گول ميز ڪانفرنس ۾ مسلمانن جي وفد جي رويي جي وضاحت ڪندي 6 نومبر 1933ع تي جيڪو بيان ڏنو هئائين ان جو آخري پيراگراف وڏي اهميت رکي ٿو.

”آخر ۾ آءٌ پنڊت جواهر لال نهرو کان هڪ سادو سوال ٿو ڪرڻ چاهيان، جيستائين اڪثريت واري قوم، ڏهن ڪروڙن جي اقليت جي گهٽ ۾ گهٽ مطالبن کي، جن کي پنهنجي بقا لاءِ هو ضروري سمجهن ٿا، نه ٿي مڃي ۽ نه ٿي ڪنهن فيصلو ڪندڙ جو فيصلو ٿي مڃي ۽ واحد قوم هجڻ جو اهڙو ٿي رينگت ڪري جنهن ۾ صرف ان جو پنهنجو فائدو هجي ته پوءِ هندوستان جو مسئلو ڪيئن ٿو حل ٿي سگهي؟ ان جا صرف ٻه حل آهن يا ته اڪثريت واري هندوستانی قوم کي اهو مڃڻو پوندو ته اها مشرق ۾ هميشه هميشه لاءِ برطانوي سامراج جي ايجنٽ ٿي رهندي يا وري ملڪ کي مذهبي، تاريخي ۽ تمدني حالتن جي پيش نظر اهڙيءَ طرح ورهائڻو پوندو جو موجوده شڪل ۾ اليڪشن ۽ هندو-مسلم مسئلي جو سوال ٿي باقي نه رهي.“

علامه اقبال 1930ع کان وٺي 1934ع تائين هندوستان جي مسلمانن لاءِ الڳ وطن جو مطالبو سياسي فڪر طور پيش ڪيو. پاڻ 1934ع کان وفات تائين پاڪستان جي مطالبي جو جائزو وٺندو رهيو پوءِ ”گرد وطن“ ۽ ”تصور پاڪستان“ جو وچيون ڪڙيون ڪيئن ملائيون؟ وطن جو اهو تصور جنهن جو آغاز اقبال وٽ جاگرافيائي بنياد سان ٿيو هو ۽ جنهن جي پهرين واضح صورت ڌرتي پوڄا جي طور تي سامهون آئي هئي ان کي ستت ئي ترڪ ڪري علامه اسلامي ضابطه حيات جي حوالي سان وطن جي صورت تي غور ڪرڻ شروع ڪيو. ان نئين تناظر ۾ سندس نظر سڀ کان پهرين تهذيبي بنيادن ڏانهن وڌي ۽ اتان اهو سفر آهسته آهسته ”مجرد تصورات“ کان ”معاملات“ ڏانهن هليو. ايستائين جو قائد اعظم کي لکيل خطن ۾ سياسي پليٽ فارم تان پاڪستان جو مطالبو پيش ڪرڻ جي تجويز پيش ڪيائين. اقبال وطن جي جذبي کي نفسياتي حقيقت جي طور تي تسليم ڪري ٿو ۽ ان کي اسلام خلاف نٿو سمجهي، پر جڏهن ان

ڪي مغربي ملڪ هڪ نصب العين طور سامهون آڻڻ ٿا ته اقبال ان صورت ڪي قبول نٿو ڪري. ان تناظر ۾ جڏهن اسين پاڪستان ۽ پاڪستاني قوميت جي مسئلي ڪي منهن مقابل ٿيون ٿا ته ڪيترائي پيچيده مسئلا اسان جي راه ۾ حائل ٿين ٿا. انهن مسئلن ۽ سوالن منجهان سڀ کان اهم سوال هيٺيان آهن:

1- پاڪستان هڪ جاگرافيائي حقيقت آهي جنهن ۾ فقط مسلمان ئي نه پر ٻيون اقليتون به آباد آهن. ان حيثيت سان انهن اقليتن جو هتي جي سياسي، سماجي ۽ تمدني زندگيءَ ۾ ڪهڙو ڪردار هئڻ گهرجي؟ ٻيو اهو ته پاڪستان جي جاگرافيائي وحدت ۽ ٻين مسلمان ملڪن جي وچ ۾ ڪهڙو رشتو ممڪن آهي؟

2- قومي سڃاڻپ ۽ ملي سڃاڻپ ڇا به مختلف شيون آهن يا هڪ ئي حقيقت جا ٻه مختلف پاسا آهن؟ پاڪستان ۾ مسلمان اڪثريت ۾ آهن ان ڪري ڪين پنهنجين زندگين ڪي اسلامي سانچي ۾ ٺاهڻ ۽ پاڪستان ڪي اسلام جي تجربي گاه بنائڻ ۾ ڪين موثر عددي اڪثريت حاصل آهي. پر هڪ اسلامي رياست ۾ اقليتن جي قوميت ڪهڙي حوالي سان مقرر ٿيندي؟

3- پاڪستان وجود ۾ آيو ته آبادين جي متناسقا ٿي. مقامي ۽ مهاجر جا فرق اڀريا ۽ تهذيبي سطح تي اختلافن جا ڪيترائي پهلو ظاهر ٿيا. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ هي علائقو برصغير جو سياسي حصو هو. اڳ هتي جا رهاڪو مسلمان، هندي مسلمان سڏبا هئا ۽ هاڻي هن برصغير ۾ به ملڪ آهن: ڀارت ۽ پاڪستان، ٻنهي ملڪن ۾ مسلمان موجود آهن ۽ ان لحاظ کان ڀارت جا مسلمان ۽ پاڪستاني مسلمان به الڳ الڳ ملڪن جا شهر ي آهن يعني هندي مسلمان الڳ ۽ پاڪستاني مسلمان الڳ آهن ته انهن ۾ فڪر جون ڪهڙيون ڪهڙيون مشاهبتون ۽ ڪهڙا ڪهڙا اختلاف پيدا ٿي چڪا آهن؟ پاڪستاني مسلمانن جو قومي رشتو، ڀارت جي مسلمانن ۽ ٻين مسلمان ملڪن سان ڪهڙو هجڻ گهرجي؟

4- پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کانپوءِ هي مسئلو اهم آهي ته ڇا مغرب جي وطني تصور ڪي قبول ڪرڻو پوندو يا ان ڪي رد ڪري پنهنجي سڃاڻپ ڪي ملي عزائم سان منسلڪ ڪري سگهجي ٿو؟

5- پاڪستان جي قومي ٻولي اردو آهي. مختلف مسلمان ملڪن ۾ اهو لساني اختلاف موجود آهي. ايران ۾ فارسي، عرب ملڪن ۾ عربي، پاڪستان ۾ اردو، انڊونيشيا ۾ انڊونيشيائي ٻوليون ملڪي ۽ قومي سطح تي هلي رهيون آهن ته پوءِ ان شيءِ جي ڳولا ڪرڻ ضروري آهي ته مسلمانن جي تهذيبي زندگيءَ ۾ ٻولين جي ڪهڙي اهميت رهي آهي؟ ۽ ٻولين جي باري ۾ چوڏنهن سو سالن ۾ مسلمانن جو رويو ڪهڙو رهيو آهي؟ انهن کانسواءِ ٻيا به ڪيترائي اهم سوال آهن جن کي حل ڪرڻ سان اسان جي قوميت جا بنياد قائم ٿي سگهن ٿا. پر ايترو منجهيل سوالن جا ڪي مختصر جواب ممڪن ناهن پر غور ۽ فڪر لاءِ ڪي رستا ضرور مقرر ڪري سگهجن ٿا. هن مقالي ۾ اها ڪوشش ڪئي وئي آهي ته علامه اقبال جي تحريرن جي حوالي سان ڪجهه مسئلن جي باري ۾ گفتگو ڪري سگهجي.

اقبال پنهنجي شعرن ۾ هر هنڌ مغربي وطنيت جي تصور جي مخالفت ڪئي آهي ان کان علاوه سندس نثري تحريرن ۾ به مسلمان ملڪن جي سماجي تاريخ جي مدد سان مسلمانن جي وطنيت جي تصور جي باري ۾ ڪجهه بنيادي خيال ملن ٿا. ان مرحلي تي جاگرافي ۽ مجرد تصورات درميان ربط جي ڪوشش اسان کي پاڪستاني قوميت جي اصل بنياد تائين پهچائي سگهي ٿي.

هيٺ علامه جي لکڻين مان ٽي ٽڪرا پيش ڪري انهن جي پويان لڪل فڪري لاڳاپن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته جيئن مٿي ذڪر ڪيل سوالن جي باري ۾ ڪنهن واضح رستي کي وٺي سگهجي.

1- علامه اقبال - The Reconstruction of Religious thought in Islam P.159

۾ جاگرافيائي ۽ سياسي حوالي سان هيٺيون پيراگراف لکيو آهي:

"For the present every Muslim nation must sink into her own deeper self, temporarily focus her vision on her self alone, until all are strong and powerful to form a living family of republics. A true and living unity, according to the nationalist thinkers, is not so easy to be achieved by a merely symbolical overlordship. It is truly manifested in a multiplicity of free independent units

where racial rivalries are adjusted and harmonized by the unifying bond of a common spiritual aspiration."

2- 1912ع ۾ ”ملت بيضا پر ايڪ عمراني نظر“ جي عنوان سان علامه اقبال جي جنهن انگريزي مقالي جو ترجمو ملي ٿو ان جون هي ستون قابل غور آهن:

”مسلمانن ۽ دنيا جي ٻين قومن ۾ اصولي فرق هي آهي ته قوميت جو اسلامي تصور ٻين قومن جي تصور کان بلڪل مختلف آهي. اسان جي قوميت جو بنياد نه هڪ ٻوليءَ تي آهي نه هڪ وطن تي ۽ نه گڏيل اقتصادي فائدين تي. پر اسان هن برادري ۾ جيڪا پاڻ ڪريم ﷺ جن قائم فرمائي هئي ان ڪري شامل آهيون جو ڪائنات جي باري ۾ اسان سڀني جا بنيادي عقيدا ساڳيا آهن ۽ اسان جون تاريخي روايتون به ساڳيون آهن. اسلام سڀني مادي پابندين کان بيزاري ٿو ظاهر ڪري ۽ اسلامي قوميت جو دارو مدار عقيدو توحيد آهي. جنهن جي بنياد تي مسلم امت وجود ۾ اچي ٿي، جنهن ۾ وقت ۽ ڦهلجڻ جي قدرتي صلاحيت موجود آهي. اسلام جي زندگي جو دارو مدار ڪنهن خاص قوم جي خاص شڪل ۽ صورت ۽ ڪنهن خاص ڪردار تي نه آهي. غرض ته اسلام زمان ۽ مڪان جي سرحدن کان متانمون آهي.“

3- روزانه ”احسان“ ۾ 9 مارچ 1938ع تي علامه اقبال جو هڪ بيان مولانا حسين احمد مدنيءَ جي جواب ۾ شايع ٿيو هو جنهن ۾ هو چوي ٿو ته:

”جيڪڏهن وطنيت جو جذبو ايڏو اهم هو ته پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان سندن ويجهن مائٽن، نسل وارن ۽ قوم وارن کي ايڏي اڻڻڻ چو هئي؟ پاڻ ڪريم ﷺ جن اسلام کي هڪ عالمگير ملت سمجهي قوم ۽ قوميت جي لحاظ کان چو نه ابوجهل ۽ ابولهب کي پنهنجو بڻائي رکيو ۽ چو نه عربن سان سندن سياسي مسئلن ۾ وطني قوميت قائم رکيائون. جيڪڏهن اسلام مان مراد صرف ۽ صرف آزادي هئي ته پوءِ اهو مقصد ته قريشن جو به هيو. پر افسوس جو توهان ان نقطي تي غور نٿا ڪريو ته پيغمبر خدا جي سامهون اسلام، دين قيم ۽ امت مسلم جي آزادي هئي مسلمانن کي ڇڏڻ يا انهن کي ڪنهن ٻئي امت جي تابع رکي ڪا به آزادي گهرڻ بي معنيٰ هو. ابوجهل ۽ ابولهب مسلمان امت کي آزاديءَ سان وڌندي ويجهندي نه ٿي ڏسي سگهيا ۽ انهن جي روڪ ٽوڪ جي ڪري ئي انهن سان مسلمانن جون لڙايون ٿيون.“

نبي ڪريم ﷺ جن جي قوم بعثت کان اڳ به هڪ قوم هئي ۽ هڪ آزاد قوم هئي، پر جڏهن اهي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي امت بڻجڻ لڳا ته انهن جي قومي حيثيت ٿانوي ٿي وئي. جيڪي ماڻهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جا امتي ٿيا پوءِ اهي نبي ڪريم ﷺ جن جي قوم عرب مان هئا يا ٻي قوم مان اهي سڀ گڏجي محمد ﷺ جن جي امت يا امت مسلم بڻيا. پهرين اهي ملڪ ۽ نسب جا گرفتار هئا، هاڻي ملڪ ۽ نسب انهن جو گرفتار ٿي ويو.

ڪس ڪو ڀڄو زد ملڪ و نسب را
نه دادند بخته ديں اهل عرب را،
اگر قوم از وطن بودے محمد ﷺ
نه دادے دعوت ديں بولوب را

پاڻ ڪريمين ﷺ جن لاءِ اهو رستو تمام آسان هو ته پاڻ سڳورا، ابولهب يا ابوجهل يا مڪي جي ڪافرن کي چون ها ته توهين پنهنجي بت پرستي تي قائم رهو ۽ اسان پنهنجي خدا پرستي تي قائم ٿا رهون. پر ان نسلي ۽ وطني هڪجهڙائيءَ جي ڪري جيڪا اسان ۽ توهان جي وچ ۾ آهي ان تي عرب وحدت قائم ڪري سگهجي ٿي. جيڪڏهن نعوذبالله پاڻ سڳورا ﷺ جن اها راه اختيار ڪن ها ته ان ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته اها هڪ وطن دوست جي راهه ته هجي ها پر نبي آخر الزمان جن جي راهه نه هجي ها. نبوت محمد ﷺ جو مقصد ئي اهو آهي ته هڪ اهڙو انساني سماج جوڙيو وڃي جنهن جي جوڙجڪ الله تعاليٰ جي ان قانون (قرآن) جي تابع هجي جيڪو پاڻ ڪريمين ﷺ جن کي الله تعاليٰ کان عطا ٿيو هو. ٻين لفظن ۾ ائين ڪڍي چئجي ته بني نوع انسان جي باوجود سندن ذات، قبيلي، رنگ، نسل ۽ ٻولين جي اختلافن کي تسليم ڪرڻ جي، انهن کي مڙني آلودگين ۽ گندگين کان پاڪ ڪيو وڃي جيڪي زمان ۽ مڪان، وطن، قوم، نسل، نسب ۽ ملڪ وغيره جي نالن سان سڏجن ٿا ۽ اهڙيءَ طرح هن خاڪي انسان کي اهو ملڪوتي تخيل عطا ڪجي جيڪو هر گهڙي ”ابديت“ سان همڪنار رهي ٿو. اهو آهي مقام محمدي ۽ اهو آهي اسلامي ملت جو نصب العين. خبر ناهي ته انسان کي انهن بلندين تائين پهچڻ لاءِ ڪيترو وقت درڪار آهي. پر ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته قومن جي باهمي دوريءَ کي دور ڪرڻ ۽ ذاتي، قبائلي،

نسلي، رنگي ۽ لساني فرقن کي ختم ڪرڻ ۽ انهن کي متحد ڪرڻ جو جيڪو ڪم اسلام چوڏنهن سو سالن ۾ ڪيو آهي دنيا جا باقي مذهب تن هزار سالن ۾ به نه ڪري سگهيا آهن. يقين ڪريو ته دين اسلام هڪ اهڙو پوشيده ۽ غير محسوس، زنده ۽ نفسياتي عمل آهي جيڪو بنا ڪنهن تبليغ ۽ ڪوششن جي به انساني فڪر ۽ عمل کي متاثر ڪرڻ جي سگه رکي ٿو. اهڙي عمل کي حال جي سياسي مفڪرن جي جدت طرازين هٿان مسخ ڪرڻ خود بني نوع انسان تي ۽ ان نبوت جي هر گيريءَ تي هڪ وڏو ظلم آهي، جنهن جي قلب ۽ ضمير سان ان جو آغاز ٿيو.

اقبال جا اهي ٽي ٽڪرا سندس زندگيءَ جي مختلف دورن مان ورتا ويا آهن ۽ انهن ٽنهي جي وچ ۾ هڪ فڪري گانڊاپو موجود آهي. پهرين ٽڪري ۾ اقبال جيڪو ڪجهه چيو آهي ان ۾ اسلامي دنيا جي حوالي سان ڳالهه ڪئي وئي آهي. مسلمان ملڪن جي وچ ۾ جدا جدا ملڪن جي طور تي رهندي به هڪ هم آهنگي جي ڳولا ضروري قرار ڏني وئي آهي. ان ۾ (Temporarily) جو لفظ اهم آهي ۽ (Sink Deeper) جو مشورو هڪ وقتي قدم جي طور تي گوارا ڪيو ويو آهي. ان ۾ انهن مسلمان ملڪن جي وچ ۾ جتي مسلمان هڪ اهم ۽ موثر عنصر طور موجود آهن هڪ فڪري رابطي جي ڪوشش ڪرڻ هڪ اهم فرض بنجي ٿو، جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. اقبال جو پيو اقتباس هڪ زبان، هڪ وطن ۽ هڪ جهڙن اقتصادي مفادن کي بنياد تسليم نه ڪرڻ آهي. اقبال جي خيال ۾ جيستائين ديني ۽ اخلاقي قدر ڪنهن به معاشري جا بنياد نٿا بنجن، تيستائين اهي مادي وسيلو چنگيزيت جو رنگ اختيار ڪندا رهندا آهن ۽ جيڪڏهن مادي وسيلن کي ئي بنياد بنايو وڃي ته اهي اسلام سان متصادم ۽ ٽڪرائڻ وارا ٿي پوندا آهن. تنهن ڪري هڪ نظرياتي رياست لاءِ مادي فائدا فقط اعليٰ مقصدن کي حاصل ڪرڻ جو ذريعو هجڻ گهرجن نه ڪه خود مقصد. نه ته اها ڳالهه ”بت پرستيءَ“ ۾ شامل ٿي پوندي.

تئين اقتباس ۾ اهو بنيادي نقطو هي شامل ڪيو ويو آهي ته:

اگر قوم از وطن برون رهد،

نه دانه دعوت دين بولب را

جنهن جو مطلب اهو آهي ته اصل اهميت بنيادي نصب العين ۽ اصولن کي حاصل آهي. مادي فائدين ۽ مادي وسيلن کي نه. انهن ٽنهي

اقتباسن جو بنيادي نقطو اهو آهي ته دين ۽ دنيا ٻئي اهم آهن پر دنيا کي دين جي تابع رهڻ گهرجي. علامه اقبال جو ٻيو اقتباس ان ڪري به اهم آهي جو ان ۾ زمان ۽ مڪان جو حوالو آيل آهي. اقبال زندگيءَ جو گهڻو حصو زمان ۽ مڪان جي تصور جي نوعيت معلوم ڪرڻ ۾ خرچ ڪيو ۽ هو ان کي اسلامي معاشري لاءِ زندگيءَ ۽ موت جو مسئلو قرار ڏئي. علامه مڪان کان زمان جي سفر کي مٿي ذڪر ڪيل اقتباس ۾ هڪ تنزيهي تصور به قرار ڏنو آهي. ان اعتبار کان جيڪڏهن اسين اقبال جي فڪر جي مرڪزي نقطي تي ڀروسو ڪريون ته سندس وطنيت جي تصور کي هن طرح بيان ڪري سگهجي ٿو ته اقبال وطن جي محبت کي نفسياتي سطح تي هڪ حقيقت تسليم ٿو ڪري ۽ هو ان جي خلاف ناهي پر مادي کان روح، زمان کان مڪان ۽ دنياوي حقيقتن کان تجردي حقائق ڏانهن سفر کي لازمي قرار ٿو ڏئي. وطن کي نفسياتي محبت جي سطح کان عقيدتي ۽ قدرن تائين وٺي وڃڻ جي جدوجهد ئي اصل ۾ علامه اقبال جي تصور وطنيت جو بنياد آهي. مادي قدرن کي روحاني قدرن جي تابع رکڻ جي اها بنيادي وصف سندس نظر ۾ سڀ کان اهم آهي. وطن کي ٺوس جاگرافيائي حدن کان وسيع تر سطح تي وٺي وڃڻ جو عمل ملت جي تصور جو بنياد آهي. جيڪڏهن ان جي پٺيان دنياوي غرضن بجاءِ ديني قدر هوندا ته اهو سفر اسان کي عالم اسلام جي فڪري وحدت ڏانهن وٺي ويندو ۽ ان جي مقصد جي طرف به ته اسلام جو نظام، بنيادي طور تي عالم انسانيت لاءِ آهي، زمان ۽ مڪان جي قيد کان مٿانهون آهي ۽ ان ۾ پوري دنيا لاءِ ڪاميابيءَ جو پيغام آهي.

ان تنزيهي طريقو ڪار کي علامه اقبال زندگيءَ جي ٻين دائرن ۾ به اختيار ڪرڻ جو مشورو ڏنو آهي. پر وطن جي تصور جي سلسلي ۾ ان جي اهميت کي ڪهڙيءَ طرح به فراموش نه ٿو ڪري سگهجي. علامه اقبال ان کي مختلف هنڌن تي مثال ڏئي واضح به ڪيو آهي ۽ اسلامي تاريخ جي سماجي پهلوئن مان به اهائي ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته مسلمان جنهن به ملڪ ۾ ويا ان کي ئي پنهنجو وطن قرار ڏنائون ۽ اتان جي تمدني زندگيءَ جو حصو بڻجي اسلام جي اعليٰ مقصدن جي تڪميل لاءِ ڪوششون ڪيائون. پاڻ ڪريمين ﷺ جن جي هجرت ۾ علامه اقبال جي خيال ۾ اهو اشارو موجود آهي ته اعليٰ مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وطن

۽ شهر جي محبت کي به قربان ڪري سگهجي ٿو. ”لم يلد ولم يولد“ جي وضاحت ڪندي ”رموزيبي خودي“ ۾ چوي ٿو ته:

قوم تو از رنگ و خول بالاتر است
قيمت يك اسودش صد احمر است

گرنب را جزو ملت کرده
رخنه در کار اخوت کرده

هر که پا در بند اقليم وجد است
بے خبر از لم يلد لم يولد است

سورت حجرات مان واضح آهي ته ذاتيون ۽ خاندان فقط سڃاڻپ لاءِ آهن، اصلي شرف ۽ فضيلت جو معيار نسب نه پر تقوي آهي. علامه اقبال ان تي ئي زور ٿو ڏئي ۽ ذاتي ۽ گروهي سڃاڻپ تي اسلامي نصب العين جي فوقيت کي تسليم ٿو ڪري. اهوئي اهو بنيادي نقطو آهي جتان اسين مٿي بيان ڪيل مسئلن کي حل ڪري سگهون ٿا. باقي رهيو لساني مسئلو ته اسلام جي سماجي تاريخ جي مطالعي ۾ ان جو جواب موجود آهي. ٻوليون فقط اظهار جو وسيلو آهن اهي بت ناهن جو انهن جي پوڄا ڪئي وڃي. صدين تائين تمدني سطح تي ترجيح جو هڪ اصول قائم رهيو آهي جنهن ڪري عربيءَ کي قرآن پاڪ جي ٻولي هئڻ جي ڪري فوقيت حاصل رهي آهي. اسلامي دنيا جي ثقافتي ٻولي فارسي هئي پر مسلمان جتي به ويا انهن اتان جي ٻوليءَ کي پنهنجي اظهار جو وسيلو بڻايو. انهن علائقن جي ٻولين کي تبليغ ۽ هدايت جو ذريعو بڻايو، زبان سان پرستش جو ڪو ذرو به شامل نه ڪيو ويو نه ئي ملڪي ۽ علائقائي ٻولين جي جھيڙي جي ڪا خبر اسان کي ملي ٿي.

ويهن صدي کان اڳ زبانون ۽ ٻوليون جهڳڙي جو سبب هرگز نه هيون، ڇاڪاڻ ته اصل اهميت زبانن کي نه پر مقصدن کي حاصل هئي. ٻولي ۽ زبان ته فقط اظهار جو وسيلو آهن، جيڪڏهن اهو وسيلو مقصد بڻجي پوي ته ان سان ان ڳڻيون خرابيون پيدا ٿي سگهن ٿيون. اسان جي لساني مسئلن ۾ اهي خرابيون پيدا ٿي چڪيون آهن ۽ اقبال جي فڪر سان اسين انهن مسئلن تي غالب اچي سگهون ٿا.

اقبال جي لاملت

علامہ اقبال۔ مسلم امت جو عظيم شاعر ۽ فلسفي

علامہ اقبال کي تمام وڏو شاعر، پيامبر ۽ فلسفي مڃيو وڃي ٿو. هو هڪ اهڙي هستي هو جنهن ۾ جملي گڻ يڪجا موجود هئا. هڪ انسان ۾ انهن سڀني گڻن جو هجڻ فطرت جو هڪ نادر ڪرشمو آهي. هڪ فلسفي يا مفڪر جو پنهنجي قوم ۽ ملت لاءِ رهبر ۽ پيامبر هئڻ سان گڏ هڪ اعليٰ شاعر به هجڻ ان قوم ۽ ملت جي لاءِ وڏي خوش نصيبي آهي. هڪ فلسفي ۽ مفڪر جي متعلق عام طور تي ڏٺو ويو آهي ته هو خيالن ۽ سوچن جي دنيا ۾ گم رهندو آهي. احساسن ۽ جذبات جي دنيا سان کيس ڪوئي سروڪار ناهي هوندو. هڪ فلسفي ۽ مفڪر جي دنيا ان جا خيال ۽ افڪار هوندا آهن ۽ هڪ شاعر جي دنيا ان جا احساسات ۽ جذبات هوندا آهن. هڪ فلسفي پنهنجي دماغ سان همڪلام ٿيندو آهي ۽ هڪ شاعر پنهنجي دل سان گفتگو ڪندو آهي ۽ ان جي متعلق ٿي چوندو ۽ ٻڌندو آهي. پر هڪ فلسفي شاعر جي سڀ کان وڏي وصف اها آهي ته هو پنهنجي دماغ جي به ٻڌندو آهي سندس خيالات ۽ سوچن کي به پنهنجو ڪندو آهي ۽ ان سان گڏوگڏ انهن خيالن ۽ افڪار کي احساسن ۽ جذبن جي چاشني به ڏيندو آهي. هو جيڪي ڪجهه سوچيندو ۽ سمجهندو آهي ان کي احساسن ۽ جذبن جي قالب ۾ پرتيندو ويندو آهي. جن پنهنجي خيالن ۽ سوچن کي دل جي گهرائين تائين سڃاڻيندو ۽ کين پنهنجي احساس جي رنگ ۾ سمائي ڇڏڻ شاعر جو سڀ کان وڏو ڪمال آهي. اهو ڪمال علامہ اقبال جي فلسفيانه شاعريءَ ۾ عروج تي آهي.

هڪ مفڪر جو ڪم سوچڻ ۽ غور ڏيکارڻ آهي. ڪائنات جي

مختلف ڳوڙهن ۽ منجهيل حقيقتن جو حل تلاش ڪرڻ آهي. خود انسان جي تخليق ٿي سڀ کان وڏو معمول آهي جنهن بابت هر زماني جا فلسفي مٿاڪت ڪندا رهيا آهن. علامه اقبال هڪ فلسفيءَ جي حيثيت سان انهن سڀني منجهيل مسئلن کي سلجھائڻ ۾ مشغول نظر اچي ٿو. هو اهڙن مسئلن جو حل پيش ٿو ڪري جيڪي غور و فڪر ۽ ڳولها جي سگهه گهرن ٿيون. مثلاً انسان، خدا، ڪائنات جي اصل حقيقت ۽ ماهيت زندگي و موت زمان و مڪان وغيره. هڪ مفڪر ڪائنات جي مختلف حقيقتن کي ڏسڻ جي غير معمولي سگهه رکي ٿو. ان مٿان زندگي ۽ موت جا سمورا راز آسانيءَ سان ظاهر ٿين ٿا، جيڪي عام ماڻهو کي عجب ۾ وجهي ڇڏين ٿا. هو انهن غيبي واقعات ۽ حادثن کي به ڏسي وٺي ٿو جيڪي اڃان وجود ۾ ئي نه آيا آهن. علامه اقبال فطري طور تي هڪ اهڙي طبيعت جو مالڪ هو جنهن جو هڪ فلسفي ۽ مفڪر ۾ هجڻ ضروري آهي. هو ڪائنات ۾ رڳو گلزارن ۽ باغن جي سير تي ئي اڪتفا نٿو ڪري ۽ رڳو گلن ۽ پوٽن جي ظاهري سونهن ۽ دلاويزي کيس دلي سکون نٿي پهچائي بلڪه هو انهنجي دل ۾ پيمي ڏسڻ ٿو چاهي ۽ سندن سينا چيري سر بستا راز چاڻڻ لاءِ جاکوڙڻ ٿو چاهي. هو هڪ اهڙو دماغ کڻي آيو هو جو زندگي جي رازن ۽ گجهن کي سمجهڻ جي غير معمولي صلاحيت رکندڙ هو ۽ ان سان گڏ هو هڪ اهڙي دل به کڻي آيو هو جيڪا زندگي جي سوز ۽ ڪائنات جي درد سان لبريز هئي يعني فلسفي هئڻ سان گڏوگڏ شاعري جي لاءِ جنهن پرسوز دل جي ضرورت هوندي آهي سا به رکندڙ هو. تنهنڪري فلسفي شاعر جي حيثيت ۾ هن شاعريءَ جي زمين ۾ اها آبپاري ڪئي جو تغزل جي دنيا دنگ رهجي وئي. اقبال جي فلسفياتي ڪلام جي نمايان خصوصيت زندگيءَ جي فلسفي کي پيش ڪرڻ آهي.

زندگيءَ جي فلسفي جون جملڪيون اسان کي سندس ڪلام ۾ هر هنڌ ملن ٿيون. زندگي سندس نظر ۾ سراپا جوش، جاکوڙ ۽ ڪوشش، عمل پيمر ۽ متواتر جدوجهد جو نالو آهي جنهن ۾ سکون نالي ماتر به ناهي. انساني زندگيءَ، جي لاءِ سکون موت آهي، اها زندگي جنهن ۾ ڪو تحرڪ ناهي ۽ عمل جو فقدان آهي سا زندگي اسان جي لاءِ اصل ۾ موت جو پيغام آهي. اسان جي هستيءَ جو اصل روح، عمل پيمر

اقبال جي لاهت

۽ سراسر هلچل ۾ آهي. تنهن ڪري اقبال انسان کي پنهنجي ڪلام ۾ انهيءَ جدوجهد جو سبق ٿو ڏئي ۽ کيس سکون ۽ بي عمليءَ کان ڊيڄاري ڌمڪائي ٿو. تنهن ڪري هو هڪ هنڌ انسان کي مخاطب ٿيندي ائين ٿو فرمائي ته:

ظلامِ بحرِ ميں ڪوڪر سنبھل جا،
 تڙپ جا پچ ڪھا ڪھا ڪر بدل جا،
 نھيں ساحل تڙي قسمت ميں اے موج،
 اھر ڪر جس طرف چاھے نکل جا۔

هڪ ٻي جاءِ تي زندگيءَ جو درس ڏيندي فرمائي ٿو ته زندگيءَ کي ”نفعي ۽ نقصان“ جي نظر سان نه ڏسڻ گهرجي. زندگي ان کان بالاتر آهي. ان ۾ نفعي ۽ نقصان کي نظر ۾ رکڻ فضول آهي ۽ نه ئي کيس ”امروزو فردا“ جي پئماني سان ماپڻ گهرجي. زندگي ته جاودان آهي ۽ هڪ اهڙي شيءِ آهي جا هر دم جوان رهڻ واري آ ۽ اها هميشه روان دوان رهندي آ. ان ۾ سکون نالي ماتر به ڪونهي. تنهنڪري اهڙي زندگيءَ جي حصول جي لاءِ متواتر جدوجهد ۽ پيهر عمل هڪ لازمي شرط آهي. ان لاءِ فرمائي ٿو:

برتر از اندیشهءِ سو و زياں ہے زندگي،
 ہے کبھی جاں اور کبھی تسليم جاں ہے زندگي!
 تو اے پيانهءِ امروز و فردا سے نہ تاپ،
 جاودان، پييم رواں، ہر دم جواں ہے زندگي

انسان جي متعلق فرمائي ٿو ته ”تون ان هستي جي سامونڊي ذخيري ۾ هڪ حباب (ڦڙي) وانگر آهين ۽ توکي هن دنيا ۾ رڳو هڪ امتحان جي لاءِ آندو ويو آهي. هڪ اهڙي دنيا ۾ جنهن ۾ زيان ئي زيان آهي ۽ نفعو ته نالي ماتر به ڪونهي. اهوئي سبب آهي ته هن دنيا کي زيان گهر چيو ويو آهي. تنهن ڪري فرمائي ٿو:

قلزم هستي سے تو اھرا ہے مائید حباب،
 اس زياں خانے ميں تيرا امتحان ہے زندگي

سندس نقطہء نظر اهو آهي ته زندگي سراسر حرڪت ۽ سراپا جدوجهد جو نالو آهي. اها مشڪلاتن ۽ مصيبتن سان ڀرپور آهي. زندگي گذارڻ کير جو دريا وهائڻ کان گهٽ نه آهي. تنهنڪري ان کي آسان ڪم نه سمجهڻ گهرجي. ان بابت لکي ٿو ته:

زندگانی کی حقیقت کو بہن کے دل سے پوچھو،
جوتے شیر و تیشہ و سنگِ گراں ہے زندگی

خودیء جو تصور اقبال جي نظر ۾:

خودیء جو تصور نہایت وسیع آهي. اهوئي تصور آهي جيڪو انساني زندگيءَ کي عمل ۾ سرگرم رکندو آهي. اقبال جي نظر ۾ خوديءَ مان مراد اهائي ارتقا آهي، جيڪا سڀني اعليٰ ۽ ادنيٰ مخلوقات ۾ هر دم جاري رهندي آهي. خوديءَ جي ڪري ئي ڪنهن انسان کي پنهنجي ذات جو شعور ٿيندو آهي ۽ پنهنجي ذات جي شعور کان سواءِ پنهنجي مقاصد جو شعور به ٿيڻ لڳندو آهي. اهوئي شعور آهي جيڪو انسان کي ڪائنات جي ٻي مخلوقات کان ممتاز ڪندو آهي. سمجهائيندي فرمائي ٿو.

خودی کیا ہے؟ رازِ درونِ حیات!
خودی کیا ہے؟ بیداریِ کائنات!

سڀني مخلوقات ۾ انسان کي ان لاءِ افضل ۽ اعليٰ مڃيو ويو آهي جو ان جي خوديءَ کي ٻي مخلوقات تي برتري حاصل آهي. انساني هستي ئي هڪ حقيقي هستي آهي چو ته انساني هستي جو آغاز ئي خودي جو شعور آهي، ۽ خودي جو شعور ان وقت پختو ٿئي ٿو جڏهن انسان پنهنجي ماحول سان مهادو اٽڪائي ان تي حاوي ٿئي ٿو ۽ ان ۾ خوديءَ جي باهه زور سان پڙڪي پوي ٿي. خوديءَ جي واڌ ويجهه جو راز ئي مسلسل تحرڪ، اندروني عمل ۽ لڳاتار جدوجهد ۾ آهي. خودي پنهنجي بقا ۽ پختگيءَ لاءِ هميشه خارجي طاقتن سان جهيڙيندي رهندي آهي ته جيئن انهن تي غالب اچي سگهي ۽ پنهنجي هستيءَ کي ترقيءَ جو سامان مهيا ڪري سگهي. ماحول ۽ خارجي قوتن سان جنگ جوڙڻ کان سواءِ خوديءَ جي بقا ڪنهن ٻي صورت ۾ ممڪن نه آهي. اقبال خوديءَ جي عظمت ۽ شان جو وڏو قائل آهي. سندس نظر ۾ خودي اهو حربو آهي جنهن جي مدد سان انسان ۾ سڪندري ۽ حيدري جذبو پيدا ٿيندو آهي ۽ هو باطل جي ڪنهن به قوت کان نه ڊڄندو آهي ۽ نه ئي غلبي هيٺ ايندو آهي. سندس راه ۾ خواهه ڪيترين ئي مشڪلاتون چون نه اچن هو اهي سر ڪري ويندو آهي. مقصد ته سڄي جهان جون قوتون سندس ذات جي تابع ٿي وڃن ٿيون. قيصر و ڪسري جي عظمت ۽ جاه و جلال ان جي آڏو هيچ

اقبال جي لابت

هوندو آهي. هو خوديءَ جي ٻل ۽ ٽيڪ تي ئي دنيا جو فاتح بڻبو آهي ۽ دنيا تي چانئجي ويندو آهي. جيئن ته فرمائي ٿو:

خوديءَ کي زور ۽ دنيا ۾ چهاجا،
مقام رنگ و بو کا راز پاچا،
برنگ بحر ساحل آشنا ره!
کف ساحل سے دامن کھینچتا جا

اقبال خوديءَ جي عظمتن ۽ ان جي جاه و جلال جو ايترو ته گرويده آهي جو خوديءَ کي پستي کان بلنديءَ طرف وٺي ٿو وڃي يا ٻين لفظن ۾ ان کي فرش تان کڻي عرش جي بلنديءَ تي پهچائي ٿو. جيئن ته ظاهر آهي:

خوديءَ کي جلوتوں میں مصطفائي ۽
خوديءَ کي خلوتوں میں کبريائي

علامه اقبال جي نظر ۾ خودي جو اظهار سوز ۽ ساز سان آهي. خوديءَ جو طالب انسان آرزوءَ جي سوز ۾ بيقرار رهندو آهي. اهڙي زندگي مسلسل ڪوششن ۽ سراپا عمل سان جڙيل هوندي آهي. جيڪڏهن انسان کي سڪون حاصل هجي ته اهو هميشه جو موت آهي. خوديءَ جي طالب کي آرزوءَ جي تڙپ تي هر دم عمل ۾ سرگرم رکندي آهي ۽ هو مقاصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ زندگيءَ جي ميدان ۾ جنگ جوڻي بيهندو آهي. جيئن ظاهر آهي زندگي جي حقيقت کي هو آرزوءَ جي سوز ۽ مقصدن جي حصول کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نٿو سمجهي. جهڙوڪ هنن شعرن مان واضح آهي:

زندگاني را بقا از مدعا است
کاروانش را دراز مدعا است
زندگي در جستجو پوشيده است
اصل او در آرزو پوشيده است

”زندگيءَ جي بقا مقصد سان آهي ۽ مقصد ئي زندگيءَ جي قافلي لاءِ اندر جو آواز آهي، ۽ زندگي وري جستجو ۾ پوشيده آهي ۽ جستجو وري آرزوءَ ۾ پوشيده آهي.“

پوءِ هڪ هنڌ ان زندگيءَ جي حقيقت جو نقشو ان خوبيءَ سان ته ڪڍي ٿو جو انساني هستيءَ جي تصوير ڪڍي ٿو بيهي ۽ وري ڪمال اهو آهي ته نهايت سادو ۽ بليغ لفظن ۾:

اقبال جي الامت

دریں گلشن پریشاں مثل یویم
 نمی دانم چه می خواهم، چه جویم،
 برآید آرزو یا بر نہ آید،
 شهید سوز و ساز آرزویم

”آءِ هن گلشن (دنیا) پر خوشبو وانگر پریشان آھیان، مونکی خبر ناھی ته
 مان چاڻو چاھیان ۽ ڪنهن کي ڳولي رهيو آھیان، منمنجی آرزو پوري
 ٿیندی لاءِ نه، پر آرزوءَ جي سوز ۽ سازتی آءِ سر ٿو گھوریاں.“

اقبال وٽ انسانی زندگی ۽ خودیءَ جون اهي ارتقائي منزلون ان رنگ
 ۽ بو جي جھان تي ٿي ختم نہ ٿيون ٿين بلڪہ رنگ و بو جي جھان کان
 سواءِ ٻيا جھان بہ آهن جيڪي انسانی نظرن کان لڪل آهن ۽ جتي
 انسانی زندگی ارتقائي منزلون طءُ ڪري مستحڪم ٿي سگھي ٿي ۽
 سندس خودي طاقت حاصل ڪري سگھي ٿي. خودیءَ جا اهي ميدان
 آهن جتي ڏينهن رات ۽ زمان و مکان جو ڪوبہ قيد ناھی. شاعر انسان
 کي زمان و مکان جي قيد کان بالاتر سمجھي سندس عظمت ۽ شان
 شوڪت جو اعتراف بہ ڪري ٿو جيئن ته هنن شعرن مان واضع آهي:

قناعت نہ ڪر عالم رنگ و بو پر،
 چمن اور بهی آشاں اور بهی ہیں
 توشا ہیں ہے، پرواز ہے کام تیرا،
 ترے سامنے آسماں اور بهی ہیں

عشق جو تصور:

اقبال جي نظر ۾ انسان جي اندر سوزِ تمنا ۽ سوزِ آرزو ٿي سندس
 جملي عملن ۽ فعلن جو ذميوار آهي ۽ کيس حرڪت ۾ رکي ٿو. اهوئي
 سوز ۽ ساز آهي جنهن جي ڪري انسانی زندگی ۾ هلچل آهي ۽ اها
 مقصدن جي حصول ۾ هر دم ڪوشاڻ رهندي آهي. انهيءَ تمنا يا آرزوءَ
 جي شديد احساس کي عشق ۽ محبت چئبو آهي. عشق ۽ محبت کان
 سواءِ انسانی زندگیءَ جي ڪا بہ حقيقت ڪانهي. اهوئي انسانی زندگیءَ
 جو روح روان آهي. عشق ٿي سوز آ ۽ عشق ٿي ساز آ. انسانی زندگیءَ ۾
 جملي بيچيني ۽ بيقراري ان جي ٿي ڪري آهي. عشق سراپا جدوجهد ۽
 عمل جي سرگرميءَ جو نالو آهي. عشق جو ڪم ڪنهن بہ منزل تي
 رکجن نہ بلڪہ هر وقت سندس مقصد اڳتي وڌڻ آهي ته جيئن هو ادنيٰ

اقبال جي لاءِ

مظاهر کان اعليٰ مظاهر طرف قدم وڌائيندو رهي. اقبال روميءَ جو پوئلڳ هوندي عشق کي جملي ڪائنات جو روح روان ۽ سندس مبداءِ تصور ٿو ڪري. ڪائنات جي ادنيٰ مخلوق کان وٺي اعليٰ مخلوق تائين سڀ عشق جا ٿي تابع آهن. عشق ڪائنات جي هر شيءِ ۾ موجود ۽ هر شيءِ جي رڱ رڱ ۾ سمايل آهي. عشق صرف انسانن ۾ ئي موجود ناهي بلڪه جملي جمادات، نباتات ۽ حيوانات مطلب ته ڪائنات جي ذري ذري ۾ موجود آهي ۽ اهڙيءَ طرح اهو هر ذري جو تعلق ان اصل حقيقت سان قائم رکندو آهي. اقبال عشق جي عظمتن جو ايترو ته قائل آهي جو ڪائنات جو گهراڻيءَ سان مطالعو ڪندي کيس هر جاءِ تي عشق جو ٿي جلوه نظر اچي ٿو جيڪو سندس هنن شعرن مان ظاهر آهي:

بہ رنگِ لاله رنگِ آميزي عشق،
جانِ ما بلا آميزي عشق،
اگر ايس خاکداں را وا شڪائي،
درويش بگري خوں ريزي عشق

”گلا لاله جي پنن ۾ عشق جي رنگ آميزي آهي. منمنجي جان (روح) جي اندر عشق جو شور آهي، جيڪڏهن تون هن دنيا کي چيري ڏسين ته توکي، ان جي اندر به عشق جي ئي خونريزي نظر ايندي.“

انساني زندگيءَ ۾ عشق جي ڪار فرمائي ۽ ان جي ڪارڪردگين کي اقبال اهڙي انداز ۾ پيش ٿو ڪري جو هر انسان جهومي ٿو پوي ۽ ان تي وجد طاري ٿي ٿو وڃي. اهو فقط اقبال جي بلند نظري ۽ ذهني وسعت جو ئي نتيجو آهي جو هو عشق ۾ اهڙو سرور ۽ آسودگي ڏسي ٿو. عشق جي ڪري ئي انساني زندگي سرور ۽ ڪيف سان لبريز نظر اچي ٿي. هر طرف نشاط ٿي نشاط ۽ خوشيون پنهنجا دامن ڦهلائي بيٺيون آهن، ورنه انساني هستيءَ جي ڇا مجال جو اها اهڙين مسرتن، سرور ۽ ڪيف مان لطف اندوز ٿئي. تنهن ڪري لکي ٿو:

عشق کے مضراب سے نغمہءِ تار حیات،
عشق سے نور حیات، عشق سے تار حیات۔

مولانا روميءَ ۽ علامه اقبال جي عشق ۾ فرق اهو آهي ته جتي مرشد رومي ذاتِ الاهي جي محويت جي تاثرات ۾ ٻڏي وڃي ٿو اتي اقبال جي عشق جو جذبو هڪ تخليق جو جذبو ۽ ارتقا جو جذبو بڻجي پوي ٿو. اقبال جيئن ته زندگي ۾ سراپا جوش، عمل جي قوت، جذبات ۽ وجدان

اقبال جي لاهوت

جي تخليق ڪندڙ شاعر آهي ان ڪري هو انهن سڀني لاءِ صرف عشق جو لفظ لکڻ ئي ڪافي ٿو سمجهي. اقبال جي نظر ۾ جملي تهذيب ۽ تمدن جي ترقي مذهب، صنعت و حرفت، سونهن ۽ آرٽ جي تخليق جو ڪم عشق جي مدد سان ئي ممڪن آهي. هر قسم جي تخليق جو ميدان اهو عشق ئي آهي. عشق انساني زندگيءَ جي هر شعبي تي حاوي آهي. عشق نه هجي ته زندگيءَ جي ڪنهن به شعبي ۾ هلچل نه هجي. انسان چاهي ڪنهن به ڪم تي لڳل ڇو نه هجي کيس هلائڻ وارو اهو عشق ئي آهي. عشق جي مدد سان ئي انسان سوچيندو، فڪر ڪندو ۽ وري عمل جي طرف راغب ٿيندو آهي. عشق کان بنا عقل، دل ۽ نگاهه ڪچا آهن. جيئن هنن شعرن مان واضح آهي:

عقل و دل و نگاهه ڪا مرشدِ اوّلين هه عشق
عشق نه هو تو شرع و دين بت ڪده تصورات!

هڪ ٻيءَ جڳهه تي عشق جي عظمت ۽ شان و شوڪت تي غور ڪندي هيئن عشق جي ترجماني ٿو ڪري:

صدقِ خليل بهي هه عشق، مبر حسين بهي هه عشق
محرکه ۽ وجود ميل بدر و خين بهي هه عشق

اقبال جي عشق جو جذبو هڪ تعمير جو جذبو ۽ ارتقا جو جذبو آهي. جنهن جو ڪم ڪٿي به رکجن ناهي بلڪه ترقيءَ جي راهه تي اڳتي وڌڻ آهي. هي اهوئي جذبو آهي جيڪو انسان کي اميدن ۽ تمنائن جي شديد احساس سان لبريز رکي ٿو. جنهن انسان جي دل عشق جي جذبي سان ڀريل آهي. سو هر دم جوان آهي. هو مسلسل جاکوڙ ۽ ڪوشش جو قائل هوندو آهي. هو وصل بچاءِ هجر جو مثلاشي رهندو آهي. کيس هجر مان اها لذت نصيب ٿيندي آهي جيڪا وصل مان به ملي نه ٿي سگهي. هن سوز ۽ ساز جي دنيا جو ميلاپ الجي لاءِ دائمي موت آهي ۽ هجر ان لاءِ دائمي لذت. اقبال جي خيال ۾ ميلاپ (وصل) هن سوز ۽ ساز جي جهان ۾ جملي اميدن جو موت آهي. انسان جي ارتقا انهيءَ صورت ۾ ممڪن آهي جو هو عشق جي زور تي اڳتي وڌندو رهي، حسرتن ۽ اميدن جي باهه ۾ هر دم سڙندو رهي ۽ کيس ڪڏهن به سڪون نصيب نه ٿئي. زندگيءَ جي اصليت اهائي آهي ۽ عشق جو حاصل به اهائي شي آهي. فراق ۾ تڙپڻ ئي زندگي جو حاصل آهي. پر جي اهو حاصل نه هجي ته

اقبال جي لاهت

انسان جي لاءِ سڪون موت آهي. آرزوئن جي تڙپ ۽ مقصدن جي حاصل ڪرڻ جو شوق انسان کي عمل جي ميدان ۾ چڪي چڪي وٺي ٿو وڃي. جيئن هنن شعرن مان ظاهر آهي:

عالم سوزو سازي ۾ وصل سے بڑھ کے ہے فراق،
وصل میں مرگ آرزو! ہجر میں لذت طلب!

اقبال جي نظر ۾ خودي جي مڪمل ٿيڻ جو ڪم عشق کان سواءِ سرانجام نٿو ٿئي. خوديءَ جي اوسر جي لاءِ عشق غذا جو ڪم ڏئي ٿو. جيڪڏهن عشق جي غذا ميسر نه هجي ته خوديءَ جي هستي محدود ٿي وڃي. عشق زندگيءَ جي جمان جو جوهر آهي ۽ خودي عشق جو جوهر آهي.
جوهر زندگي ہے عشق، جوهر عشق ہے خودی

اقبال جي نظر ۾ عشق ۽ محبت هڪ تقليد جو نالو آهي. عشق جي معنيٰ اها ناهي ته عاشق پنهنجي ذات کي معشوق جي ذات ۾ ضم ڪري ڇڏي بلڪه اها آهي ته اها بزرگ ۽ برتر شخصيت کيس هڪ آئيني جو ڪم ڏئي ۽ هو انهن جملي ڳڻن سان واڳجي وڃي جيڪي ان شخصيت سان وابسته آهن. انهيءَ ۾ ئي خوديءَ جي تڪميل جو راز لڪل آهي. جيئن ته فرمائي ٿو:

نقطه نورے کہ نام او خودی است،
زیر خاک ما شرارِ زندگی است،
از محبت می شود پائنده تر،
زنده تر، سوزنده تر، تابدہ تر۔

”نقطه نور جنهن جو نالو خودي آهي، اهوئي اسانجي بدن ۾ زندگيءَ جي چٽنگ آهي. اهو (الله تعاليٰ جي) محبت سان ئي پائيدار ٿيندو آهي، (۽ محبت سان ئي) وڌيڪ زندہ، وڌيڪ سٺو ڏيندڙ ۽ وڌيڪ روشن ٿئي ٿو.“
عشق ۽ محبت سان گڏوگڏ اقبال فقر ۽ استغنا کي به نه وساريو آهي. سندس نظر ۾ فقر ۽ استغنا به خوديءَ کي طاقت ڏين ٿا. فقر مادي لذتن کان بي نياز ٿي ڪائنات جي قوتن کي زير ڪري ۽ انهن کي پنهنجي ذات جي تابع ڪرڻ جو نالو آهي. فقر جملي امن ۽ انصاف جو ضامن ۽ غلامن توڙي مجبورن لاءِ آسرو به آهي هي اهوئي فقر آهي جنهن جو اقبال درس ٿو ڏئي:

اک فقر سکھاتا ہے صیاد کو، پھچیری!
اک فقر سے کھلتے ہیں اسرارِ جہانگیری!

اک فقر سے قوموں میں مسکینی و دلگیری!
اک فقر سے مٹی میں خاصیتِ اکیری!

جڏهن انساني خودي عشق و محبت ۽ فقر و اسفنا جي ڪري پختي ٿي ۽ ٻڌجي وڃي ٿي ته ڪائنات انساني خوديءَ آڏو نوڙي پوي ٿي ۽ ان طرح انسان ڪائنات جي جملي زير ڪندڙ قوتن تي حاوي ٿي ۽ کين پنهنجي ذات جي تابع ڪندو آهي:

از محبت چوں خودی محکم شود
قوتش فرماں ده عالم شود

”جڏهن خودي محبت (الاهيءَ) سان محکم ٿي ويندي آهي، ته پوءِ سندس قوت ڪائنات جي فرمانروائي ويندي آهي.“

فرد ۽ ملت:

علامه اقبال رڳو فرد جي اڪيلي زندگي جوئي غور سان اڀياس ناهي ڪيو بلڪ هن معاشرتي ۽ اجتماعي زندگي تي به روشني وڌي آهي. اقبال جو اهو عقيدو آهي ته فرد جي زندگيءَ جو بنياد سندس انفرادي زندگي ناهي بلڪ اجتماعي زندگي آهي. اها اهائي زندگي آهي جنهن ۾ انسان بلند کان بلند مقصدن جو تعين ڪري ٿو ۽ اعليٰ و ارفع روحاني ۽ اخلاقي قدرن کي اپنائيندو آهي. اجتماعي زندگيءَ ۾ انسان جي ذاتي مفادن جي ڪابه حقيقت نٿي رهي بلڪ هو پنهنجي ذاتي مفادن کي معاشرتي مفادن تي قربان ڪري ڇڏيندو آهي ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي ذات کي پوريءَ ريت هڪ معاشرتي ۾ ضم ڪري ڇڏيندو آهي. انسان هڪ معاشرتي حيوان آهي معاشرتي کان الڳ سندس ڪا به هستي ناهي. اڪيلو فرد پنهنجي مقصدن کان به بيگانو رهندو آهي. انساني هستيءَ جي واڌ ويجهه ۽ ان جي اوسران حالت ۾ ئي ممڪن آهي ته هو پنهنجي ذات جي هڪ سماج سان مطابقت پيدا ڪري. اعليٰ روحاني ۽ اخلاقي قدرن جي حصول جي ضامن به اهائي شي آهي. اهڙن ئي انسانن کي ابدي بقا حاصل ٿيندي آهي ۽ اهي لافاني ٿي ويندا آهن جيڪي پنهنجي هستي کي ٻين جي ذات ۾ وڃائي پنهنجي ذات ۽ مفادات کان هميشه ڪناره ڪشي اختيار ڪندا آهن. اهڙائي ماڻهو دلي ڪشادگي ۽ وسيع نظريءَ جا هيراڪ هوندا آهن ۽ زندگيءَ جي اسرارن ۽ رمزن کان واقف. تنهنڪري اقبال پنهنجي شعرن ۾ هر هنڌ فرد ۽ ملت جي ربط جي تلقين

اقبال جي لاملت

تو ڪري، جيئن ته فرمائي ٿو:

فرد قائم ريب ملت سے ہے، تنها کچھ نہیں،
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں۔

ساڳئي انداز ۾ ڪجهه ٻين جڳهن تي به فرد ۽ ملت جي باهمي
تعلق تي نظرو جمندي فرد کي جماعت ۾ گم ٿيڻ جو مشورو ٿو ڏئي:
فرد تا اندر جماعت ۾ گم ٿيڻ
قطره ۽ وسعت طلب قلم ٿيڻ

”فرد جيئن ئي پاڻ کي جماعت سان ملائيندو آهي ته اهو ائين آهي
جن قطرو طلب ڪري سمنڊ بڻجي ويندو آهي.“

فرد تنها از مقاصد غافل است
قوتش آشفنگي را مائل است

”اڪيلو فرد اعليٰ مقاصد کان غافل هوندو آهي ۽ سندس طاقت
ڪمزور ٿي ويندي آهي.“

مذهب ۽ زندگي:

علامه اقبال هڪ مرد مسلمان جي حيثيت ۾ مسلمان جي زندگيءَ
جي اثبات جو قائل آهي. هو انسان کي هڪ مرد مجاهد ۽ هڪ عامل جي
زندگي بسر ڪرڻ جي ترغيب ٿو ڏئي:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی
یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ تاری ہے۔

اقبال جي نظر ۾ هن ڪائنات جو بنياد ئي عمل تي آهي. ڪائنات
۾ انساني زندگي، سراپا عمل ۽ مسلسل جدوجهد آهي. هن هستي جي
ميدان ۾ اهوئي مجاهد مرد ڪامياب ٿيندو آهي جيڪو عمل کي هٿان
نه وڃائي ۽ مشڪلات ۽ مصيبتن جو مقابلو ڪندو رهي. اقبال کي
اسلام سان دلي عشق آهي. هو هر مسلمان کي اسلامي تعليمات کي
اپنائڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ جي ترغيب ٿو ڏئي.

اقبال هڪ عملي شاعر ۽ مرد مجاهد آهي. هن وٽ مثبت زندگيءَ
جو تصور ايتري قدر ته ظاهر آهي جو هو مصيبتن ۽ مشڪلاتن کي دعوت
ٿو ڏئي ۽ وري انهن تي حاوي ٿيڻ ٿو چاهي:

سخت کوشی سے ہے رخِ زندگانی انگلیں!

سڪون ۽ آرام کي هو زندگيءَ لاءِ موت پيغام ٿو سمجهي. هڪ مرد

مجاهد ۽ مسلمان لاءِ پرسڪون ۽ خاموش زندگي حرام آهي. هو پر جوش ۽ خطرناڪ واقعات ۽ حادثن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو آهي. ان جي لاءِ ان قسم جو خوف سندس راهه ۾ رنڊڪ نٿو ٿي سگهي ۽ ان جي زندگي کي ناڪام نٿو بڻائي سگهي.

اقبال اهڙي زندگيءَ جو خواهش مند آهي جيڪا کيس اعتدال جي راهه ڏيکاري ۽ اها زندگي اسلامي تعليمات کان ٻاهر رهي ڪنهن به صورت نصيب نٿي ٿي سگهي. مشرقي زندگي راهبان آهي ۽ مغربي زندگي خالص مادي. تنهنڪري اقبال جي نظر ۾ انهن مان ڪا به زندگي بهتر طور تي اسري نٿي سگهي. اقبال اسلامي زندگيءَ جي تصور کي اپنائي، اسلامي تعليمات تي زور ڏيندي سڀني امتن ۽ قومن مان مسلمان قوم کي بهتر ٿو سمجهي. سندس نظر ۾ هي اهائي قوم آهي جيڪا هڪ صحيح ۽ متوازن زندگيءَ جو تصور پيش ڪري ٿي ۽ صحيح طور تي انسانيت جي رهنمائي ڪري سگهي ٿي.

مسلم ملت جو مستقبل :

علامه اقبال ان تي سخت افسوس جو اظهار ٿو ڪري ته مسلم ملت، جيڪا انسانيت جي صحيح رهنمائي ڪري سگهي ٿي اڄڪلهه ذلت جي ڪڏ ۾ ڪريل آهي. ڪڏهن ته کيس ايترو عروج حاصل هو جو هيءَ امت سڄي عالم جي فاتح هئي ۽ دنيا جا ماڻهو ان کان رهبري ۽ رهنمائي حاصل ڪندا هئا. انهن سڀني ڳالهين جي باوجود علامه اقبال نااميدي ۽ مايوسي جو شڪار ناهي. هو پر اميد آهي ۽ سندس شاعري رجائيت سان ڀرپور آهي. کيس ان ڳالهه جي پوري پوري اميد آهي ته هيءَ مسلم امت جيڪا هن وقت متحد نه آهي سا وري هڪ ڀيرو متحد ٿي انسانيت لاءِ هڪ مثالي امت بڻجي پوندي. واثق اميد آهي ته علامه اقبال جيڪو هن دنيا ۾ اسلامي انقلاب جو علمبردار آهي ۽ ان ڳالهه جي خواهش ٿو رکي ته دنيا هڪ ڀيرو وري اسلامي تعليمات مان فيضياب ٿئي ۽ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اسلام ڦهلجي وڃي، سندس اهو خواب هڪ ڏينهن ضرور تعبير ماڻيندو ۽ دنيا ۾ وري ٻيهر اسلام جو مان مٿانمون ٿيندو. هلندڙ صدي يعني پندرهنين صديءَ هجري خالصتاً اسلام جي عروج جي صدي ٿيندي.

اقبال هڪ پيغام ڏيندڙ شاعر

اقبال هڪ پيغام ڏيندڙ شاعر هو سندس پيغام شروع کان ئي مسلمانن لاءِ هيو، جيڪي تاريخ جي پيدا ڪيل خاص حالتن ۽ اثرن جي ڪري جدوجهد ڪي ڇڏي چڪا هئا. 1857ع جي جنگ آزادي ۾ مسلمانن جي شڪست صرف هڪ سياسي حادثو ئي نه هو بلڪ ان سان برصغير جي مسلمانن جا چيمه ئي ڇڄي پيا هئا. اقبال کان اڳ الطاف حسين حالي ۽ اڪبر اله آباديءَ مسلمانن جي بيماري کي معلوم ته ڪري ورتو هو پر کين بيماري جا اصل سبب سمجهه ۾ نه اچي سگهيا هئا. اڪبر اله آباديءَ ان بيماريءَ جو سبب مذهب کان دوري بيان ڪيو ته وري حاليءَ چيو ته مسلمان جدوجهد ۽ وسعت نظري کي ڇڏي تقدير پرست ۽ تنگ خيال ٿي پيا آهن ان ڪري هو زوال پذير آهن. اڪبر کان سواءِ مولانا شبلي نعمانيءَ به ان ڳالهه کي محسوس ڪيو ۽ چيو ته ترقي يافتہ قومن جي تهذيب ۽ تمدن کي اپنائڻ ۽ انهن جي روايتن جي پيروي ڪرڻ بدران مسلمان جيڪڏهن صرف پنهنجي ئي ماضيءَ جو مطالعو ڪن ۽ پنهنجين ئي روايتن تي هلن ۽ ان سان گڏوگڏ زماني جي گهرجن ۽ ضرورتن جو ساٿ ڏين ته دنيا جي ڪنهن به ترقي يافتہ قوم کان اڳتي نڪري سگهن ٿا. بلڪ شبليءَ ته ايسٽائين به چيو ته ٻين قومن جي ترقي جو راز اڳتي وڌڻ ۾ آهي پر مسلمانن جي ترقي جو راز ماضي ڏانهن موٽ ڪائڻ ۾ آهي ۽ اهو ئي مسلمانن جي ماضيءَ جي شاندار هجڻ جو واضح ثبوت آهي.

علامه محمد اقبال کي جيڪا ڳالهه ٻين شاعرن کان الڳ ڪري ٿي اها هيءَ آهي ته هن ڪڏهن به مسلمانن کي سندن ابتر حالت جو

احساس ڏياريندي مایوسيءَ جو شڪار ٿيڻ ته ڏنو. بلڪه هميشه کين
اهوئي درس ڏنو ته زنده قومن کي زماني جي تبديلين ۽ انقلابن کان دل
شڪستو نه ٿيڻ گهرجي. اهي انقلاب هڪ فطري عمل آهن ۽
حڪومتون متببون رهنديون آهن.

حکومت کا کیا رونا کہ وہ عارضی شے تھی
نہیں دنیا کے آئینِ مسلم سے کوئی چارہ

زنده قوم کي جدوجهد کان ڪڏهن به منهن نه موڙڻ گهرجي ان پر ئي
سندن وڏائي آهي. پر جڏهن ڪا قوم بي عمل ٿي ۽ وقت جي تقاضائن جو
سات نه ڏيندي آهي ته هن جو وجود خطري ۾ پئجي ويندو آهي.

آئین نوے ڈرنا، طرزِ کهن سے اڑنا
منزلِ ہی کٹھن ہے قوموں کی زندگی میں

مسلسل جدوجهد سان انسان جون ذهني ۽ عملي قوتون ٻئي برابر
تيز ٿينديون آهن ۽ سندس سيني ۾ خوديءَ جو شعلو ڏينهن ڏينهن
روشن تر ٿيندو ويندو آهي:

زندگی در جستجو پوشیده است
اصل او در آرزو پوشیده است
ما ز تخلیق مقاصد زنده ایم
از شعاع آرزو تا مده ایم

اوهان مون سان اتفاق ڪندو ته عمل جي لاءِ ذوق ۽ شوق ضروري
آهن. جن کي اقبال جي اصطلاح ۾ عشق چئبو آهي. عشق مان اقبال جي
مراد ذوق ۽ جدان جي تخليق آهي. اها احساس جي گهرائيءَ جي اهڙي
حالت آهي جيڪا نهايت پراسرار طريقي سان انساني شخصيت کي
لازوال بنائي ڇڏيندي آهي. اهوئي جذبو انسان کي زندگيءَ ۾ بلندي عطا
ڪندو آهي. اهوئي سوز حيات آهي ۽ اهوئي ساز حيات ۽ ان سان ئي
زندگي ۾ اعليٰ مقصد حاصل ڪري سگهبا آهن. اقبال جو پيغام هڪ
نئين زندگي، جوش و جذبي ۽ امنگن سان پريل آهي ۽ اهو پيغام زماني
جي حالتن پٽاندڙ ۽ مسلمان قوم جي ظاهري حالت کي تبديل ڪرڻ لاءِ
اشد ضروري هو. علامه کي پختوي يقين هو ته مسلمانن جو مستقبل نهايت
شاندار آهي ۽ دنيا جي آئنده اميدن جو دارومدار هنن تي آهي. هن قوم
کي توحيد، اخوت، عمل ۽ عشق جو سبق ڏنو. سندس خيال ۾ انسان جي

اقبال جي لاهت

خوديءَ جي تڪميل ۽ فرد و ملت جو حقيقي ربط صرف اسلام ذريعي ئي ممڪن آهي. جنهن ۾ فرد ۽ ملت جو تعلق نسل يا وطن جي محدود تصور تي ڪونهي بلڪ توحيد ۽ رسالت جي عقيدتي تي آهي. فرد کي حقيقي آزادي اسلامي ملت جي اندر رهندي ئي حاصل ٿيندي آهي. ڇو جو مسلم ملت انسان ذات کي حقيقي معنائن ۾ حریت، مساوات ۽ اخوت جو عملي نمونو پيش ڪيو آهي. هڪ اهڙي مساوات جيڪا رنگ ۽ نسل، حسب ۽ نسب ۽ سماجي فرقن کان بي نياز آهي.

علامه اقبال جي عالمي تاريخ تي گهري نگاهه هڻي، هو دنيا جي قومن جي عروج ۽ زوال کان پوريءَ طرح واقف هو. سندس خيال ۾ اسلامي ملت جي ترڪيبي جزن ۾ ابدیت جا اهڙا عنصر موجود آهن جيڪي هن کي ڪڏهن به ختم يا فنا ٿيڻ نه ڏيندا. اقبال جي پيغام ۾ اميدن جا اهي ڪرڻا انهي ابدیت جي احساس مان ئي ڦٽي نڪرن ٿا.

در جهان با ننگِ ازالِ يودست وهست

ملتِ اسلامياں يودست وهست

اقبال جي شاعريءَ جو هي خاص رنگ ڪنهن تعصب، تنگ نظري ۽ فرق پرستي جو نتيجو نه آهي. بلڪ عالمِ انسانيت جي بقا ۽ فلاح جي هن خواب سان جڙيل آهي جيڪو اقبال سڄي زندگي کليل اکين سان ڏسندو رهيو. سندس زماني جي حادثن ۽ واقعن به کيس خاص راه تي سوچڻ لاءِ مجبور ڪيو.

اقبال کي چڱيءَ طرح خبر هئي ته ڪو به انقلاب ان وقت تائين نوس شڪل اختيار نٿو ڪري سگهي جسي تائين عام انسانن جي خيالن ۾ تبديلي نه ٿي اچي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن اسلامي دنيا کي انهن خطرن کان آگاهه ڪرڻ ضروري سمجهيو جيڪي کيس مغرب کان هيا. انهن خطرن منجهان هڪ خطرو وطنيت جو اهو محدود ۽ تنگ و تاريخي تصور به هو جيڪو صرف ۽ صرف مغربي ذهن جي پيداوار هو ۽ اسلامي نظامِ فڪر ۽ طرزِ زندگيءَ ۾ جنهن جي ڪابه گنجائش نه هئي. هو وطن سان محبت جو قائل ته هو پر هو هن نعري جي خلاف هو جنهن جي ڪري هڪ مختصر مدت ۾ دنيا ۾ عالمي جنگيون ڏٺيون. نيشنلزم جي تحريڪ اسان کي انسان دوستيءَ جو سبق نه ڏئي، هن تحريڪ نه صرف انسان کي انسان کان جدا ڪيو آهي پر اسلامي تعليمات جي به سراسر نفی

ڪئي آهي. اسلام اهو واحد مذهب آهي جنهن اهو سبق ڏنو ته تمام انسان پوءِ اهي ڪنهن به رنگ ۽ نسل سان تعلق چونه رکندا هجن، اهي سڀ برابر آهن. اقبال جي وسيع بصيرت اهو ڏسي ورتو هو ته مغرب، وطن پرستيءَ جو يونگ رچائي دنيا کي مذهب کان بيگانو ڪري رهيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح انهن جي قوت کي پاره پاره ڪري پنهنجي ڪٽن مقصدن کي حاصل ڪرڻ ٿو چاهي. ان ڪري ئي هن عالم اسلام کي تقليد ڪئي ته:

بتان رنگ و خول کو توڑ کر ملت میں کم ہو جا
نه توراتی رہے باقی نه ایرانی نه افغانی

علامه اقبال شاعر مشرق به آهي ته شاعر اسلام به ۽ ان سان گڏوگڏ هو اسان جو قومي شاعر به آهي. پر جيڪڏهن اسين سندس شاعريءَ جي پيغام جي آفاقيت تي ٿورو به غور ڪنداسين ۽ شاعر جي مقصد ۽ رويي جي وسعت، جذبات ۽ احساسات جي گهرائيءَ تي به نظر وجهنداسين ته اقبال کي شاعر انسانيت چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو. هو انسان ذات جو شاعر آهي ۽ سڀني انسانن کي اخوت ۽ محبت جي رشتي ۾ ٻڌي هڪ بهتر و بلند زندگي ۽ هڪ اعليٰ و ارفع نصب العين ڏانهن وٺي وڃڻ ٿو چاهي: سچي ڳالهه ته اها آهي ته کيس سڀني کان وڌيڪ فڪر انسان جي مستقبل جو آهي. هن اسان کي هڪ بااختيار ۽ آزاد انسان جو تصور ڏنو، اهڙو انسان جيڪو ڪائنات جي تسخير ڪري سگهي ٿو. هو انسان ذات لاءِ سندس هڪ اهم تحفو آهي. ان سان گڏوگڏ هو انساني زندگيءَ جي لامحدود امڪانن جو به مبلغ آهي. سندس پوري فڪر جو نصب العين آدميت جي تڪميل آهي. دنيا جي هر ملڪ جو رهواسي سندس مخاطب آهي. هو فرد ۾ خود اعتمادي پيدا ڪرڻ ٿو چاهي ته جيئن هو پنهنجي قابليت ۽ صلاحيت کي استعمال ڪري پنهنجي شخصيت کي پرور بنائي سگهي. اقبال جي ڪلام کي پڙهڻ سان قاري پنهنجي اندر ۾ زندگيءَ جو هڪ نئون جذبو ۽ پنهنجي ذهن ۾ هڪ نئين روشني محسوس ڪندو آهي:

هر اک مقام سے آگے مقام ہے تیرا
حیات ذوق سفر کے سوا کچھ اور نہیں
تو رہ نورد شوق ہے منزل نہ کر قبول
لیلیٰ بھی ہم نشین ہو تو محمل نہ کر قبول

علامہ اقبال هڪ ماھر ۽ نبض شناس حڪيم وانگر انهن سببن کي به سمجهيو جيڪي مغرب جي اثر هيٺ اسلامي دنيا جي بدن ۾ زهر پري رهيا هئا ۽ مسلمانن جي ذهنن ۾ شڪ ۽ شڪا ۽ انهن جي فڪر ۾ فساد پيدا ڪري رهيا هئا. مغرب جي سموري ترقي، مشاهدي ۽ تجربن مان حاصل ٿيل نتيجن جي بنياد تي آهي. جنهن سان نوجوانن جا دماغ ته روشن ٿيا پر سندن دلين ۾ پاٽ اونڌاهي ڇانئجي وئي. اقبال ”جاويد نام“ ۾ نئين نسل کي مخاطب ٿي جيڪا نصيحت ڪئي آهي ان جو حاصل اهو آهي ته ڏاهپ جا ٻه قسم آهن: هڪ نوراني ڏاهپ ۽ ٻي عقلي ۽ دليلي ڏاهپ. دليلي ڏاهپ کي سواءِ حيرت ۽ تشنگيءَ جي ٻيو ڪجهه به هٿ حاصل نه ٿيندو آهي. اسان کي فلسفين جي ڏکين ۽ منجهيل خيالن جي جاءِ تي ايمان ۽ يقين کي ترجيح ڏيڻ گهرجي ۽ قلب جي گهرائين سان خالق جي عظمت ۽ محمد عربي ﷺ جن جي رسالت جو اقرار ڪرڻ گهرجي. انسان پنهنجي بندگي ۽ پانهپ جو رشتو انهي ذات برحق سان جوڙي ۽ سڄي دنيا کان بي نياز ٿي وڃي. جهڙيءَ طرح توحيد جڏهن قلب جي گهرائين ۾ جذب ٿي ويندي آهي ته عشق پيدا ٿيندو آهي جيڪو سراپا يقين ۽ سراپا حضور آهي. اهڙيءَ طرح عشق جي باهه به قلب جي اونڌاهين کي ساڙي رک ڪري ڇڏيندي آهي ۽ موت جهڙي شيءِ هاڻي هن کي محبوب لڳندي آهي ۽ جنهن دل ۾ موت جي محبت گهر ڪري وڃي ان دل ۾ دنيا جي مال ۽ جاه جي محبت ڪئين ٿي گهر ڪري سگهي؟ ۽ ائين پانهي ۾ فقر پيدا ٿي ويندو آهي.

علامہ جن خطرن کي محسوس ڪيو هو اهي اڄ به اسلامي دنيا کي درپيش آهن. اسان لاءِ ضروري آهي ته اسين حضرت علامہ جي تعليم جي روشنيءَ ۾ جديد دور جي بيمارين کي سمجهون ۽ انهن جو علاج به دريافت ڪريون. اڄ اسلامي دنيا هڪ اضطراب ۾ مبتلا آهي، اها بيچيني هڪ نئين زندگيءَ جي نشاني آهي. پراڻن نئين رخ کي مقرر ڪرڻ نهايت ضروري آهي. جيڪڏهن اسان جي دلين ۾ ايمان ۽ يقين جي لات پوي پوي ته رستي جون مصيبتون جيڪي ظاهر ۾ جبل جيڏيون نظر اچي رهيون آهن، انهن جي حيثيت هڪ ڪڪ کان به وڌيڪ نه رهندي.

اقبال جو پيغام

اسلام روء زمين تي ٺهليو ۽ ان مختلف قومن کي اسلامي اخوت جي سونهري زنجير ۾ جڪڙي ڇڏيو، ان قومن کي هڪ تهذيب عطا ڪئي جنهن جا پنهنجا عقيدا، پنهنجو قانون، پنهنجون روايتون ۽ پنهنجو ادب هيو، سندن خواهشن ۽ عملن ۾ هڪجهڙائي هئي ۽ انهن جي تهذيب جا بنيادي قدر زماني ۽ حالتن سان گڏ پائيدار ٿيندا ويا.

اسلام جي اشاعت سان گڏ ان جي زبان (عربي) جي به اشاعت ٿي، تنهن ڪري ڪيترن ئي ملڪن عربي زبان کي پنهنجو ڪري ورتو ۽ ڪيترن ئي ملڪن عربيءَ کي علمي ۽ ادبي زبان جي طور تي اختيار ڪيو. ڪيترن ئي صدين تائين عربي زبان، مسلمان عالمن ۽ اديبن جي لاءِ وحدتِ فڪر جو زبردست ذريعو بڻيل رهي. ان کان پوءِ مسلمانن وٽ عربيءَ کان سواءِ ٻين ادبي ٻولين به جنم ورتو.

ٽين صدي هجريءَ کان پوءِ فارسي زبان، عربي جي هنجم ۾ پرورش پاتي، پر قرآن جي زبان جو اثر فارسيءَ جي ٺلهجڻ کانپوءِ به ڪيترين ئي صدين تائين جاري رهيو. ان کان پوءِ ترڪي زبان، عربي ۽ فارسيءَ جي آغوش ۾ تربيت ورتي ۽ ان کان پوءِ اردو زبان به.

اهي اسلامي ٻوليون اختلافِ اصول جي باوجود هڪ ئي صورتخطي ۾ لکيون هيون ۽ انهن عربي زبان مان ڪيترائي لفظ، عبارتون، تشبيهن، استعارا، وزن ۽ قافيه ورتا. ان ظاهري مشابهت کان وڌيڪ جيڪا لفظن ۽ صورتن ۾ موجود آهي اها باطني مشابهت آهي جيڪا فڪر ۽ جذبن ۾ موجود آهي. اها مشابهت ان لاءِ آهي جو انهن سڀني جو سرچشمو هڪ ئي آهي ۽ اهو آهي اسلام، اسلامي تاريخ ۽ اسلامي تمدن.

تنهن ڪري هڪ مسلمان جي لاءِ، ان جي ۽ ٻين اسلامي زبانن جي ادب جي وچ ۾ ڪا به شيءِ رڪاوٽ بڻيل نه آهي سواءِ لفظن جي جن جي پويان اهڙيون حقيقتون هونديون آهن، جن کان هو اڳ ٿي واقف هوندو آهي، ۽ اهڙو فڪر هوندو آهي جيڪو ان جي فهم ۽ عقل کان پري ڪونهي ۽ اهڙا جذبات هوندا آهن جن کان سندس دل اڳ ٿي آشنا هوندي آهي. مان فارسي زبان لنڊن ۾ سکي ۽ جيتوڻيڪ مان ان زبان ۾ طالب علم هئس پر ان جي باوجود به ان جي حقيقتن کي پنهنجي غير مسلم استادن کان وڌيڪ بهتر سمجهندو هوس.

جڏهن به اسين ڪو فارسي ڪتاب پڙهندا هئاسين ته ان ۾ عربيءَ جا لفظ، قرآني آيتن طرف اشارا ۽ حديثِ نبوي يا ڪنهن اسلامي تاريخي حادثي ڏانهن جا بجا اشارا موجود هوندا هئا. جن کي مان فوراً سمجهي ويندو هيس ۽ منهنجا استادا ان کان اڻڄاڻ رهندا هئا. جيتوڻيڪ منهنجا استاد، فارسيءَ جي لفظن جو علم مون کان وڌيڪ رکندا هئا، پر انهن لفظن جي معنائن کي انهن کان وڌيڪ بهتر مان سمجهندو هيس. حاصل مطلب ته اسلامي ادب جو بنياد هڪ ئي آهي جيتوڻيڪ ان جي مختلف شاخن ۾ ڪجهه دوريون پيدا ٿي چڪيون آهن.

مسلمانن شعر جو بنياد ان قديم طرز ۽ عام طريقن تي رکيو جنهن جي پيروي شاعرن هر دور ۾ ڪئي آهي پر اسلام انهن جو رخ حق، عدل، پلائي ۽ اعليٰ مقاصد ڏانهن موڙڻ جي ڪوشش ڪئي. اهو انقلاب اڪثر شاعرن جي شاعريءَ ۾ ظاهر ناهي پر ڪيترن جو ڪلام اسلامي مقصدن، اسلامي اخلاق ۽ اسلامي روايتن جو منظر آهي. حيرت ۽ ڏک جي ڳالهه اها آهي ته اڪثر مسلمان شاعرن ۾ اهڙن ڳالهين جو شوق آهي جيڪي سراسر اسلام جي خلاف آهن. مثلاً انهن جو شراب بابت شغف، محبت، شوق، تعريف ۽ ان جي استعمال جي دعوت ۽ محفلن ۾ تعريف، ڪمال تائين پهچي وئي. ايسٽائين جو باصفا صوفي به انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويا ۽ انهن جي ڪلام ۾ به ساغر ۽ مينا چلڪڻ لڳا، جيتوڻيڪ سندن اصل مقصد حق جي تعبير هئي. مون کي خبر ناهي ته مسلمانن کان سواءِ ٻي ڪنهن قوم به، شراب جي تعريف ۾ ايتري شاعري ڪئي هجي جيڪا شريعت جي سرعام خلاف آهي.

حاصل مطلب ته مسلمانن جي شاعري صحيح معنيٰ ۾ اسلام جي

ترجماني نثي ڪري سواءِ چند صوفي شاعرن جي. جن ۾ سنائي، عطار، شيخ سعدي ۽ خاص ڪري مولانا جلالدين رومي، جنهنجي مثنوي بابت هي شعر مشهور آهي:

مثنوي مولوي معنوي
هست قرآن در زبانِ پهلوي

مولانا روميءَ کي علامه اقبال پنهنجو روحاني مرشد سڏيو آهي. ويهين صديءَ ۾ الله تعاليٰ مسلمانن کي بلڪ عام انسانن کي هڪ وڏي نعمت عطا ڪئي ۽ دنيا ۾ هڪ اهڙو فلسفي شاعر پيدا ٿيو، جنهن نظري ۽ عملي فلسفن کي ملائي هڪ ڪري چڏيو. جنهنکي اسلامي عقيدن ۽ شريعت تي عبور حاصل هو ۽ ٻين مذهبن جي به ڄاڻ هئي، جنهن سندس خيالات ۽ فڪر ۾ ڪشادگي پيدا ڪري چڏي هئي. تنهن ڪري هن پنهنجي ڪلام کي چمڪندڙ روشنيءَ ۽ اڀرندڙ شعلن سان ڀري چڏيو ۽ ماڻهن کي حق جي دعوت ڏني ۽ دنيا کي سندس رويي جي دردناڪ نتيجن کان ڊيڄاريو ۽ اسلام جي حقيقتن کي اجاگر ڪيو ۽ اسلام جي مقصدن ۽ اسلامي تاريخ کي روشن ڪيو.

قدرت اقبال کي نور معرفت، بصيرت، شاعراڻي فطرت ۽ درد دل عطا ڪرڻ ۾ دل کولي سخاوت ڪئي هئي، جنهن جو مثال دنيا جي تاريخ ۾ تمام گهٽ نظر ايندو. مسلمان اڄ حيرت جي ٻه واٽي تي بيٺا آهن هڪ طرف سندن ماضي ۽ سندن موروثي تمدن انهن سان جڙيل آهي ته ٻئي طرف جديد تهذيب جي چمڪ سندن نگاهن کي چڪا چونڊ ڪري چڏيو آهي ۽ کين پاڻ ڏانهن ڇڪي رهي آهي ۽ ان جي خير ۽ شر ۽ تعمير ۽ تخريب جا ٻئي پهلو انهن کي حيران ڪيو ويٺا آهن. جنهن سان انهن جي عقيدن ۾ زوال پيدا ٿي پيو آهي. انهن جا خيال ناپاڪ ۽ راهون شڪي ٿي پيون آهن ۽ گهڻائي مسلمان ٿڙي ويا ۽ گهڻا ان وهڪري ۾ وهي ويا.

ٺيڪ ان دور ۾ الله تعاليٰ، اقبال کي هڪ سليم فطرت ۽ پاڪ نگاهه ڏئي موڪليو. تنهن ڪري سندس حقيقت شناس نگاهن اسان جي عقيدن، تمدن ۽ تاريخ جو جائزو ورتو ۽ جديد تهذيب سان ان جي پيٽ ڪئي ۽ ان جي چڱاين ۽ برائين کي معلوم ڪيو ۽ ان جي عيب ۽ صواب کي جانچي صراطِ مستقيم کي معلوم ڪري مسلمانن کي ان تي هلڻ جي دعوت ڏني ۽ پنهنجي دل ۽ نگاهه جي نور سان ان کي منور ڪيو.

۽ پنهنجي بلند همت ۽ پختي عزم جي بي پناهه شعلن سان انهن کي گرميو ۽ جديد دور جي آفتن ۽ مصيبتن کان بچاءَ لاءِ انهن کي هڪ بهترين ڍال پيش ڪئي.

مسلمانن تي واجب آهي ته هو اقبال جي پيغام جي عظمت جو احترام ڪن ۽ ان جي پيش ڪيل طريقي کي پنهنجو آئين بنائين، ان جي دعوت تي لبیک چون ۽ ان جي ڪلام کي هر زبان ۾ شايع ڪن. مسلمان اديبن جو اهو فرض آهي ته هو اقبال جي فڪر کي قبول ڪن ۽ ان جي طريقي جي پيروي ڪن، ان جي فلسفي کي ڦهلائڻ، ايسٽائين جو اسلامي ادب تي اهوئي رنگ غالب ٿي وڃي ۽ اهوئي روح ان جي سڃاڻپ بڻجي وڃي جيڪا ٻين قومن کان ان کي ممتاز ڪري ۽ بلند روحاني مقصد ۽ فلسفيءَ خوديءَ کي غلبو نصيب ٿئي.

انهيءَ مقصد لاءِ مان ڪيترن ئي سالن کان ڪوشش ڪري رهيو آهيان ته عربن کي اقبال کان واقف ڪرايان ۽ انهيءَ مقصد لاءِ مون ”پيامِ مشرق“ کي عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. اقبال مولانا جلال الدين روميءَ کي تمام گهڻو ساراهيو آهي ۽ تسليم ڪيو آهي ته سندس شاعريءَ ۾ اهو سوز ۽ درد مولانا رومي جي ڪري ئي آهي ۽ وري مولانا رومي چوي ٿو ته سندس ڪلام ۾ اهو سوز ۽ تڙپ وري شمس تبريزيءَ جي توجهه جو ڪرشمو آهي. انهيءَ ڪري هن پنهنجي ديوان جو نالو ئي ”ديوانِ شمس تبريز“ رکيو هو. جيڪڏهن الله تعاليٰ مون تي به اهڙوئي ڪرم ۽ لطف فرمائي جيڪو انهن بزرگن تي فرمايو هئائين ۽ مون کي ان لائق بنائي جو مان به ان ڪاروان جو سچو ساٿي بنجي سگهان ۽ ان معزز جماعت جو رڪن بنجي سگهان ته مان خوشيءَ سان اهو چئي سگهندس ته منهنجي طبيعت تي به اقبال جو اهوئي اثر ٿيو آهي جيڪو خود اقبال جي طبيعت تي روميءَ جي چشمِ ڪرم سان ٿيو هو ۽ جيڪو روميءَ شمس تبريز کان حاصل ڪيو هو. جيڪڏهن الله تعاليٰ مون کي وڌيڪ توفيق عطا ڪئي ته ”پيامِ مشرق“ کان سواءِ اقبال جي ٻين ڪتابن جو به عربيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ۽ منهنجي گذارش آهي ته گهڻي کان گهڻا اديب ان ڪم ڏانهن ڌيان ڏين.

ڪيڊٽ عامر لطيف پٽي

اقبال۔ رسول ڪريم ﷺ جن جي بارگاهه ۾

مسلمانن کي جيڪا خصوصيت ٻين قومن کان الڳ ڪري ٿي اها آهي سندن حضور ڪريم ﷺ جن سان محبت جو جذبو. رسول اڪرم ﷺ جن جي ذات بابرڪات سان جيڪا انتهائي محبت مسلمانن کي آهي اهڙي ٻين نبين جي امتن ۾، پنهنجن نبين لاءِ نه آهي. خود يورپ جا عيسائي عالم به ان حقيقت جو نه چاهيندي به اعتراف ڪن ٿا. ”اپالوجي فار محمد (ﷺ) جو مصنف لکي ٿو ته: ”محمد ﷺ جي پوئلڳن جهڙي عقيدت ۽ محبت، عيسيٰ عليه السلام جي پوئلڳن ۾ تلاش ڪرڻ بيڪار آهي. عيسائين جو نبي موت جي منهن ۾ آهي، ان لاءِ صليب تيار ٿي رهيو آهي پر سندس ساٿي پنهنجيون جانيون بچائڻ جي فڪر ۾ آهن. ان جي ابتڙ محمد ﷺ جن جي ساٿين ۽ رفيقن پنهنجيون جانيون قربان ڪري کيس دشمنن تي غالب ڪري ڇڏيو. احد جي جنگ ۾ جڏهن مسلمانن جون صفون هيٺ مٿي ٿي ويون ته پاڻ سڳورن پڪاريو ته ڪير آهي جو مون تان پنهنجي جان قربان ڪري؟ هڪدم ست انصاري صحابي نڪتا ۽ هڪ هڪ ٿي مٿن قربان ٿي ويا. هڪ انصاري عورت جو پيءُ، ڀاءُ ۽ مڙس ان جنگ ۾ شهيد ٿي ويا. اها عورت پوري حوصلي سان انهن سڀني جي موت جي خبر ٻڌي ٿي پوءِ به پڇي ٿي ته ”مون کي صرف اهو ٻڌايو ته پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيئن آهن؟“ ماڻهن چيو ”پاڻ ڪريم ﷺ جن خيريت سان آهن.“ ويجهو اچي پاڻ ڪريم ﷺ جن جو چهرو مبارڪ ڏسي خدا جو شڪر بجا آڻي ٿي پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي چوي ٿي ته ”جڏهن اوهان زندهه ۽ سلامت آهيو ته پوءِ ٻين مصيبتن ۽ تڪليفن جي ڪا حيثيت ڪانه آهي.“

رسول ڪريم ﷺ جن سان اهڙي محبت جو جذبو، عالم توڙي

جاهل، وڏي توڙي ننڍي، مرد توڙي عورت، ڪراڙي توڙي جوان، سڀني جي دليين ۾ ڏٺو وڃي ٿو. عالمن ۽ صالحن ۾ به اهو جذبو موجود آهي ته فقير ۽ اوليا الله به انهي جذبي سان سرشار آهن. مجاهدن جي دليين ۾ به اهوئي جذبو هوندو آهي جيڪو کين محبت ۽ شوق سان شهادت گاه الفت ڏانهن وٺي وڃي ٿو. شاعرن جو ته خمير ئي محبت مان ٺهيو آهي. تنهن ڪري مسلمان شاعرن ۾ شايد ئي ڪو اهڙو بدنصيب هوندو جنهن جي دل ۾ رسول الله ﷺ جن جي محبت جي شمع روشن نه هجي ۽ ان شمع جا ڪرڻا نعت جي صورت ۾ سندس قلم مان نه نڪتا هجن. تنهن هوندي به شاعرن وٽ رسول الله ﷺ جن سان محبت جا جذبا پنهنجي پنهنجي انداز ۾ آهن ۽ اهي جذبا انهن جي فڪر ۽ خيالن جي طريقي، سندن علم جي وسعت، سوچ جي گهرائي ۽ دلي محسوسات جي شدت سان متعين ٿيندا آهن. ”هڪ محبت سواناسانا“ جو مضمون هتي پوريءَ طرح ٺهڪي اچي ٿو. هر شاعروٽ محبت جي اظهار جو طريقو پنهنجو آهي ۽ هر طريقي ۾ هڪ نئين ڪيفيت محسوس ٿئي ٿي. پر جڏهن حضرت حسان رضه بن ثابت فرمائي ٿو:

وَأَحْسَنُ مِنْكَ لَمْ تَرْقُطْ عَيْنِي
وَأَجْمَلُ مِنْكَ لَمْ تَلِدِ النِّسَاءُ
خُلِقْتَ مُبْرَأً مِنْ كُلِّ عَيْبٍ
كَأَنَّكَ قَدْ خُلِقْتَ كَمَا تَشَاءُ

(اي رسول ﷺ) ۽ پنهنجي اکين توهان کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه
حيسن نه ڏٺو، ۽ نه ئي ڪنهن عورت توهان کان وڌيڪ ڪو سمڻو پار ٿي
ڇڻيو آهي، اوهان کي هر عيب کان پاڪ ڪري پيدا ڪيو ويو آهي، جن
ته اوهان کي ايئن پيدا ڪيو ويو آهي، جيئن اوهان پاڻ چاهيو.
ته پنهنجي سچن جي سونهن جي شاهدي ۽ نبوت جي ڪمال کي
لفظن جو لباس پارائي ٿو ۽ جڏهن شاهه عبدالحي رح محدث دهلوي چوي
ته:

يَا صَاحِبَ الْجَمَالِ وَيَا سَيِّدَ الْبَشَرِ
مِنْ وَجْهِكَ الْمُنِيرِ لَقَدْ نَوَّرَ الْقَمَرَ
لَا يُمَكِّنُ الشَّاءُ كَمَا كَانَ حَقُّهُ
بعد از خدا بزرگ تویی قصه مختصر

”اي صاحبِ جمال ۽ سيد البشر ﷺ: توهان جي چهري جي چاندياڻ سان چنڊ توڇمڪي، توهان جي ساراهه ڪرڻ جو حق ادا ڪرڻ ممڪن ئي ڪونهي، مختصر اهو ته خدا کان پوءِ توهان جي ئي ذات آهي.“
 ته هو رسول اڪرم ﷺ جن جي عظمتن جي انهن تصورات کي قلم جي حوالي ڪري ٿو جن جي روشني کيس زمان ۽ مڪان جي محلن ۾ نظر اچي ٿي. مولانا جامي رسول اڪرم ﷺ جن جي شخصيت جي سونهن وارن پاسن جو بيان هن طرح ڪري ٿو:

جمال روشن است از جمال محمد ﷺ
 ولم زنده شد از وصال محمد ﷺ
 خوشا چشم کو بگرد مصطفیٰ ﷺ
 خوشا دل که دارد خیال محمد ﷺ
 خوشا منبر و مسجد و خانقاه
 که در وی بود قیل و قال محمد ﷺ
 به صدق و صفا گشته بے چاره حای
 غلام غلامان آل محمد ﷺ

”هي ڪائنات محمد ﷺ جن جي سونهن جي ڪري ئي روشن آهي منمنجي دل سندن وصال جي ڪري ئي زنده آهي، مبارڪ آهن اهي اڪيون جن مصطفيٰ ﷺ جو ديدار ڪيو ۽ خوشنصيب آهي اها دل جنهن ۾ محمد ﷺ جن جو خيال سمايل آهي مبارڪ آهن اهي منبر، مسجدون ۽ خانقاهون جن ۾ هر وقت اقوال و احوال محمد ﷺ بيان ڪيا وڃن ٿا، صدق ۽ صفا جو ڪنل جامي آل محمد ﷺ جن جي غلامن جو به غلام آهي.“

رسول الله ﷺ جن سان محبت جو جذبو ڪا اتفاقي ڳالهه ناهي بلڪه عين خدا جي منشا آهي. رب جي ان رضا جو اظهار قرآن ڪريم ۾ بار بار آيو آهي. اسلام جي بنيادي رڪن توحيد جي ڪلمي ۾ خدا ۽ خدا جي رسول جي ذات جو اظهار ڪيو ويو آهي. قرآن ڪريم ۾ جتي جتي الله جي اطاعت جو ذڪر اچي ٿو اتي اتي الله جي رسول جي اطاعت جو ذڪر به موجود آهي. بلڪه رسول ڪريم ﷺ جن جي اطاعت کي الله جي اطاعت قرار ڏنو ويو آهي. جيئن ارشاد باري تعاليٰ آهي:

مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ (سوره النساء: آيت 79)

”جنهن رسول جي اطاعت ڪئي تنهن خدا جي اطاعت ڪئي.“ اهو

به فرمايو ويو آهي ته ”توهان تيستائين ڪامل ايمان وارا نه ٿيندو جيستائين توهان پنهنجي سڀني معاملن ۾ حضور اڪرم ﷺ جن جو فيصلو نه مڃيندو ۽ سندس حڪمن جي سچيءَ دل سان اطاعت نه ڪندو.“ ائين ناهي ته حضور جن جي ذات کي هڪ واجب اطاعت ذات بنايو ويو، واجب اطاعت ته هرنبي هوندو آهي پر پاڻ ڪريم ﷺ جن کي محبوبيت جو مجسمو بنايو ويو آهي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي محبوبيت جي شان جو اعلان هن کان وڌيڪ واضح لفظن ۾ پيو ڪهڙو ٿيندو جو الله تعاليٰ پاڻ ارشاد فرمائي:

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا. (سوره الاحزاب: آيت ٥٦)

”پيشڪ الله ۽ سندس ملائڪن نبي تي رحمت موڪلين ٿا، اي مومنو! توهان به وڌ کان وڌ مٿس رحمت ۽ سلامتي موڪليو.“
الله جي مرضي مطابق ئي رسول اڪرم ﷺ جن پنهنجي باري ۾ فرمايو آهي ته ”جيستائين ڪنهن مسلمان جي دل ۾ منهنجي محبت هر شيءِ جي محبت کان وڌيڪ نه هوندي انجو ايمان ڪامل نه ٿيندو.“ پاڻ ڪريم ﷺ جن وڌيڪ فرمايو آهي ته:

لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ.

”توهان مان ڪوبه ايسٽائين مومن نٿو ٿي سگهي، جيستائين آءُ کيس سندس پيءُ، پٽ ۽ مڙني انسانن کان وڌيڪ محبوب نه ٿيان.“
مولانا ظفر علي خان انڪي پنهنجي شاعرانا انداز ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي،

نماز اچھي، حج اچھا روزہ اچھا اور زکوٰۃ اچھي
مگر میں باوجود اس کے مسلمان ہو نہیں سکتا
نہ جب تک کٽ مروں میں خواجہ پیر کی عزت پر
خدا شاہد ہے کمال میرا ایماں ہو نہیں سکتا

منهنجي خيال ۾ (۽ هي خيال مون اڪيلي جو نه پر علم ۽ ادب سان دلچسپي رکڻ وارن سڀني ماڻهن جو آهي) ته گذريل ويجهڙائيءَ واري وقت ۾ حضور ڪريم ﷺ جن سان محبت جي جيتري چمڪندڙ، شفاف ۽ روشني ڏيندڙ شمع، علامه اقبال جي دل ۾ روشن ٿي ايتري شايد ئي ڪنهن ٻئي شاعر جي دل ۾ ٿي هجي، اقبال جي طبيعت ۾ اهو جذبو ته

خير قدرت واري پاڻ ٿي وڏو هو پر ان جذبي جي تربيت ۽ نشونما ۾ سندس درويش مشرب والد محترم جو به وڏو دخل آهي. رسول الله سان محبت جي ان جذبي ۽ جذبي جي تربيت جو اندازو اسان کي ان منظوم ڳالهه مان ٿئي ٿو جنهن ۾ علامه اقبال چوي ٿو ته مان ننڍپڻ ۾ هڪڙي فقير سان سختي سان پيش آيس ته والد صاحب مون کي هن طرح تنبيهه ڪئي:

اند کي انديش و ياد آر اے پر
 اجتماع امت خير البشر ﷺ
 باز ايس ريش سفيد من نگر
 لرزه يم و اميد من نگر
 بر پدر ايس جور نازيبا مکن
 پيش مولا بنده را رسوا مکن
 غنچه اي از شاخسار مصطفى ﷺ
 گل شو از باو بهار مصطفى ﷺ
 از بهارش رنگ و بو بايد گرفت
 بهره از خلق او بايد گرفت

”پت! ٿورو ان وقت کي ياد ڪر جڏهن رسول ڪريم ﷺ جن جي امت قيامت ڏينهن گڏ ٿيندي ۽ پوءِ منمنجي هن اچي ڏاڙهيءَ تي به نظر ڪر ۽ مون تي ان وقت جيڪو خوف ۽ اميد جو لرزو طاري ٿيندو ان جو به خيال ڪر. تنهن ڪري مون تي اهڙو نازيبا ظلم نه ڪجان. آقا جي اڳيان هن غلام کي رسوا نه ڪجان. تون مصطفى ڪريم ﷺ جن جي باغ جي مڪڙي آهين ۽ ان جي ڪرم نوازي سان وڏي گل ٿي، توکي سائينءَ جي محبت جي بهار جو رنگ ۽ خوشبوءِ حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي خلق عظيم مان حصو حاصل ڪرڻ گهرجي.“

رسول الله ﷺ جن سان محبت ڪرڻ واري اهڙي والد محترم کان بعد کيس مولانا مير حسن جهڙو شفيق استاد مليو جيڪو اسلامي شرافت ۽ خلق رسول جو روشن نمونو هيو. علامه اقبال جڏهن لاهور آيو ته حضرت داتا گنج بخش رحه جي روحاني فيض ۽ برڪت مان به فيضياب ٿيو. شاعري جي ميدان ۾ اڳتي وڌيو ته مولانا روميءَ کان متاثر ٿيو ۽ غائبانا طور تي ان سان عقيدت ظاهر ڪيائين. ايتري قدر جو کيس وقت جو رومي سڏيو ويو. دوست ۽ مشير مولانا گرامي جالنڌريءَ جهڙو سخن پرور

مليس، جنهن جي نعتن ۾ مولانا جاميءَ جي ڪلام جي خوشبوءَ رچيل هئي. پنهنجي وڏي عمر جي هر عصر شاعرن مان مولانا حواليءَ کي ڏنائين ۽ ٻڌائين، جنهن جو سڄو وجود چڻ ته هڪ درمند دل هيو. جنهن جون نعتون ۽ مناجاتون ٻچي ٻچي جي زبان تي هيون. پوءِ اهو زمانو به ڏنائين جنهن ۾ گڏيل هندستان جا مسلمان ته آزمائش ۾ هئا ئي پر ترڪ، عرب، افغان، ايراني، مصري ۽ طرابلسي مطلب ته سڄي دنيا جا مسلمان، حڪومت ۽ سياست جي ميدان ۾ زخمن تي زخم کائي چور چور ٿي رهيا هئا. اهڙين حالتن ۾ درمند دل رڪنڌڙ اقبال کي ڏڪارو ٿيڻو ٿي هيو ۽ حضور ڪريم ﷺ جن سان محبت جي جذبي جي چڻنگ کي شعلو بڻجڻو ٿي هيو. اهڙين حالتن ۾ هو حضور جن جي بارگاه ۾ فرياد ڪئي پمچي ٿو، چو ته اهو ئي در مسلمانن لاءِ پناه ۽ پرجهلو آهي. هو بارگاه رسالت ۾ پمچي هن طرح فرياد ڪري ٿو:

اے مدگارِ غريباں! اے پناه بے کساں
 اے نصيرِ عاجزاں، اے مايہ بے مايگاں
 کارواںِ صبر و تحمل کا هوا دل سے رواں
 کہنے آیا ہوں میں اپنے درد و غم کی داستاں
 ہے تری ذاتِ مبارک حلِ مشکل کے لیے
 نام ہے تیرا شفاء، دکھی ہوئی دل کے لیے
 بزمِ عالم میں طرازِ مسدِ عظمت ہے تو
 بہر انساں جبرئیل کی رحمت ہے تو
 اے دیارِ علم و حکمت قبلہ امت ہے تو
 اے ضیائے چشمِ ایماں زینبِ ہر مدحت ہے تو
 درد جو انساں کا تھا، تیرے پہلو سے اُٹھا
 قلمِ جوشِ محبت تیرے آنسو سے اُٹھا
 آبِ کوثرِ تشنه کمانِ محبت کا ہے تو
 جس کے ہر قطرے میں سوموتی ہیں وہ دریا ہے تو
 طور پر چشمِ کلیم اللہ کا تارا ہے تو
 معنی نہیں ہے تو مفہوم او ادنیٰ ہے تو
 اس نے پہچانا نہ تیری ذات کے انوار کو
 جو نہ سمجھا احمد بے میم کے اسرار کو۔

هي ڳالهه ڌيان ۾ رهي ته هي شعر نظم ”نالہ یتیم“ مان ورتل آهن جيڪو 1900ع ۾ لکيو ويو ۽ جنهن ڏينهن يعني 24 فيبروري 1900ع تي علامه اقبال مٿيون نظم انجمن حمايت اسلام لاهور جي جلسي ۾ پڙهيو ان کان صرف ٻه ڏينهن اڳ علامه پنهنجي عمر جا 27 سال پورا ڪري چڪو هو. (ذڪر اقبال ۾ مولانا عبدالمجيد سالڪ، سيالڪوٽ جي ميونسپل ڪاميٽي جي حوالي سان علامه اقبال جي پيدائش جي تاريخ جيڪا لکي آهي اها 22 فيبروري 1873ع آهي ان کان بعد پاڪستان حڪومت ڪجهه شاهدين جي بنياد تي 9 نومبر 1877ع طئي ڪئي آهي) ان عمر ۾ ٿورڻن ماڻهن مان ئي ڪنهن جي دل ڏک ۽ درد کان واقف هوندي آهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن دل کي ڪو درد يا تڪليف هوندي به آهي ته اها به پنهنجي ذات لاءِ وري ڪا اهڙي دل هوندي جنهن جي زخم جي انگور مان قومي ۽ آفاقي درد جو شراب ٽمڻ لڳي.

اقبال رحه ان عمر ۾ جتي جتي رسول ڪريم ﷺ جن کي پڪاريو آهي ان پڪار ۾ درد جي پوري رس ۽ انتها جي محبت جو وڻندڙ هڳاءُ موجود آهي. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ سندس دل ۾ رسول ڪريم ﷺ جن سان محبت جو قتل ننڍڙو پوتو وڌندو رهيو ۽ آخر ڪار قداور وڻ بڻجي ويو. جنهن کي خواهشن ۽ لالچن جي لڪ، ظلم ۽ زبردستي جو طوفان، مهر ۽ غضب، ڪوبه چيهو رسائي نه سگهيا. محبت جي شمع تيز کان تيز تر ٿيندي وئي. مخالف هوا جي باوجود ان جو شعلو وڌندو ئي رهيو. ”رموزِ خودي“ جي آخر ۾ ”عرض حال مصنف به حضور رحمة للعالمين ﷺ“ ۾ لکي ٿو:

تاما افتاد بر رويت نظر
 از آب و ام سخته محبوب تر
 عشق در من آتش افروخت است
 فرستش بادا که جانم سوخت است
 ناله مانند نے سامان من
 آن چراغ خانه ويران من
 از غم پنهان هفتن مشکل است
 باده درينا بهفتن مشکل ست
 مسلم از بر نبی بيگانه شد
 باز اين بيت الحرم بخانه شد

از منات و لات و عزی و هبل
 هر یکے دارد تے اندر بغل
 شیخ ما از برهن کافر تراست
 زانکه اورا سومنات اندر سراست

اے بوسیری را روا بخشده
 بریط سلما مرا بخشده
 ذوق حق ده این خطا اندیش را
 اینکه نشاسد متاع خویش لا
 گر دلم آئینه بے جوهر است
 در بحر غم غیر قرآن مضمراست
 اے فروغت صبح اعصارو دهور
 چشم تو بینده مانی الصدور
 پرده ناموس فکرم چاک کن
 این خیال را ز خرم پاک کن

گردر اسرار قرآن سفته ام
 با مسلماناں اگر حق گفته ام
 اے که از احسان تو ناکس و کس است
 یک دعایت مزد گفتارم بس انت
 عرض کن پیش خدائے عزوجل
 عشق من گردد ہم آغوش عمل
 دولت جان حزیں بخشده
 بهره از علم دیں بخشده
 در عمل پاینده ترگرداں مرا
 آب نیسانم گر گرداں مرا

1- "جذهن کان منمنجی نظر توہان جی چہری مبارک تی پی آہی،
 توہان مون کی ماء پی پیء کان بہ ودیکے محبوب تی ویا آہیو، توہان جی
 عشق منمنجی اندر پر باہ پڑکائی چڈی آہی، فرصت مبارک جو ہاٹ
 منمنجی جان جلی چکی آہی، نژوانگر کو کون کرٹ تی منمنجو

سامان آهي ۽ اهو ئي منمنجي ويران گهر لاءِ ڏيڻو آهي. لڪيل غم جي ڳالهه نه ڪرڻ ڏاڍي ڏکي آهي، جيئن شراب کي مينا ۾ لڪائڻ مشڪل آهي. مسلم نبي ﷺ جي راز کان بيگانه ٿي ويو تنهن ڪري هي بيت الحرم وري پيهر بت خانو بنجي ويو. هر مسلمان جي بغل ۾ لات، منات، عزي ۽ هبل منجهان ڪونه ڪوبت پيل آهي. اسان جوشيخ برهمڻ کان به وڌيڪ ڪافر آهي ڇو جو انجو سومنات ان جي سر (دماغ) ۾ آهي“

2- ”اي بوصيريءَ کي پنهنجي چادر عطا ڪندڙا توهان مونکي به بربط سلمي عطا فرمايو آهي. انهن غلط سوچ رکندڙ مسلمانن کي، جن کي پنهنجي متاع جي به سڃاڻپ ڪانهي، سچائيءَ جو ذوق عطا ڪيو. جيڪڏهن منمنجي دل جو آئينو بي جوهر آهي ۽ جيڪڏهن منمنجي شعرن ۾ قرآن کان سواءِ ڪا به شي پوشيده آهي ته توهان جو نور زمانن ۽ وقتن جي صبح آهي ۽ توهان جي اک تي دل جي ڳالهه ظاهر آهي- (جيڪڏهن مان قرآن جي فڪر کان سواءِ ڪنهن به شي ڏانهن ماڻهن کي سڏي رهيو آهيان ته پوءِ) منمنجي فڪر جي ناموس جو پڙدو ڦاڙي ڇڏيو ۽ ان خيابان (دنيا) کي منمنجي ڪنڊي کان پاڪ ڪريو (موت ڏيو).“

3- ”پر جيڪڏهن مون (پنهنجي شاعري ۾) قرآن جا موتي پويا آهن ۽ مسلمانن کي حق چيو اٿم، ته پوءِ اءِ اها عظيم ذات! جنهن جي احسانن سان جيڪو ”ڪجهه نه“ آهي اهو ”ڪجهه“ ٿي پوي ٿو (منمنجي لاءِ دعا ڪيو ڇو جو اها) هڪ دعائي منمنجي سڄي گفتار جي مزدوري آهي ته خدائِ عزوجل جي بارگاهه ۾ عرض ڪريو ته منمنجو عشق عمل سان هر آغوش ۽ هر آهنگ ٿئي. (توهان جا مون تي اڳ ئي گهڻا احسان آهن) توهان مون کي درمند دل جي دولت عطا ڪئي آهي ۽ توهان ئي مون کي دين جي علم مان حصو عطا ڪيو آهي. (مون تي هڪ ٻيو به احسان ڪريو اهو ته) مون کي عمل ۾ به دوام ۽ هميشگي عطا فرمايو. مان مينمن جو هڪ لڙو آهيان مون کي گوهر بنايو.“

جيئن جيئن علامه صاحب جو شعور پڪو ۽ پختو ٿيندو ويو تئين تئين رسول ڪريم ﷺ جن جي محبت سندس نس نس ۾ سمائي وئي. سندس ادراڪ جو آئينو جئين جئين نڪرندو ۽ چمڪندو ويو تئين تئين نبوي نور جون تجليون ان ۾ زياده کان زياده جذب ٿينديون ويون.

اڀستائين جو جذهن سندس عمر آخري منزل تي پهتي يعني پاڻ پوڙهائپ
 پر پيرپاتائون ته سندس عشق رسول ڪمال جي بلندين تي اڏامڻ لڳو. پوءِ
 اهو وقت به آيو جو سندس معنوي وجود رسالت جي روشن سج جو
 چمڪندڙ ڪرڻو بڻجي ويو، جنهن جي روشني ڪروڙين مسلمانن جي
 ذهنن کي روشن ڪري ڇڏيو ۽ جنهن جي حرارت انهن جي دلين کي گداز
 ڪري ڇڏيو.

”ارمغان حجاز“ علامه صاحب جي ڪلام جو آخري مجموعو آهي،
 ان ۾ پاڻ سراپا عشق ۽ محبت نظر اچي ٿو. هن ڪتاب جو عنوان ٿي
 تاجدار رسالت ﷺ جن سان سندس بي پناهه محبت جو اظهار ڪري رهيو
 آهي. ان ۾ ”حضور رسالت“ جي عنوان سان هڪ سو اٺويهه (119)
 رباعيون (قطعات) آهن. انهن مان هر هڪ رباعي ان تب و تاب ۽ سوز ۽
 گداز جو ڏس ڏئي رهي آهي جيڪو شاعر جي سيني ۾ اڀري رهيو آهي
 توڙي جملڪ هيٺين رباعين ۾ ڏسي سگهجي ٿي:

باين پيري ره يثرب ڪرم
 نواحوال از سرور عاشقانه
 چوڻ آڻ مرعجه ڪه در صحرا شام
 ڪشايه پر به فخر آسيانه

”مون پيرسنيءَ ۾ مديني جي راهه ورتي آهي ۽ عشق جي سرور ۾
 ڳائيندو ٿو وڃان، ان پڪيءَ وانگر جيڪورن تي شام جي وقت، آڳيري جي
 فڪر ۾ پنهنجا پرڙا کوليندو آهي.“

مسلمان آڻ فقير ڪج ڪلايه
 رميد از سينه او سوز آيه
 دلش نالده! چرانالده؟ ندانده
 نگاهه يا رسول الله نگاهه!

”اهو مسلمان جنهنجي فقيري ۾ شان ڪج ڪلاهي (ابتي ٿوي)
 هئي يعني عزت هئي، ان جي سيني مان آهن جو سوزنڪري چڪو آهي.
 سندس دل روئي رهي آهي! چوڻي روئي، کيس ڪابه خبر نه آهي، مٿس
 نگاهه ڪريو، يا رسول الله نگاهه ڪريو.“

يا اے هم نفس باهم بنايم
 من و تو شانه شان جمائيم

دو حرفي بر مراد دل بگوئيم
 به پائے خواجہ عليه السلام چشماں را بر ما ليم

”اي دوست! اڄ ته گڏجي ڳوڙها ڳاڙيون، چو جو تون ۽ آءُ ٻئي حضور ﷺ جن جي شان جمال جا ڪٺل آهيون، پنهنجي دل جي مراد لاءِ کين به حرف عرض ڪيون، پنهنجي آقا ﷺ جي پيرن مبارڪن هي پنهنجون اکيون مليون.“

به ڪوئي تو گدازيڪ نوا بس
 مرا ايس ابتدا ايس انتها بس
 خراب جراتِ آل ربه پالم
 خدا را گفتم مارا مصطفيٰ بس

(”اي ڪريم ﷺ!) توهان جي پاڙي ۾ منهنجي لاءِ بس صرف هڪ گداز صدا ٿي ڪافي آهي. اهائي منهنجي شوق جي ابتدا آهي ۽ اهائي انتها آهي. مان ان پاڪ طبيعت رند جي جرات جو شيدائي آهيان، جنهن خدا کي چيو هو ته مون لاءِ الله جو رسول ٿي ڪافي آهي.“

”ارمغان حجاز“ حقيقت ۾ محبت جو اهو نذرانو آهي جيڪو اقبال رح بارگاه رسالت ماب ﷺ ۾ روبرو پيش ڪرڻ چاهيو ٿي پر بيماريءَ ۽ ڪراڙپ ڪيس ان سفر جي اجازت نه ڏني. تنهن هوندي به سندس روح سفر ڪندو رهيو ۽ روحاني عالم ۾ هو انهن سمورين ڪيفيتن سان سرشار ٿيندو رهيو جيڪي جسماني سفر ۾ ٿينديون آهن:

سحر باناهه گهٽم نرم تر رو
 که راکب خسته و بیمار پیراست
 قدم مستانه زد چنداں که گوئی
 پایش ریگ ایں صحرا حریر است

”مون صبح جو ڏاڇيءَ کي چيو ته ٿورو آهستي آهستي هل، چو جو تنهنجو سوار ٿڪل، بيمار ۽ پوڙهو آهي. ان اهڙيءَ مستي مان پير پريا جو تون ان کي ڏسي چوئين ته هن صحرا جي واري ان جي پيرن هيٺان (جوتو) ريشم آهي.“

چه خوش صحرا که در دوی کارواں ها
 در دوی خواند و محمل براند
 به ریگ گرم او آور سجودے
 جبین را سوز تا دافے هماند

”ڪيڏو نه مبارڪ آهي اهو صحرا جنهن ۾ قافلا، درود شريف پڙهندا
سوارين کي (اٺن کي) اڳتي وڌائي رهيا آهن، تون ان جي تتل واريءَ تي
سجدو ڪري پنهنجي نرڙ کي ساڙ ته جيئن ان تي (سجدي جو) نشان باقي
رهي.“

ان صحرائي رستي ۾ هو سفر جي تڪليف محسوس ڪرڻ جي
بجاءِ لطف اندوز ٿئي ٿو ۽ ساريان / جت کي چوي ٿو ته مون کي ڊگهن
رستن تان وٺي هل ته جيئن جدائيءَ جو درد وڌيڪ ٿئي:
غم راہي نشاط آميز ترڪن
فغانش را جنون انگيز ترڪن
بغير اے ساريان راه درازے
مرا سوزِ جدائي تيز ترڪن

”اي ساريان (اوئي!) تون هن مسافر جي غم کي اڃان وڌيڪ نشاط
آمیز ڪر. سندس آه و فغان کي وڌيڪ جنون انگيز ڪر. اي اوئي! ڪو
ڊگهو رستو اختيار ڪر ۽ اهڙيءَ طرح منهنجي جدائيءَ جي سوز کي اڃان
تيز تر ڪر.“

هو انهن ڪوتاهين کان چڱيءَ طرح واقف آهي جن جي ڪري
مسلمانن جي قومي دٻڊبي ۽ قومي عظمت جو زوال ٿيو. انهن ڪوتاهين
جو بارگاه رسالت ۾ وڏي ندامت سان اعتراف ٿو ڪري:
به آل بالے که عھدي پرديم
به سوزِ نغمه ہائے خود تپديم
مسلمانے که مرگ ازوے بلرزد
جھاں گر دیدم و او رانديد م

”توهان مون کي جيڪي وار ۽ پر عطا ڪيا آهن مان انهن سان ئي
اڏري رهيو آهيان. پنهنجي نغمن جي سوز ۾ ڏاڍو سڙيو آهيان. اهو
مسلمان جنهن کي موت به ڏسي ڏکي وڃي، مان سڄي دنيا رليو آهيان
پراهو مون کي ڪٿي به نظر نه آيو آهي.“

جڳين را پیش غیر اللہ سوڊيم
چوگراں در حضور او سروديم
نالَم از کسے می نالم از خویش
که ما شایان شان تونه بوديم

”اسان غير الله جي سامهون پنهنجي پيشاني جهڪائي، باهه جي پوڄارين وانگر ان جي سامهون ڳائيندا رهياسين. مون کي ٻئي ڪنهن کان ڏک ڪونهي بلڪه مان پاڻ کان شرمسار آهيان، ڇو جو مان تنهنجي شان جي لائق نه آهيان.“

به نور تو بر افروزم نگه را
که بنم اندرون مروه را
چون می گویم مسلمانم بلرزم
که دامن مشکلات لاله را

”توهان جي نور سان مان پنهنجي نگاهه کي روشن ڪري رهيو آهيان ته جيئن مان سج ۽ چنڊ (ڪائنات) جو اندر ڏسي سگهان. جڏهن چوان ٿو ته: مان مسلمان آهيان ته ڏکي ٿو وڃان، ڇو جو مون کي لاله جي مشڪلاتن جي خبر آهي.“

عشق ۽ محبت جو ڪمال اهو آهي جو هو پنهنجو پاڻ کي ڏوهي ۽ سزا جو حقدار سمجهندي خدا تعاليٰ جي بارگاهه ۾ عرض ٿو ڪري ته ”اي منهنجا مالڪ حضور ﷺ جن جي سامهون اسان جو حساب نه ڪجان. ڇاڪاڻ جو هڪ ته اسان رسوا ٿينداسون ٻيو ته پاڻ ڪريم ﷺ جي ذات مبارڪ کي ڏک رسندو ۽ سندن ڏک اسان لاءِ هر سزا کان وڌيڪ هوندو:

به پایای چوں رسد این عالم بیز
شوبه پرده هر پوشیده تقدیر
مکن رسوا حضور خواجه ﷺ مارا
حساب من ز چشم او نهال گیر

”خدایا! قیامت جي ڏينهن) جڏهن هي پيرسمن دنيا انجام کي پهچي، ۽ هر پوشيده تقدير ظاهر ٿي پوي، (ان ڏينهن) مون کي منهنجي آقا ﷺ جي سامهون رسوا نه ڪجان ۽ منهنجو حساب پاڻ ڪريم ﷺ جي نگاهن کان لڪائي ڪجان.“

اقبال وٽ جيئن فڪر و نظر، زبان، بيان، لهجي ۽ اسلوب ۾ بلندي ۽ انفراديت آهي اهڙيءَ طرح شان نبوت ۽ شان محبوبيت جي باري ۾ به سندس تصورات بلند ۽ منفرد آهن. سندس ابتدائي دور جي شاعري ۾ اسان کي سندس روايتي قسم جي نعت ملي ٿي جيئن:

وہ بزمِ یثرب میں آکے بیٹھسے ہزار منہ کو چھپا چھپا کر
نگاہ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پردہٴ میم اٹھا اٹھا کر
جو تیرے کوچے کے ساکنوں کا فضائے جنت میں دل نہ بہلا
تسلیاں دے رہی ہیں حوریں خوشامدوں سے منامنا کر
شہیدِ عشقِ نبی کے مرنے میں بائین بھی ہیں سو طرح کے
اجل بھی کہتی ہے زندہ باشی ہمارے مرنے پہ زہر کھا کر
رکھی ہوئی کام آہی جاتی ہے جس عصیاں عجیب شے ہے
کوئی اسے پوچھتا پھرے ہے زرشفاعت دکھا دکھا کر
ترے شاگر عروسِ رحمت سے چھیڑ کرتے ہیں روزِ محشر
کہ اس کو پیچھے لگا لیا ہے گناہ اپنے دکھا دکھا کر

پراہو بیان جو اندازِ ثورثوئی عرصو رہیو۔ جیئن جیئن سندس عمر
۽ شعور جی پختگی وڌندی وئی، ہونبوت جی مقام ۽ منصب جی جاڻ
حاصل ڪندو ویو۔ جیئن جیئن حضور ﷺ جن جی معنوی شخصیت
جا اسرار ۽ رمزون متس ڪلندا ویا تیئن تیئن سندس اندازِ بیان پر وسعت
۽ گھرائی ایندی وئی۔ آخڪار لئ لهجی ۽ اسلوب کی اختیار کیائین
جیڪو خاص ان جو پنمنجو آھی۔ جنمن کی اهل نظر ۽ اهل فڪر جی
سماعت، سیچاڻڻ پر ڪا تڪلیف محسوس نٿی ڪری۔

وہ دلائے سبل، ختمِ ارسل، مولائے کل جس نے
غبارِ راہ کو عشا فروغِ وادی سینا
نگاہِ عشق و مستی میں وہی اول وہی آخر
وہی قرآں وہی فرقان وہی لیس وہی طہ

لوح بھی تو قلم بھی تو تیرا وجود الکتاب
گنبدِ آبکینہ رنگ تیرے محیط میں حباب

علامہ اقبال جو تصورِ خاتمِ الانبیاء، عامِ عالمن ۽ دانشورن کان
تمام مٹانمون آھی۔ ان جی باری پر فضلِ کریمِ درانی، جنمن جون
ملاقاتون علامہ صاحب سان ٿیندیون رهنديون هیون، اهو ساڻس ٿیل
هڪ ملاقات جو ذڪر من طرح ڪری ٿو:

”اقبال مقامِ نبوت تي پنمنجي خیالن جو اظہار ڪندي حضرت
ابوبڪر صدیق رضہ جی سیرت مان هڪ واقعو بیان ڪندي چیو تہ،

اقبال جی الامت

حضرت ابوبڪر صديق رضه کان ڪنهن پڇيو ته ”توهان کي الله تعاليٰ سان وڌيڪ محبت آهي يا الله جي رسول ﷺ سان؟“ هڪ عام ملان مولوي ته عام طور تي اهوئي جواب ڏئي ها ته مون کي الله سان وڌيڪ محبت آهي ڇو جو رسول الله سان زياده محبت ان جي نظر ۾ شرڪ ٿيندو. پر حضرت ابوبڪر صديق رضه فرمايو ته ”مون کي الله جي رسول سان زياده محبت آهي. وڌيڪ چيائين ته رسول الله جي رسالت کان اڳ اسان به اتي هئاسين ۽ الله به اتي ئي هو. نه ان اسان کان پڇيو ۽ نه اسان ئي ان کي سڃاتو. هاڻي جو الله جو رسول آيو آهي ته اسان الله کي سڃاتو ۽ الله به اسان کي سڃاتو.“

علامه چيو ته مون اهو واقعو شعر ۾ بيان ڪيو آهي پوءِ پاڻ به شعر ٻڌايائون. علامه کي پاڻ ڪريم ﷺ جن سان عشق هيو ۽ منمنجو ايمان آهي ته حضور ڪريم ﷺ جن سان عشق هڪ انسان جي چوٽڪاري لاءِ ڪافي آهي. پاڻ پهريون شعر ته صاف ۽ صحيح نموني پڙهيائون پر ٽئين مصرع تي مٿن سڪتو طاري ٿي ويو ۽ گلو بند ٿي ويس. اکين مان بي اختيار ڳوڙها وهي پيس ۽ وڏي مشڪل سان شعر پورو ڪيائين اهو شعر ”رموزي خودي“ پر آهي:

معني حرم کي تحقيق اگر
 بهري بايده صديق اگر
 قوت قلب و جگر گردد نبی ﷺ
 از خدا محبوب تر گردد نبی ﷺ

”جيڪڏهن تون منمنجي ڳالهه جي تحقيق ڪرين ۽ جيڪڏهن تون سيدنا صديق رضه جي اک سان ڏسين، ته نبی اکرم ﷺ جن قلب ۽ جگر جي قوت بنجي ويندا آهن ۽ نبی ﷺ جن الله تعاليٰ کان به وڌيڪ محبوب ٿي ويندا آهن.“

”جاويد نامہ“ جيڪو علامه جي روحاني تجربن جو نتيجو آهي ان ۾ جتي ”رمز و ايما“ جي پردي ۾ گهڻا مابعد الطبيعياتي مسئلا بيان ڪيا اٿائين ۽ گهڻن رازن کي شاهري جي فن جي آڱرين سان کوليو اٿائين اتي ”مقام عبديت رسول ﷺ بابت منصور حلاج جي زباني چوي ٿو ته:

عبده از هم تو بالاتر است
 زانکه او هم آدم و هم جوهر است

عبدہ صورت گر تقدیرہا
اندرو ویرانہ ہا تعمیر ہا!
عبدہ دہراست و دہر از عبدہ است
ماہمہ رنگم و اوبے رنگ و بو است
کس ز سر عبدہ آگاہ نیست
عبدہ جز برّ الا اللہ نیست
لالہ تیغ و دم او عبدہ
فاش تر خواہی بگو ہو عبدہ
مدعا پیدا نہ گردد زین دوبیت
تانہ بینی از مقام ما رمیت

”عبدہ تمنجی سمجہ کان مٹانمون آہی، چو جو هو آدم بہ آہی ۽ جوہر بہ۔ عبدہ تقدیرن جو بنائیند آہی ۽ ان پر ویرانا بہ آہن ۽ تعمیرن بہ۔ عبدہ زمانو آہی ۽ زمانو عبدہ مان پیدا ٿئی ٿو، اسین سڀ مختلف رنگن پر رنگیل آہیون ۽ ہو بی رنگ و بو آہی۔ عبدہ جی رازکان کوہ آگاہ ناہی ۽ صرف عبدہ ئی الا اللہ جو راز آہی۔ لالہ تلوار آہی ۽ عبدہ ان تلوار جی ڌار آہی۔ کولی بڌڻ ٿو چاہین تہ هو پاڻ ئی (اللہ) عبدہ آہی۔ انهن بن بیتن مان ڳالہ واضح نہ ٿیندی جیڪڏهن تون مقام ”مارمیت“ کی نہ سمجھندی۔“ سورہ انفال جی هن آیت ڏانھن اشارو آہی جنهن پر اللہ تعالیٰ فرمایو آہی تہ:

(وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ). (سورہ الانفال آیت: ۱۷)

”ای رسول اللہ ﷺ) جڏهن تو اچلی تہ تونہ اچلی پر اللہ اچلی.“

هتي عبدہ جی وضاحت جی بیان پر جیڪو کجہ رمز ۽ استعاری جی صورت پر چيو ویو آہی، ان پر وڏيون باریکیون ۽ نزاڪتون آہن، جن کی کلیل نمونی بیان ٿو ڪری سگھجي۔ چاڪاڻ تہ هتي نہ صرف ”عرض و جوہر“، ”همہ اوست“ ۽ ”هم از اوست“ جا نکتا لڪل آہن پر ”حلول“ ۽ ”ثنویت“ جون جملکیون بہ ان پر نظر اچي رھيون آہن ۽ جتي ”حلول“ ۽ ”ثنویت“ جی جملڪ نظر اچي اتي شریعت جی تلوار سر جی مٿان ہوندي آہی۔ پرمی عشق جی زبان آہی جیڪا ظاہر بین عقل جی سطح کان مٿی ہوندي آہی ۽ جڏهن عشق جی زبان سخن سرا ٿیندی آہی تہ اھا ڪنھن خنجریا تلوار جی پرواہ نہ ڪندی آہی۔

اقبال جو ختمِ نبوت بابت تصور

اقبال مطابق وحى زندگيءَ جي هڪ اهڙي خاصيت آهي جيڪا صرف انسانن سان ئي مخصوص نه آهي پر حيوانن ۽ ٻوٽن ۾ به موجود آهي. انهن ئي خاصيتن ۽ خصوصيتن مطابق سلو زمين جي اونهائين مان آزادانه ڦٽي پنهنجو وجود ميجرائي ٿو. جيئن حيوانن ۾ به هڪ نئين ماحول مطابق ڪو نئون عضوون نشوونما حاصل ڪندو آهي تيئن انسان پنهنجي ذات ۽ وجود ۾ زندگي جي گهرائين مان هڪ نور ۽ روشني حاصل ڪري ٿو. هن نظرئي جي جيئن علامه چوي ٿو ته قرآن مجيد مان به بجا طور تصديق ٿئي ٿي. سوره طه ۾ آهي ته ”اسان جو پالڻهار اهو آهي جنهن هر شي کي ان جي صورت بخشي ۽ ان کي هدايت ڏني.“ (20-5) سورت نحل ۾ آهي ته ”توهان جي پروردگار ماڪيءَ جي مک کي وحى ڪئي ته جبلن، وڻن ۽ پيٺن ۾ گهر ٺاهي (16-68).“

اهڙيءَ طرح وحى زندگيءَ جو هڪ اهڙو شعور آهي جنهن جي روشني ۾ هر جيوت سرگرم آهي. هي شعور انهن جي جبلت ۽ طبيعت ۾ رکيو ويو آهي. ان مطابق هر جيوت کي اها ڄاڻ آهي ته هن کي ڇا ڪرڻو آهي ۽ ڇا ناهي ڪرڻو. اهي مقصد ڪهڙا آهن جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن کي جدوجهد ڪرڻي آهي ۽ اهي وسيلو ۽ ذريعا ڪهڙا آهن جن جي استعمال سان انهن جو حصول ممڪن آهي. جيئن، جڻين ۽ حيوانن جا افعال انهن جي جبلتن جا تابع هوندا آهن جن بابت عام طور تي اهو سمجهيو ويندو آهي ته اهي شعور کان خالي هوندا آهن، پر حقيقت ۾ اهو خيال صحيح ڪونهي. انهن جي افعالن جي سائنسي مطالعي کانپوءِ ماهران نتيجي تي پهتا آهن ته جانورن جي جبلتي فعلن ۾ به شعور جو عنصر

موجود هوندو آهي. ٿيندو هيئنن آهي ته ڪنهن به جبلي فعل جي تصور کانپوءِ، فعل پنهنجو پاڻ ايترو جلد واقع ٿيندو آهي جو تصور ۽ فعل جي وچ ۾ ڪو به وقفو نه هوندو آهي. شعور جو انحصار ان وقفي تي آهي جيڪو تصور ۽ فعل جي وچ ۾ ٿئي ٿو. جبلي ڪردار خواه ڪيترو ئي لاشعوري چون هجي، وقوفي عنصر جو حامل ضرور ٿئي ٿو، جيڪو وقوف جبلي فعلن سان وابسته ٿئي ٿو اهو شعور، باطن ۾ منعڪس ٿيڻ بجاءِ خارجي حرڪتن ۾ ظاهر ٿئي ٿو. جبلت سان وابسته شعور فطري ۽ پيدائشي ٿئي ٿو نه ڪي تربيتي انهيءَ ڪري اسين بجا طور تي اهو چئي سگهون ٿا ته حيوانن جي جبلي فعلن جو ٿيڻ جنهن صحت ۽ نظر سان ٿئي ٿو ان مان اهو نتيجو اخذ ڪرڻ غلط نه ٿيندو ته حيوان به پنهنجي حرڪتن جو ارتڪاب ائين ئي ڪري ٿو جيئن انسان. اهڙيءَ طرح انسان جو اهو شعور جنهن جي ڪري هو پنهنجي زندگيءَ جي نصب العين (خاص مقصد) جو تعين ڪري ٿو ۽ ان جي حاصلات لاءِ ڪوبه واضح لائحہ عمل تجويز ڪري ٿو جيتوڻيڪ ڏاهپ، دليل يا تجربن مان حاصل ڪري سگهجي ٿو، پر جڏهن اهڙي شعور جي ڪيفيت وجداني هجي ته اهو حيوانن جي شعور کان، نوعيت جي لحاظ کان مختلف نٿو ٿئي. هي لڪل شعور جيڪو حيوانن ۾ انهن جي فعلن سان گڏ غير واضح شڪل ۾ موجود هجي ٿو ۽ اهو شعور جيڪو انسان کي وجدان ذريعي حاصل ٿئي ٿو، اقبال جي نظر ۾ وحي آهي.

هاڻ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته انسان جي وجداني شعور جي سرچشمي جي نوعيت ڪهڙي آهي؟ هن سوال جو سڌو سنئون جواب اهو ئي ٿي سگهي ٿو ته جهڙيءَ طرح حيوان ۾ ان جو شعور، ان جي جبلت جو حصو هوندو آهي اهڙيءَ طرح انسان جو وجداني شعور به ان جي جبلت ۽ فطرت جو هڪ حصو هوندو آهي، وحي انسان تي خدا جي طرف کان نازل ٿئي ٿي. ٻين لفظن ۾ علم بالوحي جو ماخذ خارجي آهي داخلي نه، ان جو سرچشمو ڪا مافوق الفطرت ذات آهي. اقبال نبوت جي تعريف هيٺين لفظن ۾ ڪري ٿو ته ”هي شعور ولايت جي اها شڪل آهي جنهن ۾ ارادات اتحاد پنهنجي حدن کان تجاوز ڪري ٿي وڃي ۽ انهن قوتن جي پيمر رهنمائي يا نئين سر تشڪيل جا وسيلو ڳولي ٿي، جيڪي اجتماعي زندگيءَ جي صورت ٺاهيندڙ آهن. جن ته نبين جي ذات ۾

زندگيءَ جو محدود مرکز پنهنجي لامحدود اعماق (گهراڻي) ۾ ٻڏي وڃي ٿو ته جيئن هڪ دفعو پيهر هڪ تازي قوت ۽ زور سان اڀري سگهي.“

هتي اقبال علم بالوحي جو سرچشمو انسان جي پنهنجي ذات کي قرار ڏئي ٿو ته ڪي ڪنهن خارجي ذات کي. هن ڏس ۾ هيءَ گالڻو ذڪر ڪرڻ جي قابل آهي ته اقبال، infinite لامحدود جا لفظ وڏي ”I“ سان نٿو لکي. جيڪڏهن هو ايئن ڪري ها ته اهو چئي سگهجي ها ته هن نه ختم ٿيندڙ سلسلي مان مراد ڪا خارجي قوت يا خدا هئي. اقبال هن تضاد کي اهو چئي رد ڪري سگهي ٿو ته جڏهن اسين اهو چئون ٿا ته ڪائنات جي هر شي وحيءَ سان لاڳاپيل آهي ۽ انسان ۽ حيوان به هن فطرت جو هڪ حصو آهن جيڪا خدا جي خلقيل آهي ته حيوان جو جبلي شعور ۽ انسان جو وجداني شعور پيئي خدا جي ٺاهيل فطرت جي تقاضا هئڻ ڪري الله تعاليٰ جا عطا ڪيل آهن. اهڙيءَ طرح اسين جائز طور تي اهو به چئي ٿا سگهون ته انسان جي علم جو سرچشمو خدا آهي. انهيءَ تي اهو اعتراض ٿي سگهي ٿو ته جهڙيءَ ريت هن شعور کي جنهن کي اقبال وحي چوي ٿو، حيوانن جي باري ۾، خدا جو نالو وڃ ۾ آڻڻ کانسواءِ، فطرتي اصطلاح ۾ بيان ڪريون ٿا، اهڙيءَ طرح ڇا هي وڌيڪ مناسب نه ٿيندو جو علم بالوحيءَ کي خدا جي بڻايل فطرت جي اعتبار کان خدا ڏانهن منسوب ڪرڻ ۽ ان کي خدا طرفان نازل سمجهڻ بجاءِ اسين اهو چئون ته انسان جو علم بالوحي به فطرت جوئي هڪ حصو آهي. پر مٿي جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي اهو شايد وحيءَ جي باري ۾ نه چيو وڃي. ان کانسواءِ جيڪڏهن اسين خدا کي عالمگير وحي جو سرچشمو انهيءَ ڪري به مڃون ٿا جو حيوان جي جبلت ۽ انسان جو وجدان پئي خدا جي بڻايل فطرت جا تقاضا آهن ته پوءِ ڇا اسين اهو چوڻ ۾ حق بجانب نه ٿينداسون ته انسان جي سوچڻ ۽ سمجهڻ جي سگهه ۽ مشاهدي جي طاقت به خدا تعاليٰ جون ئي عطا ڪيل آهن. انهي ڪري جهڙيءَ طرح وحيءَ جو سرچشمو خدا آهي اهڙيءَ طرح عقل ۽ مشاهدي مان حاصل ڪيل علم به خدا جو ڏنل آهي. پئي مصدر ۽ سرچشمن جي لحاظ کان برابر آهن.

اقبال چوي ٿو ته زندگي جيئن جيئن مختلف ارتقائي مرحلا طئي ڪري ٿي، وحيءَ جي ماهيت ۽ نوعيت به متبدي رهي ٿي. هتي اقبال جن

معنائن ۾ وحيءَ جو لفظ استعمال ڪيو آهي انهيءَ مطابق هيءَ هڪ صلاحيت آهي جيڪا (جنس) نوع جي سڀني افراد ۾ موجود هوندي آهي. پوءِ اها نوع يا جنس انسانن جي هجي يا حيوانن جي. جيئن ته حيوانن ۾ اها جبلت، نوع حيوانيءَ جي هر هڪ فرد ۾ موجود آهي. جڏهن انساني زندگي جبلي حالت ۾ هئي ته هيءَ صلاحيت گهٽ وڌ نوع انساني جي هر هڪ فرد ۾ موجود هئي. پر جڏهن انسان ارتقائي منزلون طئي ڪيون ۽ هن جي زندگي جبلي حالت مان، جنهن ۾ بقول هابز جي ته هيءَ خود غرض ۽ درندي وارين خصوصيتن سان ڀريل هئي هن حالت ۾ آئي جتي هڪٻئي سان تعاون ۽ اشتراڪ، خود ايشاري ۽ همدرديءَ جهڙن جذبن جي پرورش ٿي ۽ هڪ اجتماعي زندگي جي ابتدا ٿي ته ان وقت وحيءَ جي شڪل مختلف ٿي وئي. تڏهن اها وحي هر ڪنهن کي الڳ الڳ ڪونه ملندي هئي. بلڪ نوع انسانيءَ مان صرف چونڊيل ماڻهن کي ئي ملي. اهو انهن ماڻهن جو فرض هو ته اهي پنهنجي جنس (نوع) جي ماڻهن تائين انکي پهچائين. وحي جي اها شڪل انسان جي معاشرتي ۽ تمدني زندگيءَ جي گهرجن جي پورا لاءِ هئي يا ائين ڪئي چئجي ته جيستائين خالص طبعي زندگي جو تعلق هو، جيڪا انسان ۽ حيوان ۾ مشترڪ آهي ۽ جيڪو جبلت جي تابع آهي يعني ڪاڻڻ، پيئڻ، سمهڻ جاڳڻ ۽ جنسي خواهشون، هن زندگيءَ جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ لاءِ جهڙي قسم جي شعور جي ضرورت هئي اهو ته هر نوع جي فرد لاءِ گهڻائي ۾ هن کي ڏنو ويو پر اهو علم جنهن جي روشنيءَ ۾ اجتماعي زندگيءَ جي تشڪيل ۽ تنظيم ڪرڻي هئي اها هر فرد جي وس جي ڳالهه نه هئي. اها صرف انهن مخصوص ماڻهن لاءِ مقدر هئي جيڪي ٻين ماڻهن جي پيٽ ۾ وڌيڪ ذهين، ڊگهي نگاهه، حساس، پختي عزم ۽ عمل جي اعليٰ صلاحيتن جي طاقت رکڻ جي ڪري نه صرف قانون، هدايتن، ضابطن ۽ قاعدن کان باخبر هئا ۽ جن تي عمل ڪري هر فرد هميشه لاءِ اجتماعي بقا، تحفظ، امن، انفرادي بهبود ۽ سريلندي وڪامرائي حاصل ڪري ٿي سگهيو بلڪه اهي خود به عمل ڪرڻ ۽ ٻين فردن کي پنهنجي عمل جي دائري ۾ داخل ڪرڻ جي اهليت رکندا هئا. اهو سمورو عمل انهن کي باطني واردات تي مشتمل وجداني شڪل ۾ ملندو هو. هن باطني مشاهدي ۾ انهن کي اهو مڪمل يقين هو ته انهن جو اهو عمل

اڪتسابي نه بلڪه وهبي يعني خدا جي طرفان عطا ٿيل آهي. اهڙن چونڊيل فردن کي نبي سڏيو ويو ۽ سندن علم کي وحي، جيڪا خدا جي طرفان نازل ٿيندي آهي ۽ انهن تي ماڻهن لاءِ خاص آهي. انهيءَ وحي جي ضرورت اقبال چوي ٿو ته بني نوع انسان جي ابتدائي زندگيءَ ۾ هئي. ارتقائي منزلون طئي ڪرڻ لاءِ ضروري هوندي هئي جيڪا حڪم جي اطاعت ڪجي. افراد پاڻ ڪنهن شيءِ تي حڪم نه لڳائيندا هئا ۽ نه ئي انهن جي سامهون اهو سوال هوندو ته انهن جي پسند چا آهي ۽ ناپسند چا آهي؟ انهن کي اهو به سوچڻ جي ضرورت نه هئي ته پنهنجي لاءِ عمل جي ڪهڙي راهه اختيار ڪن. اهي سڀ ڳالهيون پهرين کان ئي طئي ٿيل هيون. اهو ڪونه هوندو ته انهن جي باري ۾ ڪين پنهنجي فڪري چونڊ کان ڪم وٺيو پوي. ٻين لفظن ۾ اوامرونواهيءَ جو هڪ طئي ٿيل طريقو سندن سامهون هوندو جنهن کي نافذ ڪرڻ لاءِ نبي جو حڪم ۽ ان نبيءَ کي مڃڻ وارن جو ان تي بنان ڪجهه ڪيڏو به اطاعت ڪرڻ هو. ان اوامرو نواهيءَ جي حڪمن جي اهميت ۽ ان جي صحت ۽ عدم صحت جي باري ۾ ڪوبه بحث مباحثو نه هو. انهيءَ ڪري نبوت جي شعور کي، اقبال ڪفايت فڪروانتخاب ٿو چوي. چوڻي ته نبوت جي موجودگيءَ ۾ فرد کي اوامرونواهيءَ جي باري ۾ نه ٿي ڪجهه سوچڻ جي ضرورت هئي ۽ نه ئي ڪنهن فيصلو ڪرڻ جي. اهو ڪم صرف نبيءَ کي ئي ڪرڻو هوندو هو. فردن جو ڪم صرف ان جي اطاعت ڪرڻ هو. انسان جڏهن ابتدائي مرحلن کان گذري اڳتي وڌيو ۽ سندس تنقيدي فڪر به وڌڻ ويجهڻ لڳو ته انهن ۾ اهو شعور پيدا ٿيڻ لڳو جيڪو عقل استقراي جي ڪري پيدا ٿئي ٿو ۽ جيڪو صرف ڪجهه خاص فردن کي ئي عنايت ٿيل نه هو پر اهو هر ان شخص جي پهچ ۾ هو ۽ انساني زندگي ارتقا جي ان سطح تي پهچي وئي جتي هاڻي ڪفايت فڪر ۽ انتخاب جي ايتري ضرورت نه هئي جيتري اها اڳ ۾ هئي. جڏهن فردن تي خواهش ۽ اشارن جو غلبو هوندو ته پوءِ زندگيءَ جو مفاد به انهيءَ ۾ هوندو ته انساني ارتقا جي ابتدائي مرحلن ۾ نفسي توانائي جو اظهار جن عقل کان مٿانهين طريقن يعني وحي ۽ الهام ۾ ٿيو هو ان جو ظهور ۽ نشوونما رکجي وڃي يعني نبوت جو سلسلو بند ٿي وڃي. چوڻي ته اسلام ۾ اهو عقيدو بنيادي حيثيت رکي ٿو ته جيئن ته اها وحي جيڪا پيغمبر اسلام تي نازل ٿي هئي اها مڪمل هئي

تنهن ڪري انهيءَ کان پوءِ وڌيڪ ڪنهن به وحيءَ جي ضرورت نه آهي. پاڻ سڳورا خاتم النبيين ۽ نبي آخر الزمان آهن. هن عقيدتي جي حڪمت بيان ڪندي اقبال چوي ٿو ته پاڻ سڳورن جي ڪري زندگيءَ کي علم ۽ حڪمت جا اهي نوان سرچشما مليا جيڪي ان جي آئنده رخ جي عين مطابق هئا. اهوئي سبب آهي جو اقبال جي نظر ۾ عقل استقراڻيءَ جو ظهور دراصل اسلام جي ظهور سان گڏ ٿيو هو. پوءِ ان مرڪزي نقطي کي بيان ڪندي چوي ٿو ته ”اسلام ۾ نبوت، پنهنجي ئي خاتمي جي ضرورت کي ڄاڻڻ ۾، پنهنجي ڪمال جي معراج کي پمٽي آهي. جنهن جو مطلب اهو آهي ته انسان هميشه سهارن تي زندگي بسر نٿو ڪري سگهي. ضروري آهي ته انسان پوري خود شعوريءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجن وسيلن ۽ صلاحيتن کان ڪم وٺي. اقبال جي خيال ۾ اسلام جو مذهبي پيشوايت کي تسليم نه ڪرڻ، قرآن حڪيم جو عقل ۽ تجربي تي بار بار زور ڏيڻ، ڪائنات ۽ عالمي تاريخ کي انساني علم جو سرچشمو قرار ڏيڻ، اهي سڀ تصور، نبوت جي خاتميت جا مختلف پاسا آهن. اقبال وڌيڪ چوي ٿو ته ختم نبوت جو مطلب باطني وردات جو خاتمو ناهي بلڪه نبوت جي خاتميت جي تصور جي اهميت اها آهي ته هن يقين کي فروغ ڏجي ته انساني تاريخ ۾ هر ان شخصي اختيار جو خاتمو ٿي ويو آهي جيڪو اهو دعويٰ ڪري ته ان جي علم جو سرچشمو ڪا مافوق الفطرت هستي آهي. ان سان باطني وارداتن جي آزادانه تنقيذ جو رويو پيدا ٿئي ٿو. اسلامي ڪلمي جي پهرين حصي ۾ ڪائنات جي قوتن کي الوهيت جو رنگ ڏيڻ کان باز رکي، انسان اندر مظاهر فطرت جو تنقيدي مشاهدو ڪرڻ واري روح کي نه صرف جنم ڏنو پر ان کي ترقي به ڏياري ۽ ڪائنات جو مطالعو خالص سائنسي انداز ۾ ٿيڻ لڳو. اقبال جي نظر ۾ ختم نبوت جو عقيدو اهو آهي ته هاڻي ڪنهن به فرد کي اها دعويٰ ڪرڻ جو حق نٿو پهچي ته هو چوي ته سندس علم جو سرچشمو ڪا مٿاهين قوت يا مافوق الفطرت هستي آهي تنهنڪري منهنجي اطاعت ڪئي وڃي. اقبال ختم نبوت جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار جن لفظن ۾ ڪيو آهي ان مان اهو مطلب ڪڍي سگهجي ٿو ته ختم نبوت جي معنيٰ اها آهي ته هاڻ انساني زندگي ارتقا جي ان سطح تي پهچي چڪي آهي جتي انسان پنهنجي عقلي مشاهدي مان حاصل ڪيل علم

۽ شعور جي روشنيءَ ۾ پنهنجي زندگيءَ جو نصب العين متعين ڪري سگهي ٿو ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي ئي عقل ۽ مشاهدي کي استعمال ڪري رهڻا اصول به ناهي سگهي ٿو. هاڻ ان کي پاڻ کان ڪنهن ٻاهرين مافوق الفطرت هستي جو محتاج نه ٿيڻو پوندو. هاڻي ان کي اهڙو علم قبول ڪرڻ ۽ ان علم جي ضابطن ۽ قاعدن تي عمل ڪرڻ جي ضرورت ناهي جنهن جو سرچشمو ڪا مافوق الفطرت قوت هجي. ٻين لفظن ۾ انساني زندگي جي هدايت لاءِ وحيءَ جي جاءِ انساني عقل ۽ مشاهدي والاري آهي.

مان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن ڪوبه شخص اقبال ۽ عام مسلمانن جي ان عقيدتي کان صرف نظر ڪري ته مسلمانن جي زندگي قرآن تي عمل ڪرڻ کان سواءِ ڪجهه به ڪونهي، تعصب کي ڇڏي جيڪڏهن اقبال جي ختم نبوت جي ان تصور جي، جيئن هن تشڪيل جديد الاهيات اسلاميه ۾ بيان ڪيو آهي، مطالعو ڪرڻ کان پوءِ ان نتيجي تي پهچندو ته اقبال جي خيال ۾ ختم نبوت جي معنيٰ هيءَ آهي ته هن جديد دور ۾ انسان جي هدايت لاءِ وحيءَ جي جاءِ عقل ورتي آهي ته ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. جڏهن اقبال اهو چوي ٿو ته زندگي لاءِ اهو انڪشاف ته، سندس نئين رخ لاءِ، وحيءَ کان سواءِ علم جا ٻيا ذريعا به موزون آهن، رسول اڪرم ﷺ جن جي ڪري ئي ٿيو ۽ اسلام جو ظهور عقل استقرايي جو ئي ظهور آهي. ان جو سڌو سنئون مطلب هي آهي ته هاڻ زندگي جون جيڪي گهرجون آهن انهن لاءِ جنهن علم جي ضرورت آهي اهو وحي جو علم نه بلڪه عقل استقراييءَ مان حاصل ٿيل علم آهي. اقبال جو نظريه حقيقت ۾ اهو آهي ته حقيقت مطلق هڪ بابصر ۽ خلاق مشيت آهي ۽ حقيقت جو اظهار مسلسل خلاقي ۾ ئي ٿيندو آهي. هن ڪائنات ۾ حرڪت ۽ رواني آهي. زندگي جيئن جيئن اڳتي وڌي ٿي ۽ نوان روپ ۽ نوان رخ اختيار ڪندي ويندي آهي، جن کي منهن ڏيڻ لاءِ وسيلو ۽ ذريعا به نوان هجڻ گهرجن ۽ وحيءَ جي ماهيت ۽ نوعيت به جيئن جيئن زندگي ارتقا جي ڪنهن مرحلي تي فڪر جي ڪفايت ۽ انتخاب جي ضرورت هئي ته زندگي جڏهن جديد دور ۾ داخل ٿئي ٿي ته هيءَ هڪ اهڙي هيئت اختيار ڪري ٿي جو ان کي ارتقائي منزلون طئي ڪرڻ لاءِ علم بالوحيءَ جي جاءِ تي سائنسي علم درڪار هوندو. جيڪڏهن انسان جي

ابتدائي دور لاءِ ان وقت وحيءَ جو علم موزون هون ته ان جي سن بلوغ پر ان لاءِ سائنسي علم مناسب رهندو. جڏهن اقبال اهو چوي ٿو ته انسان هميشه سهارن تي زندگي بسر نٿو ڪري سگهي ۽ هاڻي علم جي حصول لاءِ انسان کي پنهنجي ذات کانسواءِ ڪنهن ٻي ذات جو محتاج ناهي ٿيڻو يعني هاڻي هو وحيءَ جو محتاج ناهي رهيو ته پوءِ جيڪڏهن وحيءَ جي روشني ۾ زندگي گزارڻي آهي ته اسلام اقبال جي بقول، مذهبي پيشوائيت کي تسليم چوندو ڪيو. وحيءَ جو تحفظ ۽ ان کي رائج ڪرڻ جو ڪم ته مذهبي پيشواڻي ڪري سگهن ٿا. جڏهن اقبال اهو چوي ٿو ته جيڪڏهن اسان ختم نبوت جي عقيدتي تي ايمان آڻيون ٿا ته پوءِ هاڻي ڪنهن به شخص کي اها دعويٰ ڪرڻ جو حق نٿو پهچي ته هو چوي ته سندس علم جو تعلق جيئن ته مافوق الفطرت سرچشمي سان آهي تنهن ڪري سندس اطاعت ڪئي وڃي ته ڇا ان جو مطلب اهو ناهي ته هاڻي وحي جنهن جو تعلق به مافوق الفطرت سرچشمي سان آهي ان جي پيروي ڪرڻ به لازم نه رهيو آهي ۽ ان جي جاءِ عقل والاري آهي؟

ظاهر آهي ته اقبال پنهنجن خيالن جو اظهار جن لفظن ۾ ڪيو آهي ته جديد دور ۾ انسان جي هدايت لاءِ وحي جي جاءِ عقل والاري آهي، ڪنهن به مسلمان لاءِ قابل قبول نه هوندو. معلوم ٿئي ٿو ته اقبال جڏهن پنهنجا خطبا تيار ڪري رهيو هو ته کيس ان ڳالهه جو قطعاً اندازو نه هوندو ته سندس خيالن جي تعبير اها به ڪئي ويندي. ستن سالن کانپوءِ 1935ع ۾ جڏهن لاهور جي هڪ هفت روزه اخبار ”لائٽ“ جي مدير لکيو ته اقبال عقل کي نبوت تي ترجيح ٿو ڏئي ته ان سلسلي ۾ اقبال جو هڪ وضاحتي بيان ”طلوع اسلام“ رسالي ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ اقبال واضح لفظن ۾ ان تعبير جي ترديد ڪئي. اقبال هن بيان ۾ چوي ٿو ته ”ليڊنگ اسٽرنگس (Leading strings) مان مراد Leading strings of religion نه پر ليڊنگ اسٽرنگس آف فيوچر پرافٽس آف اسلام Leading strings of future prophets of Islam آهي. يا ائين ڪئي چئجي ته هڪ ڪامل الهام ۽ وحي جي غلامي قبول ڪرڻ کانپوءِ ڪنهن به ٻئي الهام ۽ وحيءَ جي غلامي حرام آهي. اهو سٺو سودو آهي جو هڪ غلامي کانسواءِ باقي ٻين سمورين غلامين کان نجات حاصل ٿي وڃي ۽ لطف اهو آهي ته نبي آخر الزمان ﷺ جن جي غلامي، غلامي نه پر آزادي آهي. ڇو جو پاڻ

سڳورن ﷺ جي نبوت جا احڪام، دين فطرت آهن يعني صحيح فطرت انهن کي خودبخود قبول ڪري ٿي. صحيح فطرت جو انهن کي خودبخود قبول ڪرڻ ان جو دليل آهي ته اهي حڪم زندگي جي گھرائين مان پيدا ٿيا. آهن تنهن ڪري اهي عين دين فطرت آهن. اهي اهڙا احڪام ڪونهن جن کي، ڪنهن مطلق العنان ۽ جابر حڪومت اسان تي مڙهيو هجي ۽ جن تي اسين صرف خوف جي ڪري مجبوراً عمل ڪندا آهيون. هو وڌيڪ چوي ٿو ته منهنجي عقيدتي مطابق وحي محمدي ﷺ جن کانپوءِ ڪنهن به الهام جي حيثيت ٿانوي آهي. الهام جو سلسلو ته جاري آهي پر وحي محمدي کان پوءِ ڪنهن جو به الهام حجت نه آهي يا ٻين لفظن ۾ وحي محمدي ﷺ کان پوءِ الهام هڪ پرائيوت Fact آهي. ان جو ڪو سوشل مفهوم يا وقعت ڪونهي. مان پهرين خطبي ۾ لکيو هو ته نبوت جي ٻي حيثيت هڪ Political institution جي آهي ۽ وحي محمدي کان پوءِ ڪنهن به شخص جو الهام حجت نه ٿو ٿي سگھي. مناسب ٿيندو ته هن وضاحتي بيان تي ڪجهه تبصرو ڪيو وڃي. Leading strings جي وضاحت ڪندي اقبال چوي ٿو ته انهن لفظن مان مراد Leading strings of religion ڪونهي، بلڪ Leading strings of future prophets of Islam آهي.

انهيءَ وضاحت کانپوءِ پورو جملو هيئن ٿيندو: Life cannot for ever be kept in leading strings, not of religion, but of the future prophets of Islam. معنيٰ نٿي نڪري. اسين ڪنهن اهڙي شيءِ جي باري ۾ اهو ته چئي سگھون ٿا ته اها هميشه بطور سماري جي ڪم نه ڏيندي جيڪا زمانه حال ۾ بطور سماري جي ڪم ڏئي رهي آهي پر مستقبل ۾ ڪنهن ظاهر ٿيندڙ شيءِ لاءِ اهو نٿا چئي سگھون ته اها بطور سماري جي ڪم نه ڏيندي. تنهن ڪانسواءِ Future prophets of Islam جو مطلب اهو به ٿي سگھي ٿو ته مستقبل ۾ مسلمانن مان ڪوبه فرد نبوت جي دعويٰ نٿو ڪري سگھي ٻين غير مسلم قومن ۾ نبوت جو سلسلو جاري رهي سگھي ٿو.

اقبال چوي ٿو ته الهام جو سلسلو جاري رهندو، پر اهو الهام Socio-Political Institution جو بنياد نٿو بڻجي سگھي. ستين خطبي ۾ هو مذهب جا ٽي دورايمان، فڪر ۽ معرفت جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته ٽئين

دور پر انسان جي اها خواهش هوندي آهي ته حقيقت مطلقه سان هوسندو
سنئون اتحاد ۽ اتصال قائم ڪري. سندس اها آرزو تڏهن پوري ٿيندي
آهي جڏهن هو باطني تجربن جا مختلف مرحلا طئي ڪري انهيءَ آخري
منزل تي رسي ٿو جتي سندس مقصد اهو نه هوندو آهي ته ڪجهه ڏسي، پر
اهو ته هو ڪجهه بڻجي وڃي. سندس آخري عمل فڪر جو عمل ڪونهي
پر هڪ حياتي عمل آهي، جيڪو ان پر گهراڻي ۽ پختگي پيدا ڪندو
آهي ۽ ان جي ارادن کي تقويت ڏيئي هڪ شانِ خلاقي سان گذارن يقين
جو باعث به بڻبو آهي ته دنيا صرف ڏسڻ ڏسڻ يا نظر ۽ تصورات جي
شڪل ۾ سمجهڻ جي شيءِ ڪونهي پر اها هڪ اهڙي شيءِ آهي جيڪا
لڳاتار عمل سان ٺاهجي ٿي ۽ بار بار بنائجي ٿي، جيڪو انساني زندگي
جي تعمير ۽ ترقي لاءِ هميشه سرگرم عمل رهي ٿو اهوئي سبب آهي جو
اقبال هن باطني تجربن کي Mysticism چوڻ کان گريز ڪري ٿو جنهن مان
مراد اها ذهني روش آهي جنهن سان زندگيءَ جي نفي ۽ چشم پوشي ٿئي
ٿي ۽ جيڪا اسان جي دور ۾ استخباري رجحان جي خلاف آهي. سوال
اهو ٿو پيدا ٿئي ته ڇا انسان جي ارادي کي پختو ڪرڻ ۽ ان ۾ استعداد
عمل پيدا ڪرڻ ۾ حقيقت مطلقه يعني خدا جو ڪو عمل دخل به آهي يا
نه جنهن سان هو اتحاد ۽ اتصال ڪري ٿو ۽ دنيا کي ٺاهڻ ۽ بار بار ٺاهڻ
لاءِ ان کي هدايت ۽ اصول ڪٿان ٿا ملن؟ ظاهر آهي ته انهن جو مصدر ۽
سرچشمو به هن اتحاد ۽ اتصال جي مطابق خدا آهي. وڌيڪ اهو ته دنيا
کي ٺاهڻ ۽ بار بار ٺاهڻ لاءِ ٺوس شڪل اها ناهي ته Socio Political In-
stitution قائم ڪيو وڃي ۽ انهيءَ کي مسلسل جدوجهد ۽ ترقي سان
فروغ ڏنو وڃي ۽ اهو باطني تجربو هن طرح سوشل مفهوم اختيار ڪيو
وڃي جنهن الهام جي باري ۾ اقبال چوي ٿو ته اهو رهندو هن جي نوعيت
ڇا اها ڪونهي جيڪا صوفيانه وارداتن جي آهي؟ جنهن جي باري ۾ هو
چوي ٿو ته ختم نبوت کان پوءِ به جاري رهنديون. جنهن تي آزادانه تنقيد
سان علم جا نوان نوان رستا ڪلن ٿا. اهو علم معاشرتي علم به ٿي سگهي
ٿو، جيڪو Social اهميت جو حامل آهي. هڪ طرف الهام جو ڪو
سوشل مفهوم ڪونهي ۽ ٻئي طرف باطني وارداتون آهن جن جو سوشل
مفهوم آهي ۽ تيون باطني تجربو آهي. منمنجي خيال ۾ اهي ٿئي
صوفيانه وارداتون آهن ۽ انهن ٽنهي جي نوعيت هڪ جهڙي آهي. ستين

خطبي پر علامہ جنمن باطني تجربي جو ذکر ڪري ٿو ۽ جنمن جي تشريح مٿي ڪئي وئي آهي اهو شعورِ نبوت سان هڪ جهڙائي رکي ٿو. هن مماثلت کي اقبال جي هن نظرئي مان تقويت ملي ٿي ته باطني وارداتون، اعتبار جي لحاظ کان، نبين جي احوالن ۽ واقعن کان مختلف ڪونهن.

اقبال جيڪي وضاحتون پنهنجي ختم نبوت جي تصور جي صحيح مفهوم کي پيش ڪرڻ لاءِ ڪيون آهن جيڪڏهن اسين انهن کي پنهنجي سامهون رکون ۽ انهن وضاحتن تي نظر وجهون جيڪي علامہ نظريہ ختم نبوت جي فلسفي ۽ ان جي ثقافتي اهميت ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ پيش ڪيون آهن ته انهن مان اهو صاف نظر ايندو ته هو وحي محمدي ﷺ کان پوءِ ڪنهن به ٻي وحيءَ ۽ الهام جو انڪار انتهائي باڪمال ۽ فلسفيانه دليلن سان ٿو ڪري. هڪ ڪشادو ذهن ان کي قبول ڪرڻ تي مجبور ٿي پوندو. پر جيستائين ان دعويٰ جو تعلق آهي ته محمدي وحي نه صرف رسول ﷺ جن جي دور ۾ انسانن لاءِ حجت هئي بلڪه بعد ۾ به هميشه لاءِ حجت رهندي خواهه انساني عقل ڪيترو ئي ترقي چو نه ڪري وڃي ته هو ان دعويٰ جي حق ۾ ڪو مضبوط ۽ منطقي دليل پيش ناهي ڪري سگهيو. اها صرف دعويٰ آهي علامہ صرف اهو ٿو چوي ته جيڪو قانون رسول ڪريم ﷺ جن کي وحيءَ ذريعي مليو اهو مڪمل ۽ ابدي آهي. پر ڪيئن ۽ ڇو ابدي ۽ مڪمل آهي، هو انهي تي بلڪل ڪو بحث نٿو ڪري. هو اهو ته چوي ٿو ته رسول ڪريم ﷺ جن جا حڪم دين فطرت آهن جو فطرت صحيحه انهن کي خود بخود قبول ڪري ٿي جيڪو ان ڳالهه جو دليل آهي ته اهي احڪام، زندگي جي اونهائين مان پيدا ٿيا آهن، انهي ڪري عين دين فطرت آهن. پر هو انهن سوالن تي بحث نه ٿو ڪري ته اهي احڪام زندگي جي گهراين مان ڪيئن پيدا ٿيا آهن. دين فطرت مان ڇا مراد آهي ۽ فطرت صحيحه جو مفهوم ڇا آهي؟ فطرت صحيحه انهن کي ڇو ۽ ڪيئن قبول ڪندي آهي. سوال اهو آهي ته اسلام سان گڏ عقل استقراي جو ظهور رسول ڪريم ﷺ جن جي ڪري زندگي تي وحي کان سواءِ انساني علم جي ٻين سرچشمن جو انڪشاف ۽ پوءِ ان شخصي اختيار جو خاتمو، جنمن جي اها دعويٰ هجي ته ان جو سرچشمو ڪا مٿانهين قوت آهي انهن سڀني جي هوندي محمدي وحي کي

ميجڻ ۽ ان مان حاصل ڪيل هدايت تي عمل ڪرڻ جو ڪهڙو جواز آهي؟
 منهنجي خيال ۾ جيتوڻيڪ اقبال جي ته ختم نبوت جي مٿي ذڪر
 ڪيل تعبير جائز آهي پر جيڪڏهن ان جي ڪا بهي تعبير ٿي سگهي ته اها
 ڪرڻ گهرجي جيڪا اقبال ۽ عام مسلمانن جي عقيدتي سان ٽڪرائيندي
 نه هجي. صرف مٿي ذڪر ڪيل تعبير تي ئي زور ڀرڻ ۽ ٻي ڪنهن تعبير
 لاءِ ڪوشش نه ڪرڻ نه صرف اقبال سان وڏي ناانصافي ٿيندي بلڪه اها
 هڪ وڏي ذهني بدديانتي پڻ ٿيندي.

هاڻ آئون هڪ بهي تعبير پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس جيڪا
 مٿي ذڪر ڪيل سوالن جا جواب ڏيڻ جي ڪوشش تي مشتمل آهي. پر
 ان کان اڳ جو مان اها ڪوشش ڪريان هڪ بهي وضاحت جو، جيڪا
 اقبال ختم نبوت جي حوالي سان پيش ڪئي آهي، ان جو ذڪر ڪرڻ
 مناسب ٿو سمجهان. اقبال چوي ٿو ته ”نبوت جا ٻه جزا آهن: هڪ خاص
 حالتون ۽ وارداتون ٻيو هڪ معاشرتي سياسي ادارو قائم ڪرڻ.
 جيڪڏهن ڪنهن نبوت ۾ اهي ٻئي جزا هجن ته اها نبوت آهي. ختم
 نبوت جو مطلب اهو آهي ته ڪوبه شخص جيڪڏهن قرآن کان پوءِ به اها
 دعويٰ ڪري ته مون تي الهام وغيره ٿئي ٿو ۽ منهنجي جماعت ۾ داخل نه
 ٿيڻ وارو ڪافر آهي ته اهو شخص وڏو ڪوڙو آهي. هتي خاص حالتن ۽
 وارداتن مان مراد اهي باطني وارداتون آهن جن جي ذريعي اهو علم حاصل
 ٿيندو آهي جنهن کي وحي جو علم چئبو آهي. رسول ڪريم ﷺ جن کي
 وحي جو جيڪو علم مليو اهو قرآن ۾ آهي. معاشرتي سياسي اداري جي
 قيام مان مراد اهو نظام آهي جيڪو رسول ڪريم ﷺ پاڻ ۽ پنهنجن
 اصحابن سان گڏجي قائم ڪيو. هن نظام جي واضح ۽ نوس شڪل
 زمين تي خدا جي حڪومت جو قيام هو. جنهن جا سربراهه رسول
 ڪريم ﷺ جن پاڻ هئا. اهڙيءَ طرح اسين چئي سگهون ٿا ته نبوت جي
 جن جزن جو اقبال ذڪر ڪيو آهي اهي آهن: علمي جزو ۽ عملي جزو.
 علمي جزو کي جيئن ته اقبال خود ئي چوي ٿو ته اسين ولایت جو نالو
 ڏيئي سگهون ٿا ۽ عملي جزو کي خلافت جي قيام جو نالو ڏئي سگهون
 ٿا. رسول ڪريم ﷺ جن کان پوءِ جيڪڏهن ڪوبه شخص اها دعويٰ
 ڪري ته کيس وحي حاصل ٿئي ٿي ۽ هو اها ڪوشش ڪري ته ماڻهوان
 جي وحي کي سچو مڃي ان جي اطاعت ڪن ته پوءِ اهڙو شخص ڪوڙو

آهي. پر جيڪڏهن ان علم کي، جيڪو کيس قرآن کان مليو آهي، هو پاڻ به عمل ڪري ۽ ٻين ماڻهن کي به ان تي عمل ڪرائڻ لاءِ هڪ معاشرتي سياسي ادارو منظم ٿو ڪري يا ٻين لفظن ۾ هو خلافت جو نظام قائم ٿو ڪري ته اهو صحيح آهي. اهڙيءَ طرح رسول اڪرم ﷺ جن جي خاتم الانبياءِ هجڻ جي معنيٰ اها ٿيندي ته جيستائين سندن ولايت جو تعلق آهي يعني وحي جي ان علم جو جيڪو قرآن ۾ موجود آهي ته اها مڪمل ٿي ويئي ۽ هاڻي اهڙي ولايت جي ظهور جو ڪوبه امڪان نه آهي ۽ نه ئي ڪو جواز. پر جيستائين رسول ڪريم ﷺ جن جي قائم ڪيل خلافت جو تعلق آهي ته اهو خلافت جو قيام خود اهڙو مقصد آهي جيڪو نه صرف رسول ڪريم ﷺ جن جي حياتيءَ ۾ سندن ۽ سندن پيروڪارن جي پيش نظر هو ۽ جنهن جي حاصلات لاءِ هو ڪوشاڻ رهيا بلڪه جيڪو رسول ڪريم ﷺ جن جي وصال کانپوءِ هميشه لاءِ مسلمانن جي پيش نظر رهڻ گهرجي. يا کڻي ائين چئجي ته نبوت جو دروازو ته بند ٿي ويو پر خلافت جو دروازو هميشه لاءِ کليل رهندو. رسول ڪريم ﷺ جن جي نبوت جي سلسلي ۾ سندن ٻي حيثيت کي مدنظر رکڻ ضروري آهي. هو هڪ ته خدا تعاليٰ ج جا پيغمبر هئا يعني خدا طرفان هڪ قانون (وحي) کڻي آيا جنهن تي هلي سندن پيروڪارن هڪ نظام ۽ هڪ خلافت قائم ڪئي ۽ پيو اهو ته پاڻ انهن ماڻهن جا جن خدا تعاليٰ جي قانون کي تسليم ڪيو ۽ ان تي سرگرم عمل هئا انهن جا زنده امير هئا ۽ ماڻهن کان خدا جي قانون تي عمل ڪرائيندا هئا. سندن زنده امير جي حيثيت، اسلامي حڪومت جي سربراهه جي حيثيت سان هئي. مان ان ڳالهه جي ٿوري وڌيڪ وضاحت ڪريان ته رسول جي اطاعت جو مطلب نه صرف خدا جي حڪمن جي تعميل هئي، پر رسول ڪريم ﷺ جي حڪومت جي سربراهه ۽ مومنين جي سردار هئڻ جي ڪري زنده امير جي حيثيت سان ڏنل وقتي، زباني، مصلحتي ۽ هنگامي حڪمن جي تعميل پڻ هئي. هاڻي جڏهن نبوت تي مهر لڳي چڪي آهي ۽ رسالت ختم ٿي چڪي آهي پوءِ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته هاڻي نوع انساني ۾ جماعت جو قيام ڪيئن ٿئي؟ هاڻي حڪومت ڪيئن قائم ڪجي؟ خلافت جو قيام ڪيئن ٿئي؟ معاشرتي سياسي ادارو، جنهن کي اقبال ختم نبوت جو جزو قرار ڏنو آهي، ڪهڙيءَ طرح عملاً ۽ واقعي قائم ٿئي؟

اقبال جي لاءِ

اهي سوال نهايت اهم آهن. قرآن حڪيم ۾ آهي ته ”۽ ناهي محمد مگر رسول، گذريا آهن انکان اڳ به ڪئي رسول، ڇا پوءِ جيڪڏهن هي مري وڃي يا قتل ٿئي ته (ڇا) توهان وري ٿوري ويندو پنهنجن کڙين تي.“
(144-3)

هن آيت جو صاف مطلب اهو آهي ته رسول اڪرم ﷺ جن جيڪو نظام ڏنو، جيڪا جماعت منظم ڪئي ۽ جيڪا خلافت قائم ڪئي ان کي قائم رکڻ هر مسلمان تي فرض آهي. هن سوال جو جواب اهو ئي آهي. جهڙيءَ طرح رسول ڪريم جن پنهنجي وقت ۾ پنهنجي پيروڪارن جا زنده امير هئا اهڙيءَ طرح بعد ۾ به هڪ زنده امير هر وقت موجود رهڻ گهرجي، جنهن جي اطاعت کانسواءِ نه ڪو نظام قائم رهي سگهي ٿو ۽ نه ئي ڪا جماعت منظم ٿي سگهي ٿي ۽ نه ئي ڪا خلافت. اهو ئي سبب آهي جو پاڻ ڪريم ﷺ کان پوءِ مسلمانن جي امير کي خليفه النبي سڏيو ويو آهي پاڻ ﷺ جن جا جانشين هئا. اهڙيءَ طرح ختم نبوت جي معنيٰ اها ٿيندي ته هاڻي ڪنهن به انسان کي خدا جي طرفان وحي نٿي ملي سگهي ڇو جو انسان کي پنهنجي زندگي، انفرادي يا اجتماعي، پنهنجي طرح سان گذارڻ لاءِ جنهن علم جي ضرورت هئي اهو قرآن ۾ محفوظ آهي. پر جيستائين خلافت جو قيام يا اقبال جي لفظن ۾ معاشرتي سياسي اداري جي قيام جو تعلق آهي ته اهو ڪم هميشه جاري رهندو.

هاڻ آءُ ان تعبير طرف اڇان ٿو، جنهن جو مون مٿي اشارو ڪيو آهي. رسول ﷺ جن جي باري ۾ اقبال چوي ٿو ته ”وحي جي سرچشمي جي اعتبار کان سندن تعلق قديم دنيا سان آهي پر ان جي روح جي اعتبار کان سندن تعلق جديد دنيا سان آهي. اهو جملو منهنجي خيال ۾ معنيٰ خيز آهي. هن ۾ اهڙا راز سمايل آهن جو انهن کي کولي بيان ڪرڻ سان ختم نبوت جو هڪ اهڙو تصور سامهون ايندو جنهن کي شايد اوهين اقبال کان به اڳتي فڪري پيش قدمي چئي سگهو. محمدي وحي جي روح جي باري ۾ اقبال چوي ٿو ته ”ان جي قدر ۽ قيمت جو فيصلو اهو ڏسي به ڪري سگهون ٿا ته انهيءَ جي زير اثر ڪهڙي قسم جا انسان پيدا ٿيا ۽ تهذيب ۽ تمدن جي اها ڪهڙي دنيا هئي جيڪا ان روح جي ڪري پيدا ٿي؟ اقبال جي نظر ۾ اهو ان روح جو ڪوئي اثر هو جو مسلمانن کي ڪائنات جو مشاهدو ڪرڻ ۽ ان تي غور ۽ فڪر ڪرڻ جي ترغيب ملي. هيءَ قرآن جي

اقبال جي لاءِ

تجربيت پسندي ٿي هئي جنهن جي ڪري مسلمانن جديد علمن جو بنياد وڌو. اهو ئيڪ آهي ته اسين هڪ لحاظ کان اهو چئي سگهون ٿا ته رسول ﷺ جن جي پيغام جو روح اهڙو هو جو مسلمانن پنهنجي عقل کي استعمال ڪري علم ۽ حڪمت جي نون سرچشمن جو انڪشاف ڪيو. پر جڏهن اسين اهو چئون ٿا ته وحي جي روح جي لحاظ کان رسول ﷺ جن جو تعلق جديد زماني سان آهي ته ان جو هڪ ٻيو مطلب به ٿي سگهي ٿو ته رسول ﷺ جن جو پيغام خود هڪ سائنسي پيغام آهي. نه صرف اهو جو ان جي ڪري مسلمانن ۾ طبعي علمن کي حاصل ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيو بلڪه وحي خود به هڪ اهڙو علم آهي جئين پيا علم آهن. رسول اڪرم ﷺ جن جي پيغام جي سائنسي هجڻ جو مطلب اهو آهي ته اهو پيغام انهن قانونن، حڪمن ۽ انهن قاعدن ۽ ضابطن تي مشتمل آهي جن جي ماهيت ۽ نوعيت به اهڙي ئي آهي جهڙي انهن قانونن جي جيڪي ڪائنات متعلق آهن. يعني قرآن جا ڏنل قانون اهڙا ئي سائنسي آهن جهڙا فطرت جا قانون، يا ڪي ائين چئجي ته محمدي وحي جي ڏنل قانون جو تعلق به ڪائنات سان آهي، جي فطرت جي قانونن وانگر عالمگير، لازمي ۽ ابدي آهن يعني اسلام هڪ سائنسي ضابطو حيات آهي.

رسول ڪريم ﷺ جن جي پيغام جي سائنسي ماهيت کي واضح ڪرڻ لاءِ قرآن ڪريم جي هن آيت جو ذڪر ڪرڻ نهايت اهم آهي جنهن ۾ رسول اڪرم ﷺ جن کي خطاب ڪندي چيو ويو آهي ته ”پوءِ تون سڌو وڪرو پنهنجو منهن ۽ دين حنيف لاءِ هڪ طرفو ٿي الله جي دين تي جنهن تي پيدا ڪيائين انسان کي، ناهي ڪا تبديلي الله جي تخليق ۾، اهوئي دين سڌو آهي پر گمڻا ماڻهون ٿا ڄاڻين.“ (30-30)

هن آيت مان ٻه ڳالهيون ظاهر ٿين ٿيون:

1- الله جو دين، اسلام الله جي بڻايل فطرت آهي جنهن ۾ ڪا به تبديلي ۽ ردوبدل ڪونهي.

2- الله انهيءَ فطرت تي انسان کي پيدا ڪيو آهي.

دين اسلام کي الله جي بڻايل فطرت چوڻ جو مطلب اهو آهي ته الله جي مخلوق ۽ فطرت به اهڙي ئي آهي جهڙيءَ طرح خارجي ڪائنات جي ۽ ان کي به الله ئي خلقيو آهي. انهيءَ مماثلت ۽ هڪ جهڙائيءَ جو مطلب

اهو آهي ته ڪائنات جي فطرت ۾ جاري وساري قانون جي اهم خاصيتن جو تعلق نوس ۽ محسوس شين ۽ انهن واقعن ۽ حادثن سان آهي جيڪي ان دنيا ۾ ظاهر ٿين ٿا. ٻيو ته اهي فطرت جا قانون عالمگير لازمي ۽ ابدي آهن. اهڙيءَ طرح ديني قانونن ۽ حڪمن جو تعلق به انسان جي انهيءَ زندگيءَ سان آهي جيڪا هو هن نوس ۽ محسوس دنيا ۾ گذاري ٿو. دين اسلام کي دين فطرت چوڻ جو مطلب اهو ٿيو ته انهي دين تي هلڻ وارن جي زندگيءَ جو نصب العين جو تعلق هن دنيا سان آهي ۽ ان نصب العين جو حصول به ان دنيا ۾ ئي ممڪن آهي. هي نصب العين زميني ۽ فطري آهي. اهوئي سبب آهي جو قرآن ۾ چيو ويو آهي ته ”دنيا ۾ گهڻو ڦرو ۽ ڏسو ته انهن قومن جو ڪهڙو حشر ٿيو جن خدائي حڪمن جي نافرمانن ڪئي“ ته انهن جو حشر يا عاقبت به هن دنيا ۾ ئي هئي. ٻين لفظن ۾ نافرمان قومن کي پنهنجين نافرمانين جو نتيجو به هن ئي دنيا ۾ پوڳڻو پوندو آهي ۽ انهن جي عاقبت به هن ئي دنيا ۾ ٺهندي آهي. اسلامي قانون به فطرت جي قانونن وانگر عالمگير لازمي ۽ ابدي آهن. ڪائنات ۽ دين اسلام ٻنهي ۾ هڪ جهڙائيءَ جو مطلب اهو به ٿي سگهي ٿو ته ڪائنات تي غور و فڪر ڪرڻ سان به انساني زندگيءَ جي رهنمائي لاءِ قانون ۽ هدايتون ملي سگهن ٿيون. جيڪڏهن اقبال جي ان نظريي کي سامهون رکجي ته ڪائنات الله تعاليٰ جي سيرت ۽ ڪردار آهي ته ان سيرت ۽ ڪردار جي مطالعي مان انهن اصولن ۽ ضابطن جي پروڙ پوندي جن تي ذاتِ الاهيه سرگرم عمل آهي. جيڪڏهن دين اسلام جو اتباع اهو آهي ته انسان الله جي ڏنل ضابطن ۽ قاعدن تي عمل ڪري ته اهي ضابطا ۽ قانون انهن قانونن کان ڪيئن ٿا مختلف ٿي سگهن جن تحت خدائي سيرت ۽ ڪردار جو اظهار فطرت جي جهان جي تشڪيل ۾ ٿيندو آهي. اهڙي ريت اهي قانون جن تي دين اسلام مشتمل آهي جيڪڏهن هڪ طرف قرآن حڪيم ۾ موجود آهن تي ٻئي طرف انهن جو علم ڪائنات جي مطالعي مان به ٿي سگهي ٿو. انهي قرآني آيت مطابق جنهن ۾ چيو ويو آهي ته ”الله انسان ۾ پنهنجو روح ڦوڪيو“ انساني ڪردار جو روح اهوئي هئڻ گهرجي جيڪو الله جي ڪردار جو آهي.

هاڻ آئون آيت جي ان حصي طرف اچان ٿو جنهن ۾ اهو چيو ويو آهي ته جنهن فطرت جو اتباع لازمي آهي اها الله تعاليٰ جي بڻايل اها

فطرت آهي جنهن تي انسان کي پيدا ڪيو ويو آهي. ڪنهن شيءِ جي فطرت مان مراد اهو سڀڪجهه ٿئي ٿو جنهن تي ڪنهن شيءِ جي وجود جو انحصار آهي. اهڙيءَ طرح اها فطرت جنهن تي انسان جي تخليق ٿي آهي انهن قانونن ۽ قاعدن تي مشتمل آهي جن تحت انساني زندگيءَ جو وجود قائم آهي. اهڙي فطرت جو دين اسلام ۾ مترادف هئڻ جي معنيٰ آهي ته دين اسلام انهن قانونن تي مشتمل آهي جن تحت انساني زندگي کي هميشه لاءِ بقا ملي سگهي ٿي. جنهن کي نظر انداز ڪري يا جن کان هٽي ڪري انساني زندگي لاءِ فنا ۽ موت آهي.

انسان اهڙيءَ طرح پيدا ڪيو ويو آهي يا ان جي فطرت ان قسم جي آهي جو ان کي پنهنجي وجود کي قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ ۽ ارتقائي منزلن کي ڪاميابيءَ سان طئي ڪرڻ لاءِ انهن قانونن تي لازماً عمل ڪرڻو پوندو، جيڪي اسلام پيش ڪيا آهن. هن ڪائنات ۾ هر شيءِ جنهن جو چلڻ ۽ ڍنگ فطرت جي قانون تحت ڪيو ويو آهي، ان وقت تائين باقي ۽ زندهه رهندي جيسين هو انهن قانونن جي تابع هجي. جيڪڏهن فطرت جا قانون ختم ٿي وڃن يا عمل ۾ نه رهن ته لازم آهي ته ڪائنات جون سموريون شيون ختم ٿي وينديون. ڇو جو انهن جي زندگيءَ ۽ وجود جو انحصار انهن قانونن جي تابع رهڻ تي ئي آهي. ان اعتبار سان ڏٺو وڃي ته انسان جي ان فطرت جا، جنهن تي ان کي تخليق ڪيو ويو آهي به درجا آهن هڪ ادنيٰ ۽ پيو اعليٰ.

ادنيٰ درجو اهو آهي جنهن ۾ انسان صرف پنهنجي ذات جو تحفظ ۽ نسل جي افزائش خاطر انهن جبلي خواهشن کي پورو ڪندو آهي جيڪي ڪائنات، پيٽڻ، سمهڻ ۽ جنس بابت آهن. ان درجي جا افعال ان جي ادنيٰ فطرت ۾ داخل آهن. هي ان جون فطري تقاضائون آهن جن کي پورو ڪري هو فقط زندهه رهندو ۽ نسل وڌائيندو. هيءَ سطح انسان ۽ حيوان ۾ هڪ جهڙي آهي. پر انساني زندگي جبلي خواهشن جي ادنيٰ فطرت تائين محدود ڪونهي. فطرت جي ادنيٰ سطح کان وڌي پر انهيءَ ئي فطرت جي بنياد تي، انساني فطرت جي اعليٰ سطح ٺهي ٿي، جنهن ۾ ذات جي تحفظ ۽ نسل جي افزائش سان گڏوگڏ سندس سماجي زندگي به جڙي ٿي. اهڙي زندگي جيڪا نه صرف اجتماعي طور تي منظم ۽ منضبط، محفوظ ۽ پر امن هوندي آهي بلڪه جيڪا انفرادي طور تي فرد جي ذات جي تڪميل

۽ اقبال جي لفظن ۾ ان جي خوديءَ جي استحڪام جي ضامن به هوندي آهي. پوءِ جهڙيءَ طرح انساني فطرت جي ادنيٰ سطح ان جي جسماني خواهشن جي تشفي تي مشتمل آهي، اهڙيءَ طرح ان جي اعليٰ سطح ان جي اجتماعي زندگي کي منظم ۽ منضبط ڪرڻ، ان کي محفوظ ۽ پرامن بنائڻ ۽ ان کي قائم و دائم رکڻ تي مشتمل آهي ته پوءِ اهڙا قانون جن تحت انسان پنهنجي اجتماعي زندگي کي نه صرف ممڪن بڻائي ٿو پر ان کي ترقي ۽ فروغ پڻ ڏيئي ٿو اهي فطرت جا ئي قانون آهن. انهن قانونن تي ئي سندس قانونن جو انحصار آهي ۽ اهي ئي قانون دراصل اسلام جا قانون آهن انهن قانونن کان انسان ڪنهن به حالت ۾ فرار حاصل نٿو ڪري سگهي. بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن ڪاٺ ۽ پيٽڻ کان فرار ممڪن ڪونهي جن تي سندس جسماني زندگي جو انحصار آهي ۽ جن کي نظر انداز ڪري کيس تباهي کي منهن ڏيڻو پوي ٿو. انهن قانونن کان سواءِ اجتماعي زندگي ممڪن ڪونهي. انهن قانونن جي پيروي انسان جي اعليٰ فطرت ۾ داخل آهي. انهيءَ معنيٰ ۾ اسلام دين فطرت آهي ۽ ان جي قانونن جي نوعيت بلڪل اهڙي ئي سائنسي آهي جهڙي خارجي ڪائنات جي قانونن جي.

مٿي بيان ڪيل وضاحتون جن سان مون ان ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اسين ڪهڙين معنائن ۾ دين اسلام کي دين فطرت يا ان جي قانونن کي فطرت جو قانون چئي سگهون ٿا، جي روشنيءَ ۾ مون کي اهو نظريو پيش ڪرڻ ۾ ڏکيائي نه ٿيندي. جنهن مطابق ختمِ تبوت کان پوءِ به وحيءَ محمدي جي پيروي ڪرڻ جو جواز باقي رهي ٿو. جيڪڏهن رسول ڪريم ﷺ جن جي پيغام جو روح سائنسي آهي جئين مٿي وضاحت ڪئي ويئي آهي يعني اهو پيغام انهن قانونن تي مشتمل آهي جيڪي اهڙيءَ طرح جا سائنسي قانون آهن جيئن فطرت جا قانون ته پوءِ ان پيغام کي ان ڪري ئي قبول ڪيو ويندو ۽ ان تي ان ڪري ئي عمل ٿيندو جو هي پيغام سائنسي نظام جو حامل آهي ۽ هي به ٻين سائنسن وانگر هڪ سائنس آهي. انهن قانونن تي عمل ان لاءِ به هوندو جو هي اهي قانون آهن جن تي انسان کي پيدا ڪيو ويو آهي ۽ جن تي ان جي فطرت ٺهيل آهي.

دين اسلام جا حڪم اهڙا ناهن جن کي بقول اقبال جي ڪنهن

مطلق العنان حڪومت نافذ ڪيو هجي ۽ جن تي اسين ڪنهن خوف تحت عمل ڪريون بلڪ انهن تي عمل ڪرڻ لاءِ ان ڪري مجبور آهيون جو اهي انسان جي پنهنجي فطرت جو لازمي حصو آهن. اهڙيءَ طرح اقبال جي هن خيال جو مفهوم به صاف ٿيو وڃي ته هي قانون انساني زندگي جي گهرائين مان ڦٽي نڪرن ٿا. استقرائي عقل جي ظهور سان جن نون علمن جي تدوين ۽ ترقي ٿي آهي انهن منجهان هڪ علم دين اسلام جو علم به آهي. اسلام پر نبوت جي ختم ٿيڻ جو مطلب اهو آهي ته وحي پنهنجون ارتقائي منزلون طئي ڪري ان مرحلي تي پهچي ويئي آهي جتي هاڻ اها وحي ناهي رهي بلڪ هڪ علم جو درجو حاصل ڪري ويئي آهي. هاڻ ان علم جي هوندي ڪنهن ٻي وحي ۽ الهام جي قطعاً به ڪا ضرورت ڪونهي. جيڪو شعور انساني زندگي کي پنهنجي انفرادي ۽ اجتماعي زندگي گذارڻ لاءِ درڪار هو اهو ڪين ان علم جي شڪل ۾ ملي ويو آهي بلڪ انهن قانونن جي صورت ۾ مليو آهي جيڪي فطرت جي قانونن وانگر عالمگير، لازمي ۽ ابدي آهن.

مون جيڪو نظريو پيش ڪيو آهي ته وحي محمدي به هڪ علم آهي ۽ هڪ سائنسي نظام جو حامل آهي ته توهان ان باري ۾ چئي سگهو ٿا ته ڇا مون وٽ ان جي ڪا قابل قبول سند به آهي يا اها صرف منهنجي پنهنجي ذهن جي پيداوار آهي؟ ته آءُ اهو عرض ڪندس ته مون ڪا نئين ڳالهه پيش نه ڪئي آهي بلڪ منهنجي ان تصور جي تصديق قرآن ڪريم جي هيٺين آيتن مان پڻ ٿئي ٿي: ”۽ هرگز نه راضي ٿيندا يهودي ۽ نه ڪي نصارا جيڪي تون تابع ٿين انهن جي طريقي جو چئو بيشڪ ڏس الله جي ٿي هدايت آهي ۽ جيڪڏهن تون پوئلڳ ٿيندين سندن خواهشن جو هن کان پوءِ جو آيو توت علم (وحي) ته نه هوندو تو لاءِ الله کان سواءِ ڪوئي بچائيندڙ ۽ نه ڪي واهرو.“ ”۽ اهڙي طرح نازل ڪيوسون ان کي حڪم ڪري عربيءَ ۾ ۽ جيڪڏهن تون هلندي انهن جي مرضيءَ تي ان کان پوءِ جو آيو توت علم ته نه هوندو تنهنجي لاءِ الله کان سواءِ ڪوئي مددگار ۽ نه ڪي بچائيندڙ.“ آيت (13 کان 37)

”۽ جن ماڻهن کي علم عطا ٿيو آهي اهي آگاهه هجن ته اها (وحي) توهان جي پروردگار طرفان حق آهي ته هو ان تي ايمان آڻين ۽ انهن جون دليون خدا آڏو عاجزي ڪن“ (عربي ٻوليءَ ۾ علم جي معنيٰ آهي

سائنسي علم ۽ قرآن حڪيم مطابق به علم اها شيءِ آهي جنهن کي اک
 ڏٺو هجي ڪن ٻڌو ۽ فواد (قلب) ان جي ڌوڪو نه هجڻ جي گواهي ڏني
 هجي) ”ان جي پويان نه لڳ، ڇو جو ڪن، اک ۽ دل کان پڇا ڳاڇا
 ٿيندي.“ (17-36) ۽ لفظ قلب، قرآن حڪيم ۾، ذهن جي معنيٰ ۾
 استعمال ٿيو آهي. جيئن ته ارشادِ رباني آهي: ”انهن کي دليون آهن پر
 انهن سان سمجهن نٿا.“ (7-179)

انسان ڪامل اقبال جي نگاهه ۾

هن خوبصورت ۽ من موهيندڙ ڪائنات ۾، جيڪا پنهنجي اندر
انيڪ دلچسپيون ۽ دلفريبيون رکي ٿي، ان ۾ اقبال جي متجسس نگاهه
کي صرف درندن جي دنيا ۽ جانورن جو جهنگ نظر آيو ۽ سندس متجسس
نگاهن کي، هن درندن جي دنيا ۾ ڪنهن ”انسان“ جي تلاش آهي. پنهنجي
انهيءَ تلاش جي شروعات هن پنهنجي مشهور ڪتاب ”اسرارِ خودي“ ۾
مولانا جلال الدين روميءَ جي هنن شعرن سان ڪئي آهي:-

ذی شیخ با چراغِ همی گشت گردِ شهر
کز دام و دد ملوم و انسانم آرزو ست
زیں همراہِ ست عناصرِ دلم گرفت
شیرِ خدا و رستم دستام آرزو ست
گفتم کہ یافت می نشود جتہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

”ڪلمه ڏنم ته هڪ پوڙهو شخص هت ۾ چراغ ڪنيو شهر جي گهٽين
۾ ڦري رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته هنن ظالمن ۽ ديون جهڙن ماڻهن جا
منهن ڏسي بيزار ٿي پيو آهيان ۽ ڪنهن ”انسان“ جي آرزو اٿم. هنن ٿوئي
۽ سست سائين مان منهنجي دل بيزار ٿي پئي آهي شيرِ خدا ۽ رستم
جهڙا بازو رکندڙن جي آرزو اٿم. چيومانس ته توهان جنهن شيءِ جي ڳولا
۾ آهيو اها توهان کي هت ڪانه ايندي ته وراثيائين ته جيڪا شيءِ
اٿلپ آهي ان کي ٿي ته ڳولهي رهيو آهيان.“

سوال اهو آهي ته ڇا علامه اقبال ان ”گمشده انسان“ کي ڳولهي لهڻ
۾ ڪامياب ٿيو يا حيران ۽ پريشان ٿي هن ڪائنات ۾ پتڪندو رهيو؟
اقبال جي شاعريءَ جو جيڪڏهن غور سان مطالعو ڪبو ته ان مان صاف
ظاهر ٿيندو ته علامه اقبال نه صرف ان انسان کي ڳولهي لڌو، ان کي چڱيءَ

طرح سڃاتائين بلڪ پنهنجي زندگي جا ڪافي ڏينهن پڻ ان سان گڏ گهاريائين. اقبال جو هي انڪشاف ڪولمبس جي نئين دنيا جي انڪشاف کان به تمام وڏو انڪشاف آهي بلڪ ائين چئجي ته هڪ عظيم فتح آهي جو هڪ گم ٿيل انسان جي ڳولها لاءِ جستجو ڪجي ۽ پوءِ ان ۾ ڪاميابي ماڻو هن دنيا جي سڀ کان وڏي خوشقسمتي آهي، خاص طور تي اهڙي دور ۾ جڏهن ”انسان“ گم ٿي چڪو هجي ۽ انسانيت افسانو بڻجي وئي هجي.

اقبال جو اهو گم ٿيل انسان جنهن کي هو ڪامل انسان چوي ٿو ڪٿي آهي؟ ۽ ڪير آهي؟ مون کي ڊپ ٿو ٿئي ته اسان مان گهڻا هن سوال جو جواب ٻڌي چرڪي پوندا، جڏهن انهن جي سامهون اها حقيقت پڌري ٿيندي ته اقبال جو ”ڪامل انسان“ هڪ ”سچو مسلمان“ آهي. انهن جو چرڪو ڪافي حد تائين صحيح به آهي ڇو جو انهن جي نظر ۾، لفظ مسلمان سان صرف هڪ ڊبيل، پوسائيل ۽ هڪ منجهيل زندگي گذارڻ واري انسان جي تصوير انهن جي اکين اڳيان اچي ٿي ۽ هو ڪڏهن به اقبال جو ”ڪامل انسان“ ڪنهن مسلمان کي تصور نٿا ڪري سگهن. پر حقيقت ۾ اقبال جو مرد مومن اصل ۾ قرآن جو ٻڌايل ڪامل انسان آهي. علامه اقبال جي هن مرد مومن ۽ ”مثالي مسلمان“ کي سندس ايمان جي قوت ۽ يقين جي دولت، دنيا جي سڀني انسانن کان، جيڪي شڪ ۾ مبتلا آهن کيس الڳ ڪري ٿي بيماري، اهڙيءَ طرح هو بزدل ۽ ڪمزور دل انسانن کان پنهنجي همت، مردانگي ۽ روحاني طاقت جي ڪري ممتاز رهي ٿو. ڪامل انسان جي خالص توحيد، کيس، انسانن جي غلامن ۽ مال و زر جي پانهن کان جدا ٿي ڪري، هن جي آفاقيت ۽ انسانيت، وطن پرستي رنگ ۽ نسل جا فرق به ختم ڪريو ڇڏي. مسلمان مثالي زندگي جو هڪ پيمانو رکي ٿو جنهن تحت هو زندگي گذاريندو آهي. زندگي پنهنجا ڪيترائي رنگ بدلائي يا وري انساني زندگي ۾ ڪيڏو به ڪٿي انقلاب ڇو نه اچي وڃي پر ڪامل انسان جي اندر ۾ ڪابه تبديلي نه ايندي آهي نه ئي هو پاڻ کي وقتي حالتن جي تبديليءَ سان تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، انهيءَ مسلمان جو مثال قرآن پاڪ پنهنجن سادن ۽ بليغ لفظن ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي:

”كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ“ ”ان جو مثال اهڙي پاڪ وڻ وانگر آهي جنهن جون پاڻون زمين ۾ کتل هجن ۽ ان جون لامون آسمان کي چمنديون هجن.“

نقطه پر ڪارِ حق، مردِ خدا ڪا يقين
اور ٻه عالمِ تمام وهم و طلسم و مجاز

ڪامل انسان جي ان تصور سان اسان جي ذهن ۾ ”مسلمان“ جا ٻه وجود اچن ٿا. هڪ هن جو انساني وجود ۽ ٻيو ايماني وجود. پنهنجي انساني وجود ۾ هن ۾ ۽ ٻين انسانن ۾ ڪو به فرق نه آهي. هو به عام انسانن وانگر پيدا ٿي پرورش پائي ٿو، هر انسان وانگر هن کي به بڪ ۽ اڇ لڳي ٿي، گرمي ۽ سردي جو به متس اثر ٿئي ٿو، بيماري، خوشي، ٺڪ ۽ غم به هن جي زندگي جو دروازو کڙڪائين ٿا. فقيري ۽ اميريءَ ۾ به هو عام انسانن وانگر آهي. زراعت ۽ تجارت جي شعبن ۾ دلچسپي سان گڏوگڏ هو پنهنجي اولاد سان به محبت ڪري ٿو، مطلب ته انساني وجود ۾ هو قدرت جي قانون جو ائين ئي پابند آهي جيئن ٻيا ماڻهو هوندا آهن. زماني جون حالتون ۽ روزگار جا ذريعا به ان سان ڪا رعايت نٿا ڪن. ان جو ڪو خاص نالو نه آهي نه وري هو ڪنهن اعليٰ گهراڻي سان تعلق رکندو آهي يا هو ڪو خاص قسم جو لباس پائيندو آهي، بلڪ ان جو وجود هن ڪائنات ۾ هڪ ذري برابر آهي ۽ ڪائنات جي هن عظيم سمنڊ ۾ هو صرف هڪ لهر مثل آهي. پر جيڪڏهن هڪ مسلمان به عام ماڻهن وانگر زندگي گذارڻ تي ئي بس ڪري ويهي رهي ته پوءِ هن عظيم ڪائنات ۾ سندس ڪا به اهميت باقي نه ٿي رهي ۽ سندس موت تي نه زمين ماتم ڪندي نه ئي آسمان ڳوڙها ڳاڙهيندو ۽ نه ئي وري هن جي وڃڻ سان ڪو دنيا جي رونقن ۾ ڪا ڪمي ايندي.

پر هن جو ”ايماني وجود“ پنهنجي اندر هڪ پيغام رکي ٿو جيڪو نبين سڳورن جو پيغام آهي زندگي جي باري ۾ سندس ڪجهه اصول ۽ عقيدا آهن جن تي هو ايمان رکندو آهي ۽ سندس زندگي ڪنهن مقصد لاءِ هوندي آهي، ان حيثيت سان جيڪڏهن غور ڪيو وڃي ته هو انساني حيات جي رازن منجهان هڪ راز آهي، ڪائنات جي بقا لاءِ ان جو وجود هڪ ضروري حيثيت رکي ٿو. انساني زندگي هن کان بغير اڌوري هوندي آهي. تنهن ڪري اهو مرد مومن ۽ مثالي مسلم ان ڳالهه جو حقدار آهي ته هو هن ڪائنات ۾ زندگي گذاري، وڌي ويجهي بلڪه حقيقت اها آهي ته ڪائنات جي بقا لاءِ هن جو وجود ۽ ان جو وڌڻ ويجهڻ ۽ وڌو ٿيڻ ضروري آهي. جهمڙيءَ طرح هن ڪائنات کي پاڻي، هوا ۽ روشني جي

ضرورت آهي اهڙيءَ طرح هڪ مرد مومن جي پڻ ضرورت آهي. جهڙيءَ طرح انساني وجود هوا، پاڻي، روشني ۽ توانائي تي دارومدار رکي ٿو ته ساڳيءَ طرح هڪ اهڙي بامقصد زندگي، ايماني روح ۽ اخلاق جو وجود به ضروري آهي جنهن جي روشني نبين سڳورن جي دعوت ۽ پيغام مان حاصل ڪئي وئي هجي ۽ جنهن جو بوجھ هڪ مومن مرد پنهنجي ڪلمن تي کڻي ٿو ۽ جنهن جي قيام ۽ بقا لاءِ هو پنهنجيون سڀ قوتون ۽ طاقتون لڳائي ٿو ڇڏي. ڇو جو جيڪڏهن مومن نه هجي ته پوءِ پيغام زندگي ۽ بلند مقاصد ضايع ٿي ويندا. ان مرد مومن جو وجود هن ڪائنات ۾ اها ئي حيثيت رکي ٿو جيڪا حيثيت هڪ روشن ۽ چمڪندڙ سج ۽ روشن ستارن جي آهي. نسل ۽ امتون پيدا ٿينديون ۽ فنا ٿينديون رهنديون، آباديون ويران ۽ ويرانيون آباد ٿينديون رهنديون، حڪومتون ٺهنديون ۽ ڊهنديون رهنديون، هڪ تهذيب ٻي تهذيب جي جاءِ والاريندي رهندي ۽ اهو سلسلو برابر هلندو رهندو پر ان مثالي مسلم جو وجود هميشه هميشه لاءِ باقي رهندو. اقبال جو مرد مومن زندهه ۽ جاويد آهي، ان ڪري جو هن وٽ هڪ زندهه پيغام آهي ۽ ان جي شين ۾ هڪ زندهه ۽ جاويد امانت آهي ۽ ان جي زندگي هڪ زندهه مقصد لاءِ آهي:-

مٿ ٺهين سگهيا ڪيئي مرد مسلمان ڪه ڪه
اس کي ازانوں سے فاش بر ڪليم و خليل

پر ان ڳالهه جو اهو مطلب هرگز ڪونهي ته اسلامي ملت جو هر شخص هميشه لاءِ باقي رهندو ۽ هن جي زندگي جو ڏيئو ڪڏهن به نه وسائيندو. ان جو مثال سمنڊ ۾ پيدا ٿيندڙ هڪ لهر وانگر آهي، جيڪا پيدا ۽ فنا ٿيندي رهندي آهي پر سندس حقيقت هميشه لاءِ باقي رهندي آهي.

اقبال جي بلند نگاهه اتي ئي بس ڪري نٿي بيهي رهي پر سندس نگاهه اڃا به ڪنهن ٻي جاءِ تي ٿي پهچي ۽ هو چوي ٿو ته هن ڪائنات جي وجود جو مقصد صرف مرد مومن ئي آهي. ڪائنات جو وجود مومن لاءِ ۽ مومن جو وجود صرف الله پاڪ لاءِ آهي. محدثن ۽ عالمن وٽ هن حديث نبوي ته:

لولاڪ لما خلقت الا ملايو فلاڪ جي حيثيت ڪيتري به مشڪوڪ ڇو نه هجي پر مومن جي نگاهه حقيقت ڪجهه ٻيو ٿي ڏسي ۽ هو قرآن جي روح ۽ ان جي حقيقت تي نظر رکي ٿو. ان جي سامهون هڪ مسلمان

۽ ان جو بلند پيغام هوندو آهي. سندس نظر وسيع انساني تاريخ تي هوندي آهي. هو ڪائنات جي قانون ۽ شين جي مزاج کي خوب سمجهي ٿو. مومن لاءِ هي حقيقت مٿس چڱيءَ طرح واضح آهي ته هيءَ ڪائنات صرف هڪ سچي مسلمان لاءِ وجود ۾ آئي آهي ۽ هو الله جو نائب ۽ خليفو آهي ۽ ڪائنات جي تمام شين جو وارث آهي.

عالم ۽ فقط مومن جا نواز کي ميراث
مومن نهي جو صاحب لولاڪ نهي ۽.

ان عقيدتي ۽ فڪر کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ مسلسل جدوجهد ۽ ڪوشش ڪرڻ ان تي واجب آهي. اهوئي سبب آهي جو علامه اقبال جو اهو عقيدو ۽ ايمان هو ته هڪ مسلمان هو جي رخ تي هلڻ لاءِ نه پر ان لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي ته هو هوائن جا رخ موڙي، دنيا کي پنهنجي راهه تي هلائي، تهذيب، تمدن ۽ سماج کي تبديل ڪري ان کي پنهنجي تابع ڪري.

درد جي ماريل انسانن لاءِ هن وٽ هڪ زنده پيغام آهي. هن وٽ ايمان ۽ يقين جي زنده دولت آهي. هن دنيا جي رهنمائيءَ لاءِ هو ذميدار آهي. دنيا جي امامت ۽ قيادت کيس سونهيڻ ٿي. هن دنيا ۾ هو صاحب امر ۽ نهي آهي. جيڪڏهن زمانو کيس قبول نه ڪري ۽ سندس مخالف هجي ۽ سماج غلط راهن تي هلي رهيو هجي ته ان صورتحال ۾ ان کي پنهنجا هٿيار ڦٽا نه ڪرڻ کپن. پراڻي زماني سان کيس مهاڏو اٽڪائي بيٺو ڪپي ۽ تيستائين بغاوت ڪندو رهي جيستائين ڪاميابي سندس قدم نٿي چمي چو جو دنيا جي امامت ۽ قيادت ڪرڻ جو حق صرف مومن کي ئي آهي. اقبال جي خيال ۾، ”چلو تم ادھر ڪو هو اهو جدھر ڪي“ وارو نظريو هڪ مرد مومن کي نٿو سونهي. هو چوي ٿو:-

حديتِ کم نظراں ۽ ”تو با زمانه بساز“
زمانه با تو نه سازد تو با زمانه ستيز

اقبال جو خيال آهي ته هڪ مومن ڪڏهن به زندگي ۾ غلط اصولن سان گڏ نه ٿو هلي سگهي. هن جو ڪم انساني زندگي جي غلط ڳالهين کي سدائين آهي جيڪڏهن ان سلسلي ۾ ان کي تخريب کان به ڪم وٺڻو پوي ته به صحيح آهي.

هو صداقت کي ليهي جس دل ۾ مرنے کي تڙپ
پهله ۽ ڪر خاڪي ۾ جاں پيدا ڪرے

پھونڪ ڏالو ۽ زمين و آسمان مستعار
اور خاڪو ۽ آپ اپنا جهاڻ پيدا ڪرے

اقبال جي خيال ۾ غير يقيني حالتن ۽ مصيبتن سامهون هٿيار
ڦٽا ڪرڻ هڪ ”مرد مومن“ کي نتو جڳائي. اهو ڪم ايمان ۽ دل جا
ڪمزور ته ڪري سگهن ٿا. جڏهن ته مرد مومن ته پاڻ ئي الله جي تقدير
هوندو آهي.

ڪافر ۽ تو ۽ تابعِ تقدیر مسلمان
مومن ۽ تو وه آپ ۽ تقدیر الاهی
خودی کو ڪر بلند اتنا که هر تقدیر سے پہلے
خدا بندے سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے

علامہ اقبال دنيا جي تاريخ جي مطالعي کان پوءِ ان نتيجي تي پهچي
ٿو ته هميشه صالح انقلاب آڻيندڙ ”مرد مومن“ ئي رهيو آهي. زندگي جي
ڪاربن راتين لاءِ چڻ ته هو صبح صادق جو اعلان ڪندڙ رهيو آهي ۽ هن
جو اعلان ان اونداهي کي ختم ڪري ڇڏيندو آهي جيڪا پنهنجي اندر
خوفناڪ سڪون ۽ موت جهڙو ڀڄ رکندي آهي. اهو اعلان ٿڪل، تٽل ۽
مردہ دنيا کي هڪ نئين زندگي ڏيئي ڇڏيندو آهي. هي اهو ئي اعلان آهي
جيڪو اڄ کان چوڏنهن سو سال اڳ فاران جبل جي چوٽين تي چڙهي
ڪيو ويو هو. ان اعلان هن وسيع ڪائنات کي گهريءَ ننڊ مان جاڳايو هو
جيڪا صدين کان ستل هئي. اڄ به اهو اعلان انسانيت کي زندہ ڪرڻ ۽
انساني ضمير کي جاڳائڻ جي پريور طاقت رکي ٿو. پر ضرورت آهي ته صرف
ان مرد مومن جي جيڪو پنهنجي روح مان اهو اعلان بلند ڪري:-

دنيا کي عشا هو جس سے اشراق
مومن کي اذان يدائے آفاق

هڪ مرد مومن جو اعلان ٿي هن سحر کي نمودار ڪندو.
سحر جو بهي فردا ۽ بهي ۽ امروز
نہیں معلوم کہ ہوتی ہے کہاں سے پیدا
وہ سحر جس سے لرزتا ہو شبتان وجود
ہوتی ہے بندۂ مومن کي اذان سے پیدا

علامہ اقبال ان ڳالهه تي به يقين رکندو هو ته هڪ ”مرد مومن“ جي
طاقت ۽ قوت هڪ معجزوي مثل آهي ۽ ان طاقت سامهون عام انسان جو

عقل دنگ آهي. چو جو اها طاقت ڪنهن به معجزِي کان گهٽ نه آهي. مومن سان الله پاڪ جي قدرت، قوت ۽ طاقت ساڻ هوندي آهي. هو پنهنجي پيغام، پنهنجي ايمان ۽ يقين سان پنهنجي اندر ۾ هڪ نئين قوت ۽ توانائي حاصل ڪندو آهي. هن جي اڳتي وڌندڙ قدمن کي نه ٿي ڪي پهاڙ زنجير وجهي ٿا سگهن نه ٿي ڪو سمنڊ سندس راهه روڪي ٿو سگهي. اقبال اهڙي ئي ”مرد مومن“ بابت چوي ٿو:-

هاڻوڪو الله ڪا بندو مومن ڪا هاڻوڪو
 غالب و ڪار آفري ڪار ڪشا ڪار ساز
 خاڪي و نوري نهاد بندو مولا صفات
 هر دو جهان سے غني اس کا دل بے نیاز

مشهور سپه سالار ۽ اندلس جو فاتح طارق بن زياد اندلس جي ميدان جنگ ۾ پنهنجي پروردگار سامهن اسلامي فوج لاءِ دعا ڳوڻي آهي. اهي اسلام جا مجاهد اقبال جي ”مرد مومن“ جي زندو تصوير آهن جن لاءِ هو چوي ٿو:-

بہ غازی یہ تیرے پر اسرار بندے
 جنہیں تو نے بخشا ہے ذوقِ خدائی
 دو نیم ان کی ٹھوکر سے صحرا و دریا
 سمٹ کر پہاڙ ان کی ہیبت سے رانی
 دو عالم سے کرتی ہے بیگانہ دل کو
 عجب چیز ہے لذتِ آشنائی
 شہادت ہے مطلوب و مقصودِ مومن
 نہ مالِ غنیمت نہ کشورِ کشائی
 کیا تو نے صحرا نشینوں کو یکتا
 خبر میں نظر میں اذانِ سحر میں
 طلب جس کی صدیوں سے تھی زندگی کو
 وہ سوز اس نے پایا، انہیں کے جگر میں

۽ صرف ايترو ئي نه پر اقبال جون تيز نظرون مومن جي پوشيده طاقتن جو اندازو ڪن ٿيون ۽ هو چوي ٿو:

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زورِ بازو کا
 نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

اقبال جي ان قول تي دنيا جي تاريخ گواہ آهي ته ڪيئن نه مومن

مسلمانن جي مختصر جماعت دريائن، سمنبن، جبلن ۽ پهاڙن کي پنهنجن گهوڙن جي سنبن ۽ قدامن هيٺ لتاڙيندي ۽ اڳتي وڌندي وڻي اهڙن مسلم جوڏن جا واقعا اڄ به تاريخ ۾ سنهري لفظن سان لکيل آهن. سعد رضه بن ابي وقاص، خالد رضه بن وليد، مثنوي رضه بن حارث، عقبه رضه بن عامر، محمد بن قاسم رح، موسيٰ بن نصير رح ۽ طارق بن زياد رح جا زنده ۽ امر کارناما اقبال جي ”مرد مومن“ جا عملي شاهڪار آهن.

اقبال جي نظر ۾، پوري دنيا ۾ هڪ ”مسلمان“ جي حيثيت هن ڪائنات وانگر آهي جنهن کي رنگ، نسل، وطن ۽ ملڪ جي جاگرافيائي حدن ۾ قيد نٿو ڪري سگهجي. هو مڪان ۽ زمان جي حدن کان مٿانهون آهي. علامه اقبال انهيءَ حقيقت کي پنهنجن لفظن ۾ هن طرح پيش ڪيو آهي:

اسکي زمين بے حدود اسکا افق بے ثغور
 اسڪي سمندر کي موج دجله وڏنيوب و نيل
 اسڪي زمانے عجيب اسڪي فسانے غريب
 عہد کهن کو ديا اس نے پيام رحيل
 ساڻي اربابِ عذوق فارس ميدان شوق
 بادہ ہے اس کا رحيق، تنج ہے اسکي اصيل

اقبال جي نظر ۾ جيئن ته سڄي ڪائنات خدا جي آهي ۽ هڪ مومن به صرف خدا جو ٿي آهي تنهن ڪري هڪ مسلمان جو ڪو خاص وطن ڪونه آهي پر هي سڄو جهان ئي سندس وطن آهي ۽ هن لاءِ مشرق ۽ مغرب جي ڪابه تقسيم ڪونهي.

درويشِ خدا مست نه شرقي ہے نه غربي
 گھر اسکا نه دلي نه صفاهاں نه سمرقند
 مومن کے جهاں کي حد نہیں
 مومن کا مقام ہر کہیں ہے

ان سلسلي ۾ طارق بن زياد رح جو اهو واقعو جڏهن هن اندلس جي سرسبز ۽ شاداب زمين تي پنهنجي فوج سميت قدم رکيا ته هو جن ٻيڙين تي چڙهي آيا هئا انهن کي ساڙڻ جو حڪم ڏنائين. ان تي سندس ساٿين چيو ته هي توھان چاڻا ڪريو؟ هتان کان اسان جو وطن تمام پري آهي ۽ اسان کي وري واپس به وڃڻو آهي؟ ان تي جواب ۾ طارق بن زياد رح جي

چين تي هڪ مرڪ اچي ٿي ۽ تلوار هٿ ۾ کڻي چوي ٿو ته هاڻي واپسي جو ڪهڙو سوال؟ هر ملڪ اسان جو ئي ملڪ آهي، هيءَ ڪائنات خدا جي آهي ۽ اسان به خدا جا آهيون. اقبال جي شاعرانه ڪمال ان واقعي کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

طارق چو بر کناره اندلس سفينه سوخت
گهند کار تو به نگاه خرد خطا است
دوريم از سوادِ وطن باز چوں رسيم
ترک سبب زروئے شريعت کجا رواست
خنديد و دست خویش به شمشير برد و گفت
هر ملک ملک ماست که ملکِ خدائے ماست

هڪ ”مرد مومن“ مختلف، متضاد، اخلاق ۽ صفتن جو مالڪ هوندو آهي. جيڪي اصل ۾ الله پاڪ جي صفتن ۽ احوالن جو ظهور هونديون آهن. مثال طور ڪشادگي قلب، عفو ۽ درگذر، حلم ۽ بردباري ۾ هو خدا جي صفت ”غفار“ جو مظهر هوندو آهي ته دين ۽ حق جي باري ۾ شدت، ڪفر ۽ باطل تي غصي ۽ غضب ۾ هو خدا پاڪ جي صفت ”قهار“ جو مظهر هوندو آهي. پاڪيزگي، پاڪدامني ۽ نفس جي پاڪائي ۾ هو الله جي صفت ”قدوس“ جو مظهر هوندو آهي. هڪ مسلمان پنهنجي دين جو هوبهو نمونو ۽ اسلام جي سچي تصوير ان وقت تائين نٿو ٿي سگهي جيستائين هو تمام صفتن ۽ اخلاقن ۾ پنهنجو پاڻ کي الله تعاليٰ جي انهن صفتن جو عملي نمونو نٿو بڻائي.

قهارى و غفارى و قدوسى و جبروت
يه چار عناصر هون تو بتا هے مسلمان

اقبال چوي ٿو ته ”مرد مومن“ جو مثال ان روشن آفتاب وانگر آهي جنهن لاءِ ڪوبه غروب ڪونهي. جيڪڏهن اهو هڪ طرف غروب ٿيندو آهي ته ٻئي طرف کان طلوع ٿيندو آهي.

جهاں میں اہل ایماں صورتِ خورشید جیتے ہیں
ادھر ڈوبے ادھر نکلے، ادھر ڈوبے ادھر نکلے .

اها ڳالهه سچ به آهي تاريخ جا صفحا ان تي شاهد آهن ته جڏهن به عالم اسلام ۾ مسلمانن کي پنهنجن ئي ڪمزورين سبب ڪٿي ڪو نقصان پهتو آهي ته انهي جو خال وري دنيا ۾ اسلام جي ٻئي حصي ۾ پرچي

ويو. جيڪڏهن هڪ حصي ۾ مسلمانن کي نقصان پهتو ته وري ٻئي حصي ۾ فائدو پهتو. ڪٿي مسلمانن کي جيڪڏهن شڪست نصيب ٿي ته ٻي طرف وري ڪامراني ۽ ڪاميابي سندن قدم چميا. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته اندلس ۾ مسلمانن جو خاتمو اسلامي ملت لاءِ تمام وڏو هاڃو ۽ حادثو هو پر ان ئي دور ۾ يورپ جي دل ۾، ترڪي جي حڪومت، هڪ نئين اسلامي سلطنت طور وجود ۾ آئي. غرناطه جو زوال ۽ ترڪيءَ جي عثماني خلافت جو عروج به عظيم واقعا هئا جيڪي هڪ ئي دور ۾ واقع ٿيا. تاتارين هٿان بغداد جي تباهي اسلامي تاريخ لاءِ وڏو افسوسناڪ واقعو هو پر انهيءَ ئي دور ۾ هندوستان ۾ مسلمانن جي حڪومت ترقي ۽ وسعت جي عروج تي پهتي. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ يورپ جي هٿان عالم اسلام کي سخت هاڃا رسيا ۽ يورپ جي حڪومتن عثماني خلافت ۾ شامل ملڪن کي هڪ ورثي وانگر پاڻ ۾ ورهائي ڇڏيو. پر ان سان گڏ ئي عالم اسلام سجاڳ ٿيو ۽ مسلمانن ۾ ذهني بيداري عام ٿي، آزادي ۽ حریت جو سياسي شعور پيدا ٿيو ۽ مختلف اسلامي تحريڪون هليون. اڄ ائين نظر اچي ٿو ته سڄو عالم اسلام نئون موڙو ٺهي رهيو آهي. اسلامي تاريخ اهڙن واقعن سان ڀري پئي آهي ته اسلام جو سڃ جيڪڏهن هڪ هنڌان لهي ويو ته ٻئي هنڌان وري وڌيڪ تيز ڪرڻ سان اڀري نڪتو. اهو ان لاءِ آهي جو اسلام ئي الله پاڪ جو آخري پيغام آهي، جيڪو سڄي انسانيت لاءِ هدايت جي روشني آهي. ان کانپوءِ ٻيو ڪوبه هدايت جو پيغام وري نه ايندو ۽ مسلمان آخري امت آهن، جيڪڏهن مسلمان ختم يا ضايع ٿي ويا ته پوءِ اهو آخري پيغام ضايع ٿي ويندو ۽ انسانيت جي پيڙهي هميشه لاءِ ٻڏي ويندي.

اهو ئي سبب آهي جو اسلام جو وجود هميشه لاءِ هن ڪائنات ۾ ڪفر ۽ باطل لاءِ هڪ خطرو رهيو آهي. اسلام ئي واحد نظام زندگي آهي جنهن جي بقا ڪفر لاءِ موت آهي. ڪافراڻو نظام زندگي ۽ ابلتيس جي خدائي ان وقت تائين جاري رهندي جيستائين اسلامي نظام حيات اڀري سامهون نٿو اچي. پر جنهن ڏينهن هي امت سجاڳ ٿي ان ڏينهن ڪافراڻو نظام زندگي، ۽ ابلتيس جي خدائي خاڪ ۾ ملي ويندا. علامه اقبال پنهنجي بي مثال نظم ”ابلتيس کي مجلس شوري“ ۾ ان حقيقت کي چڱيءَ طرح کولي بيان ڪيو آهي ۽ ان ۾ اها ڳالهه واضح ڪئي آهي ته جيڪڏهن اڄ ابلتيسي نظام کي خطرو آهي ته ”اسلام مان ئي آهي. ابلتيس

چوي ٿو ته اسلام جو آئين جيڪڏهن دنيا کان پوشيده رهي ته ان ۾ ئي اسان جي بهتري آهي، اهو اسان جي لاءِ غنيمت آهي ته مسلمان ”يقين“ کان محروم آهن. پوءِ پنهنجي سائين کي مشورو ڏيندي چوي ٿو ته چڱو آهي ته هنن کي مذهبي بحثن ۾ منجهائي رکو ته جيئن هو هميشه زندگي جي هر شعبي ۾ ٻين جا ماتحت رهن ۽ مومن قيامت تائين غلام رهن چو جو:-

هر نفس ڏرتا هون اس امت کي بيداريءَ ۾
هه حقيقت جس کے ديس کي احتساب کائنات

ان ڳالهه ۾ ڪوشڪ ناهي ته باطل پرستن ۽ ابليس جي حمايتين پنهنجي ”مسلم دشمني“ جي ان مهم ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي آهي ۽ حقيقت ۾ اها اسلام ۽ ايندڙ نسلن خلاف هڪ گهري سازش آهي. انهن جي وڏي ۾ وڏي ڪوشش اها رهي آهي ته مسلمانن جي نئين نسل جي سينن ۾ ايمان ۽ يقين جون جيڪي چٽنگون ڏڪيل آهن انهن کي هر طريقي سان وسائي ڇڏجي ۽ عرب و عجم ۾ هر جاءِ تي ديني جرات ۽ اسلامي جذبي کي فنا ڪيو وڃي. چو جو اهو ئي اهو جذبو آهي جيڪو هڪ مسلمان کي هر قسم جي قرباني ۽ جهاد في سبيل الله لاءِ آماده ڪندو آهي ۽ هو وڏي کان وڏي مصيبت کي به ثابت قدمي ۽ نهايت آسانيءَ سان برداشت ڪري ويندو آهي. اقبال پنهنجي نظر ”ابليس کان فرمان اپنے سايٰ فرزندوں کے نام“ ۾ هن حقيقت کي چڱيءَ طرح بيان ڪيو آهي:

وه فاقه کش که موت سے ڏرتا نهين ذرا
روح محمد ﷺ اس کے بدن سے نکال دو
فکر عرب کو دے کے فرنگي تخيلات
اسلام کو حجازو يمن سے نکال دو
افغانیوں کے غیرت دیں گاهے یہ علاج
ملا کو ان کے کوہ و دمن سے نکال دو

۽ انهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سڀ کان آسان ۽ بهتر طريقو هڪ اهڙو تعليمي نظام قائم ڪرڻ هو جيڪو مسلمانن جي دل ۽ دماغ مان ديني جذبو، اصل روح ۽ اسلامي فڪر کي هڪدم ختم ڪري انهن ۾ ماديت پرستيءَ جو رنگ پري ڇڏي. انهن مان خود اعتمادي نه ڪري وڃي ۽ هوشڪ ۾ مبتلا ٿي وڃن. اڪبر ال آباديءَ اهڙي تعليمي نظام متعلق لکيو هو:

اقبال جي لاهت

پوں قتل سے پھول کے وہ بدنام نہ ہوتا
افسوس کہ فرعون کو کالج کی نہ سوچھی

اقبال جي نگاهِ حقيقت شناس کي نظر ٿو اچي ته كفر ۽ باطل
پنهنجي مقصدن ۾ ڪامياب ٿي رهيا آهن، ديني شعور سڄي اسلامي
دنيا ۾ ڪمزور ٿي رهيو آهي، ايمان جا چراغ وسامي ويا آهن، جهاد جو
جذبو موڪلائي ويو آهي، ماديت ۽ نفعي پرستي جو دور رائج ٿي چڪو
آهي تنهن ڪري هو چوي ٿو:-

ذڪرِ عرب کے سوز میں فکرِ عجم کے ساز میں
نے عرلی مشاہدات نے بھی تخیلات
قافلہ حجاز میں ایک حسین بھی نہیں
گرچہ ہے تابدار ابھی گیسوئے دجلہ و فرات

اقبال جي حساس طبيعت کي جڏهن مسلمانن جي موجوده حالت
جو احساس ٿئي ٿو ته هو بي چين ٿي وڃي ٿو ۽ رت جا ڳوڙها سندس
اکين مان جاري ٿا ٿين ۽ هو مسلمانن سان شڪايت ٿو ڪري ته:

اے لالہ کے وارث باقی نہیں تجھ میں
گفتارِ دلبرانہ، کردارِ قاہرانہ
تیری نگاہ سے دل سینوں میں کانٹے تھے
کھویا گیا تیرا، جذبِ قلندرانہ

اهڙي قسم جو ڏک بيان ڪندي چوي ٿو:

وہ سجدہ روح زمیں جس سے کانپ جاتی تھی
اسی کو آج ترستے ہیں منبر و محراب
سني نہ مصر و فلسطین میں وہ اذان میں نے
دیا تھا جس نے پہاڑوں کو رعشہ سیماب

اقبال جي نظر ۾ انهن مڙني خرابين جو سبب مومن جو اهو قلب
آهي جيڪو ايمان کان خالي ٿي چڪو آهي.

محبت کا جنوں باقی نہیں ہے
مسلمانوں میں خون باقی نہیں ہے
صفیں کج، دل پریشان، سجدے بے ذوق
کہ جذبِ اندروں باقی نہیں ہے

اقبال جي سامهون مسلمانن جي موجوده حالت ۽ ڪيفيت عيان

اقبال جي ۱۰۰ الامت

آهي ۽ هو ان حالت زار تي بي چين وپريشان ۽ ڏڪارو پڻ آهي. پر جيئن ته اقبال مایوسيءَ جو شاعر نه آهي پر اميد ۽ آس، يقين ۽ ايمان جو شاعر آهي، ان لاءِ هو مایوس ناهي. کيس ان تي يقين آهي ته اسلامي دنيا کي جيڪي سياسي ڏڪ لڳا آهن انهن مسلمانن کي بيدار ڪري ڇڏيو آهي، انهن پر زندگيءَ جي هڪ نئين لهر پيدا ٿي چڪي آهي. پنهنجي مشهور نظم ”طلوع اسلام“ ۾ هو چوي ٿو ته:-

دليلِ صبحِ روشن ۽ ستاروں کي تک تالي
 افق سے آفتاب ابھرا، گيا دورِ گراں خواہي
 عروقِ مُردہٗ مشرق میں خونِ زندگی دوڑا
 سمجھ سکتے نہیں اس راز کو سينا و فارابي
 مسلمانوں کو مسلمان ڪرديا طوفانِ مغرب نے
 طلائعِ ہائے درياہی سے ہے گوهر کی سیرابی
 عطا مومن کو پھر درگاہِ حق سے ہونیوالا ہے
 شکوہِ ترکمانی، ذہنِ ہندی نطقِ اعرابی

هڪ ٻي جاءِ تي چوي ٿو:

نہیں ہے ناامید اقبال اپنی کشتِ ویراں سے
 ذرا نم ہو تو یہ مٹی بڑی ذرخیز ہے ساقی

اقبال ڏسي رهيو آهي ته مغربي تهذيب پنهنجو ڪردار ادا ڪري چڪي آهي ۽ سندس زندگيءَ جا ڏينهن پورا ٿي ويا آهن، ان عالم ۾ هو پنهنجا آخري ساھ کڻي رهي آهي. ان جو مثال هڪ پڪل ميوي وانگر آهي جيڪو ستت ئي ٿٽي ڪرڻ وارو آهي. ان جي جاءِ هاڻي هڪ نئين تهذيب والارڻ واري آهي. هيءَ ”پيرسن دنيا“ مري رهي آهي ۽ هڪ نئون جهان پيدا ٿيڻ وارو آهي. پر اقبال کي ان ڳالهه جو به يقين آهي ته جيستائين انهيءَ نئين جهان جي امامت ۽ قيادت ڪنهن ”مرد مومن“ جي هٿن ۾ نه ايندي تيستائين انسانيت، فرنگي جوارين هٿان هلاڪ ۽ برباد ٿيندي رهندي. سو ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ”مرد مومن“ اٿي ۽ هن نئين جهان جي بانيءَ جي حيثيت ۾ موجوده بيمار انسانيت جي دڪن جو درمان بنجي ان کي هڪ نئين زندگي ۽ توانائي عطا ڪري.

جهانِ نو ہو رہا ہے پيداوہ عالم پير مر رہا ہے
 جسے فرنگی مقامروں نے بنا دیا ہے تمار خانہ

علامہ اقبال جو مطلوب مسلمان

اقبال چيو آهي ته زندگي هزارين سالن تائين ڪمبي ۽ بت خانن ۾
فرياد ڪندي رهي ٿي، تنهن کان پوءِ ٿي بزمِ عشق ۾ ڪو دانائو راز ظاهر
ٿيندو آهي.

عمرها در ڪعبه و بت خانه مي نالد حيات
تا ز بزمِ عشق يك دانائے راز آيد بروں
(زبورِ عجم)

اقبال به اهڙو ئي دانائو راز هونجيو ڪو اسلامي دنيا جي افق تي تڏهن
ظاهر ٿيو جڏهن عالم اسلام اندرني ڪمزورين ۽ بيروني سازشن جو
شڪار هو. صدين جي غلاميءَ مسلمانن جي مختلف طبقن جي ذهنن
مان اهو احساس ٿي ختم ڪري ڇڏيو هو ته هو ڪو غلام آهن. بلڪ
جنهن طبقي وٽان آزادي جي تحريڪ هلائڻ يا ان جي رهنمائي ڪرڻ جي
اميد هئي اهو پاڻ مسلمانن کي تاويل ذريعي غلامي کي جائز ۽ رضامند
ڪري رهيو هو جو اهو ڏسي اقبال چيو:

شاعر بهي ٿي پيدا، علما بهي، حماء بهي
، خالي نهين قومون کي غلامی کا زمانه
کرتے ٿي غلاموں کو غلامی پہ رضامند
تاويل مسائل کو بناتے ٿي بهانه
(ضربِ ڪليم)

اهڙي دور ۾ علامہ اقبال پنهنجي صدا بلند ٿو ڪري ۽ معاشري جو
گهري ۽ تنقيدي نگاهه سان جائزو ٿو وٺي ته کيس نظر اچي ٿو ته مسلمان،
قرآن جي پيرويءَ کان دور ٿي گمراهي ۾ مبتلا ٿي چڪو آهي. تنهن ڪري
اقبال مسلمانن جي مختلف طبقن تي تنقيد ٿو ڪري. ان ۾ سندس

تنقيد جو نشانو شاعر به بطنن ٿا ته اديب ۽ فلسفي به، شاگرد به ته استاد به نوجوان به ته پيرسن به، مرد به ته عورتون به، جتي ملان، واعظ، صوفي، مست، رند، فقيه، منطقي ماهر، دانشور، عارف، عامي، شيخ مڪتب به سندس غيظ ۽ غضب جو شڪار ٿيا آهن اتي بادشاهه، سرمايه دار، زميندار، جاگيردار ۽ سياستدان به سندس نشتر کان ڪونه بچيا آهن. علامه اقبال جتي مشرقي سماج بالخصوص مسلمانن تي چتي تنقيد ڪئي آهي ته اتي هو مغربي سماج کي به بخش ڪونه ٿو ڪري. مغربي مفڪرن، دانشورن، سياستدانن، شاعرن جي فڪر ۽ فلسفي کي گهرائيءَ سان پڙهڻ کان پوءِ انهن جي خامين کي به آشڪار ٿو ڪري.

علامه اقبال رح واحد شاعر آهي جنهن جي آواز ۾ اهو رعب ۽ خوداعتمادي آهي جيڪا وڏن وڏن انقلابي شاعرن جي ڪلام ۾ به نه آهي. فني ڪمال ۽ خوبي ته پنهنجي جاءِ تي آهي ئي آهي پر سندس فڪري گهرائي جنهن سوز، تڙپ، جوش، جذبي ۽ يقين سان ڳالهائي ٿي ان جو جواب ڪونهي. اقبال چوي ٿو ته قومن جي ضمير کي يا ته ڪو رسول پاڪ ڪندو آهي يا اهڙو شاعر جيڪو دانشور هجي.

ضمير امتا را مي کند پاک
کلمے یا حقے نے نوازے

(ارمغانِ حجاز)

اقبال مسلمانن جي حالت کي تبديل ڪرڻ جي ارادي سان اتي ٿو ۽ بارگاہ رب العزت ۾ پاڏائي ٿو ته منهنجي سوز دل سان، مسلمانن جي ضمير کي وري باهه وانگر ڀڙڪاءِ ۽ کين اهو پختو ايمان ۽ يقين عطا فرمائڻ جيڪو سندن دل کي روشن ۽ هميشه زنده رکي.

سوز ايس ٿي ره ٿيڻي۔ بدعا اورا ضمير آڻيڻي
دلش راروشن و پائنده گرداں ز اميدے که زايد از يقينے

(ارمغانِ حجاز)

اقبال اهو به اقرار ٿو ڪري ته مون ڪانهين ڳالهه ڪانه ڪئي آهي بلڪه پنهنجن بزرگن ۽ امت مسلمہ جي پاڪ انسانن جي پيغام کي ئي رندانہ انداز ۾ بيان ڪيو اٿم:

نه از ساقی نه از پيانه گفتم
عشق عشق ہے باکانہ گفتم

شنيڊم آنچه از پاكانِ امت
ترا با شوشي رندانه گفتم
(ارمغان حجاز)

هو بلند آواز سان اهو اعلان ٿو ڪري ته منهنجو انداز ۽ منهنجي لئ
۽ منهنجو طرز حجازي آهي ۽ مان الست بربڪم وارو سبق ٿي دهراڻي
رهيو آهيان:

پهنگ حجازي مي سر ايم
خستين باده كاندر جام کردند
(ارمغان حجاز)

اقبال اهو به اعتراف ڪري ٿو ته مان لغتن جو ماهر نه آهيان.
قلندر جزو حرف لاله ڪجهه بهي هيں رکھتا
فقير شھر قاروں ۽ لغت ٻائے حجازے کا

بلڪ مون وٽ رت جا ڳوڙها آهن جيڪي آءٌ سنڀاليو ويٺو آهيان.
چو جو مان فقير آهيان ۽ مون کي خدا اها دولت عطا ڪئي آهي.
جيتوڻيڪ پير حرم لاله جو ورد ته ڪندو رهي ٿو پر کيس اها نگاه
نصيب ڪونهي جيڪا تلوار کان به تيز هجي.

درون ديدہ نگہ دارم اشکِ خونیں را
کہ من فقيرم و ایں دولتِ خدا داد است
اگرچہ پير حرم ورد لاله دارد
کجا نگاه کہ برندہ تر ز پولاد است
(پس چنبايد کربا با قوام شرق)

اقبال جڏهن شاعريءَ کي مسلمانن جي بيدار ڪرڻ لاءِ استعمال
ڪيو ته چيائين ته:

مرے نوائے پریشان کو شاعری نہ سمجھ
کہ میں ہوں محرمِ رازِ درونِ مے خانہ
(بال جبريل)

بلڪ ان شخص مان چوي ٿو ته مون کي ڪابه پلائي جي اميد
ڪانهي جيڪو مون کي شاعر ٿو سمجهي. مان نه ڪو بنان شراب جي
مست شاعر آهيان جو قصه ويهي گهڙيان يا سمئن جا ويهي ٽڪ سور رٿان
چو جو نه ڪو مون وٽ پرين جو پاڙو آهي ۽ نه ٿي دلبر جو درد بلڪ مان ته

اقبال جي لامت

جبريل جو هر داستان آهيان ۽ ڪو رقيب، قاصد ۽ دربان ڪو نه
سڃاڻان.

نه پنداري ڪه من بے باده مستم
مثال شاعراں افسانه بستم
نه بيني خير ازاں مردِ فرودست
که بر من همتِ شعر و سخن بست
بھڪوئے دلبراں ڪارے ندارم
دل زارے غم يارے ندارم
جبريل ائين هم داستانم
رقيب و قاصد و دربان ندانم
(زبورِ عجم)

اقبال وڌيڪ چوي ٿو منمنجو اصل مقصد ڊگ لائڻ آهي ان ڪري
مان شعر کان پري آهيان. شعر ڪٿي ۽ مان ڪٿي اهو ته صرف هڪ
ذريعو ۽ وسيلو آهي. منمنجو اصل مقصد ته قطار مان نڪتل ڏاچيءَ کي
واپس قطار ۾ آڻڻ آهي.

نغمه ڪجا و من ڪجا سازِ سخن بهانه ايت
سوئے قطار مي گشم، ناله بے زمام را

علامه اقبال چوي ٿو مون انسان جي غم ۾ روئندي ڪٿي راتيون
گذاريون ۽ ان کان پوءِ ئي زندگي جي رازن تان پردو ڪٽي سگهيو آهيان.
بهر انساں چشم من شها گريست
تادريدم پرده اسرارِ زيت
(اسرارِ خودي)

سوز و مستي نقشبندي عالے است
شاعري بے سوز و مستي ماتے است
شعر را مقصود اگر آدم گري است
شاعري هم وارثِ پيغمبري است
(جاويدانه)

”سوز ۽ مستي نقشبندي عالم آهي. بنا سوز ۽ مستيءَ جي شاعري
ماتر آهي. جيڪڏهن شعر جو مقصد شخصيت سازي آهي ته پوءِ شاعري

پيغمبريءَ جي وارث آهي.“

اقبال پنهنجي شاعري لاءِ دعويٰ ٿو ڪري ته هن جو سرچشمو ڪا به دنيا آهي ۽ ان لاءِ ڪو قافلو به پيو ايندو.

نغمه من از جهان ديگر است
اين جرس را کاروان ديگر است
(اسرار خودي)

عشق ئي زندگيءَ لاءِ شريعت، قانون ۽ آئين آهي. تهذيب جو بنياد دين آهي ۽ دين ئي عشق آهي:

زندگي را شرع و آئين است عشق
اصل تهذيب است دين، دين است عشق
(جاويدانه)

علامه اقبال رح مشرق ۽ مغرب جي افڪار ۽ نظامن کي قرآن ۽ سنت جي روشني ۾ پرکڻ کان پوءِ ان تي جيڪا راءِ ڏني آهي ان کي تنقيد به چئي سگهون ٿا ته هڪ مومن جي فڪري گهراڻي به، اچو ته ڏسون ته علامه اقبال رح دنيا جي مختلف ڪردارن ۽ نظامن جي باري ۾ ڪهڙي راءِ ٿو رکي ۽ بالا آخر اسان کي ڇا ٿو تجويز ڪري، حل ڪهڙو ٿو ڏيئي.

اقبال جي شاعري ۾ مشرق جو اصطلاح پن شين لاءِ استعمال ٿيو آهي، هڪ اهو خطو ۽ سرزمين جتي نبي ۽ رسول آيا. ٻيو مفهوم اقبال وٽ مشرق جي اصطلاح مان غلامي، انڌي تقليد ۽ زندگيءَ کان بيزاري ۽ بي عملي آهي. مغرب مان مراد مادي نظام حيات، تسخير ڪائنات ۽ سائنسي ترقي آهي. تنهن ڪري اقبال پنهنجي فڪري نظامن تي تنقيد ڪندي چوي ٿو ته اهي ٻئي نظام الله کان دور آهن.

مشرق هم افسانه مغرب ز توپرگانه
وقت است که در عالم نقش دگر انگيزی

بهت دیکھے ہیں میں نے مشرق و مغرب کے مے خانے
یہاں ساقی نہیں پیدا وہاں بے ذوق ہے صہبا

مشرق جيئن ته نبين جي سرزمين رهيو آهي تنهن ڪري ان جا رهاڪو مذهبن جي اصل تعليم کان هٽي ڪري ملن ۽ مولوين جي ڦٽن ۽ ڦيرن ۾ اچي زوال پذير ٿيا آهن. اقبال مسلمانن جي زوال جو

اقبال جي الاهت

باعث سندن قرآن ۽ سنت کان دور هجڻ تو قرار ڏئي ۽ ان جو سبب مذهبي طبقن کي تو قرار ڏئي. تنهن ڪري اقبال سڀ کان وڌيڪ تنقيد مذهبي طبقن تي ئي ڪئي آهي. ڇو جو اهي قرآن ۽ سنت جا پرچارڪ آهن. انهن جي غلط فهمي ۽ غلط سوچ ۽ فڪر سان مسلمانن ۽ اسلام کي نقصان ٿي رهيو آهي تنهن ڪري ضروري آهي ته انهن جي سحر مان مسلمانن کي ڪڍي قرآن ۽ سنت جي اصل روح ڏانهن ڦيرائيجي. ان لاءِ اقبال مذهبي پيشوائن تي تنقيدي نگاهه وڌي آهي. چوي ٿو ته: منهنجي طرفان صوفي ۽ ملان کي سلام پهچي جو انهن اسان کي الله جو پيغام ٻڌايو پر ان پيغام جي (قرآن جي) انهن جي جيڪا تاويل ڪئي آهي. ان کان خدا جبريل ۽ مصطفيٰ به حيرت ۾ آهن:

زمن بر صولتي و ملا سلاي
 كه پيغام خدا گفتم مارا
 و له تاويل شان در حيرت انداخت
 خدا و جبرئيل و مصطفيٰ را
 (ارمغان حجاز)

مسلمانن کي چوي ٿو ته تون ملان ۽ صوفي جي ڦٽن ۾ قاتل آهين جو ان ڪري قرآن مان زندگي جو پيغام حاصل نٿو ڪرين. قرآن جو توتو بس رڳو اهو ڪم وڃي رهيو آهي جو مرڻ وقت سڪرات ۾ پيل تي ياسين پڙهندين ته هو جلد مرنديو.

به بند صولتي و ملا اسيري
 حيات از همت قرآن نگيري
 بيايش ترا ڪاره جز اين نيست
 كه از يسين او اسان سميري
 (ارمغان حجاز)

عالمن لاءِ چوي ٿو ته اهي قرآن پاڪ جي علم کان بي نياز آهن ۽ صوفي رڳو ڊگها وار چڙيورت پيا ڪ بگهڙ آهن.

اقبال ڪشف، الامن، اسرار ۽ رمزن واريون ڳالهيون ڪندڙ صوفيءَ کي چوي ٿو ته رڳو حجرتي ۾ ويٺو ڳالهيون ڪرين. (ٻاهر نڪري) نمرود جي سامهون لا جو نعرو هڻ. اهي جيڪي تون ڪشف ۽ الامن جا سانگ رچايو ويٺو آهين اهي ڪجهه به ڪونهن، اهي تڪو به نه لهن. جنهن جي

هت پر لا جي تلوار آهي اهوئي هن ڪائنات جو فرمان روا آهي.

اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن
نعرۂ لا پیش نمرودے یون
این کہ می بینی نیرزد با دو جو
از جلال لاله آگاہ شو
ہر کہ اندر دست او شمشیر لاست
جملہ موجودات را فرمانرواست

(پس چہ باید کرد اے اقوام شرق)

اقبال چوي ٿو ته ملا جي جنت، شراب، حور ۽ غلمان آهن ۽ آزاد
انسان جي جنت هميشه هلندو رهڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ آهي. ملا جي
جنت صرف ڪاٺڻ، پيئڻ، سمنڻ ۽ راڳ ٻڌڻ آهي. عاشق (سچي مومن)
جي جنت خدا جو دیدار آهي. ملا جي حشر جو ڏينهن صور قوڪجڻ ۽
قبرن مان مڙدن جو زندہ ٿي نڪرڻ آهي. عشق (قرآن ۽ سنت) پاڻ قيامت
آهي.

جنت ملا ۽ و حور و غلام
جنت آزادگاں سیر دوام
جنت ملا خور و خواب و سرود
جنت عاشق تماشا۽ وجود
حشر ملا شق قبر و بانگ صور
عشق شور انگیز خود صبح نشور
(جاويدنامہ)

مسلمانن جي زوال جو ذميدار قرار ڏيندي ان پر مذهبي پيشوائن
سان گڏ مسلمانن جي زوال جو باعث وياج خور، حڪمران، ملا ۽ پير کي ٿو
قرار ڏئي ته اهي چار مسلمانن جي لاءِ آزار آهن، موت آهن:

چار مرگ اندر پئے ایں ذر میر
سود خوار و والی و ملا و پیر
(جاويدنامہ)

علامہ اقبال رح جتي مشرقي مسلم مذهبي پيشوائيت تي تنقيد جا
تير وسائي کيس عربان کيو، اهڙيءَ طرح هن مغرب يا يورپ جي پيدا
ڪيل نظامن خاص طور، سرمايه داري، قوم پرستي يا وطن پرستي،

جمهوريت، سياستدان، جاگيرداري، بادشاهت، فلسفي ۽ خشڪ دماغ
منطقيءَ کي به بي حال ڪيو آهي. علامه جي ڪاوڙ بالترتيب، ملا،
صوفي، فقيه، شيخ حرم، واعظ، پير، مفسر يا ٻين لفظن ۾ مذهبي
پيشوائيت تي آهي. ان کان پوءِ سندس تنقيدي تير جو نشانو سرمايه دارانه
نظام ۽ سرمايه دار آهي، ان کان پوءِ جاگيردار ۽ سياستدان آهي.

سرمايه دار ۽ سرمايه دارانه نظام تي تنقيد ڪندي چوي ٿو:

تدمر کي فسول ڪاريءَ سے محڪم هو نهين سگهيا
جهاں ميں جس تمدن کي بنا سرمايه داري هے
(بانگِ درا)

جاننا هون يه امت حاملِ قرآن نهين
هے وهى سرمايه داري بندهءِ مومن ڪا دين
(ارمغانِ حجاز)

علامه اقبال جو مطلوب مسلمان

علامه اقبال رح جي پيغام جا متنوع ۽ مختلف پهلو آهن جن کي
هڪ مضمون ۾ پوريءَ طرح سان سمائي نٿو سگهجي. هن مضمون جو
بنيادي مقصد اقبال جو مطلوب مسلمان آهي ته اقبال جي خيال ۾ هڪ
مسلمان ۾ ڪهڙيون خوبيون هجڻ گهرجن جو ان کي مثالي چئي
سگهجي ۽ ان جو رول ماڊل ڪير هجڻ گهرجي. اها مٿئين پٽاڙ هن
مضمون جي تياري لاءِ زمين کي هموار ڪرڻ لاءِ هئي يعني اها تمهيد
هئي ورنه بقول اقبال رح ته زمين منهنجي مڙ خاني ۾ خاڪه آهي، آسمان
منهنجي جام جي هڪ گردش آهن، منهنجي سوز ۽ ساز جي ڪهاڻي
طويل آهي، هي دنيا ان جو صرف مهاڳ آهي.

زمين خاڪِ دريخاڻه ما
فلڪ يڪ گردشِ پياڻه ما
خدمتِ سوز و ساز ما دراز است
جهاں ديباچهءِ افسانه ما

بندهءِ مولا صفات:

اقبال جو مطلوب مسلمان بندهءِ مولا صفات آهي سندس دل الله جي
اسرارن مان هڪ سر آهي. خدا جي نور کان سواءِ تون ان جي سونمن نٿو

ڏسي سگهين ڇو جو ان جو سرچشمو ضمير ڪائنات آهي:

مسلمان بنده مولا صفات است
دل اوڀر ٿي از اسرار ذات است
جمالش جز به نور حق نه بيني
ڪه اصلش در ضمير ڪائنات است
(ارمغان حجاز)

هاڻي هه الله ڪا بنده مومن ڪا هاڻي
غالب و ڪار آفري، ڪارڪشا، ڪار ساز
خاڪي و نوري نهاد، بنده مولا صفات
هر دو جهان سے غني اس ڪا دل بے نیاز
اس ڪي اميدیں قلیل، اسڪي مقاصد جلیل
اس ڪي ادا دلفریب، اس ڪي نگہ دلنواز

☆☆☆☆

هر لحظه ڪي مومن ڪي نئي شان نئي آن
گفتار میں ڪردار ٿين، الله ڪي برهان
قهاری و غفاری و قدوسی و جبروت
يہ چار عناصر هون تو بتا هه مسلمان

مرد مومن الله تعاليٰ ڪان راضي ۽ الله ڪائنس راضي هوندو آهي، هو
نوافل جي ذريعي الله جو قرب ۽ نیاز حاصل ڪندو آهي. هن جو هر عمل
الله جي حڪم سان هم آهنگ هوندو آهي. مرد مومن جو هر قدم خدا جي
تقدير جو خلاق هوندو آهي ۽ جنگ جي ڏينهن مومن جو هلايل تير الله
تعالیٰ طرفان هلايل تير هوندو آهي. بين لفظن ۾ ته مومن پاڻ ئي الله جي
تقدير هوندو آهي.

معنی تقدیر کم فہمیدہ
نے خودی را نے خدا را دیدہ
مرد مومن با خدا وارد نیاز
باتو ما سازیم تو باما بساز
عزم او خلاق تقدیر حق است

مومن جيئن ئي الله جي رضا سان پنهنجي رضا ڪي هم آهنگ
ڪندو آهي ته پوءِ ان جو هر عمل الله جي ئي قضا ۽ فيصلو هوندو آهي:

اقبال جي الامت

چوں فتا اندر رضائے حق شود
بندۂ مومن قضائے حق شود

☆☆☆

کافر ہے تو ہے تابعِ تقدیر مسلمان
مومن ہے تو وہ آپ ہے تقدیر الاهی

جذہن اقبال جو مطلوب مسلمان مرد مومن بنجی پاٹ ”تقدیر یزدان“
بٹجی پوندو آھی تہ پوءِ تاریخ جا رخ موڑی چڈیندو آھی. ظلم ۽ بی انصافی
تی مبني نظامن لاءِ محتسب ۽ الله جي تلوار بٹجی باطل جي بتن کي پاش
پاش کندو آھی. اهو مرد مومن ”تقدیر یزدان“ بٹجی کڏهن حمزه اسد الله
تہ کڏهن خالد سيف الله تہ کڏهن قوت پروردگار بٹجی فاتح خيبر علي
المرتضيٰ بٹجی پوندو آھی تہ کڏهن طارق بن زياد بٹجی يورپ کي فتح
کندو ويندو آھی. اقبال جو مطلوب مسلمان يا مرد مومن کوانگ اگھاڙو
مجنوب يا چريو فقير نہ آھی يا کو صوفي يا عام مسلمان نہ بلڪ هڪ
بھادر ۽ عقلمندي ۽ عشق جو امتزاج مومن آھی جيڪو زمين تي خدا جي
تقدیر بنجی باطل کي ختم ڪري حق جو دين اسلام جو پرچم بلند
کندو آھی. اقبال جو مطلوب مسلمان اهو مرد مجاهد ۽ اهو آزاد انسان
آھی جيڪو بين الاقوامي مجاهد آھی. جيڪو ظلم خلاف خدا جي
ننگي تلوار هوندو آھی. اهو ڪٿي عمر رضہ بن العاص آھی تہ ڪٿي سعد
رضہ بن ابي وقاص: اهو ڪٿي محمد بن قاسم رح آھی تہ ڪٿي موسيٰ بن
نصير رح تہ ڪٿي صلاح الدين ايوبي رح تہ ڪٿي سليمان رح عالي شان.
اقبال جو مطلوب مرد مومن ڪٿي بت شکن ۽ فاتح سومنات محمود
غزنوي رح آھی تہ ڪٿي محي الدين اورنگزيب عالمگير رح. اقبال جو
مطلوب مسلمان مرد ميدان ۽ مرد جنگ آھی ڪوگوسفند صوفي نہ.

اقبال جو مطلوب مسلمان رضي الله عنہم و رضوانہ وارو مسلمان
آھی ۽ اهڙن مسلمانن ذريعي ئي دنيا جون تقديرون مٽيون آهن. اهڙا
مجاهد مرد ئي باطل جي نظامن کي ڦرلٽ جي نظامن کي ختم ڪري
حق جو نظام، امن عدل ۽ انصاف تي مبني نظام دنيا ۾ قائم ڪندا آهن
اهڙن ئي مردن لاءِ اقبال چيو آھی:

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زور بازو کا
نگاہ مرد مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

عزم ۽ توڪل

اقبال جو مطلوب مسلمان صرف الله کان ڊڄندو آهي، منجھس جذبِ درون انتها تائين هوندو آهي، هڪ دفعي حسن بصري رح کان صحابہ رضہ جي باري ۾ ڪنھن پڇيو ته توهان انھن سان گڏ وقت گذاريو آھي ٻڌايو ته اھي ڪيئن هئا؟ حسن بصري رح جواب ۾ چيس ته صحابہ رضہ جي ڪھڙي ڳالھ ڪجي، تون جيڪڏھن انھن سان ملين ها ته چوين ها ته اھي چريا آھن ۽ اھي جيڪڏھن توهان جي اڇوڪي حالت ڏسن ها ته چون ها ته اھي ڪافر آھن اچو ته جھاد ڪريون انھن جي خلاف. اقبال بہ ساڳي ڳالھ ٻئي انداز سان بيان ڪندي چوي ٿو ته قومن جي زندگي اندروني جوش ۽ جذبي سان هوندي آهي جنھن کي ڪم نظر ماڻھو چريائپ ۽ جنون سڏيندا آھن. جنھن قوم ۾ جذبہٗ جنون ناھي اھا ڪڏھن بہ ڪو اعليٰ ڪارنامو سرانجام نٿي ڏئي سگھي ۽ اھو جذبہٗ جنون الله جي ذات تي توڪل ۽ پختي ارادي سان پيدا ٿيندو آھي ۽ اقبال جي مطلوب مرد مومن ۾ جيڪڏھن اھي ٻئي خاصيتون يعني عزم ۽ توڪل ناھن ته پوءِ ھو ڪافر آھي:

مومن از عزم و توکل قاهر است
گر ندارد ايس دو جوهر کافر است

اقبال جي مطلوب مرد مومن جي نظر ۾ ھي مال ۽ ملڪيت، مٿيون ۽ مائيتيون صرف وھم يعني عارضي ۽ بت آھن:

يہ مال و دولتِ دنيا، يہ رشتہ و پيوند
بتانِ وھم و گمان لآلہ اللہ

صاحبِ قوتِ تخليق

حضور ﷺ جن جي حديث آهي ته: ”جنھن شخص جا بہ ڏينھن هڪ جھڙا گذريا اھو ڦرجي ويو.“ يعني مومن جو ھر نئون سج نئين سوچ، نئين فڪر ۽ تخليق سان ٿيڻ گھرجي. اقبال جو مطلوب مسلمان مرد مومن بہ صاحبِ قوتِ تخليق آھي.

انسان ۽ حيوان، افزائش نسل لاءِ قوتِ توليد ۾ تہ برابر آھن پر جيڪا شيءِ انسان کي حيوان کان الڳ، ممتاز ۽ برتر ڪري ٿي اھا سندس قوتِ تخليق آھي جيڪا حيوان ۾ ڪانهي. تخليق ارتقائي ۽ توليد تقليدي هوندي آھي. تخليق لاءِ نئون فڪر، نوان خيال، نوان لاڙا، رجحان، نوان

مقصد ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ جي سيني ۾ تڙپ ۽ تمنا ضروري آهي. اقبال جو مطلوب مسلمان اهو آهي جنهن جي سيني ۾ ڪو مقصد هجي ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪري. اقبال، ان کي ڪٿي مدعا ته ڪٿي تمنا ته ڪٿي آرزو سڏيو آهي. چوي ٿو ته زندگيءَ کي بقا ئي آرزوءَ سان ٿئي ٿي ۽ انساني قافلي جي ڪاروان لاءِ رهنما مدعا مقصد آهي:

زندگاني را بقا از مدعا است
ڪاروانش را درا از مدعا است

بلڪ اقبال ته چوي ٿو ته جنهن مرد مومن ۾ قوتِ تخليق ناهي اهو ڪافر آهي.

هر که اورا لذتِ تخليق نيست
نزد ماجز کافر و زندیق نيست

صاحب يقين:

اها لذتِ تخليق ۽ ندرتِ فڪر و عمل يقين سان پيدا ٿئي ٿي:
يقين افراد کا سرمايه تعمير ملت ہے
يکي قوت ہے جو صورت گر تقدير ملت ہے

☆☆☆

يقين، مثلِ خليلِ آتش نشين
يقين، الله مستي، خود گزيني
ن! اے تہذيبِ حاضر کے گرفتار،
غلامی سے بتر ہے بے يقيني

جيڪڏهن مومن ۾ پنهنجي مقصد ۽ منزل تي پهچڻ جو يقين ناهي ته پوءِ اهو لذتِ تخليق ۽ قوتِ تخليق کان به عاري آهي. چو جو بي يقين ۾ لذتِ تحقيق ۽ قوتِ تخليق نه هوندي آهي:

بے يقين را لذتِ تحقيق نيست
بے يقين را لذتِ تحقيق نيست

☆☆☆

خدائے لم يزل کا دستِ قدرت تو، زباں تو ہے
يقين پيدا ڪر اے غافل که مغلوب گماں تو ہے
(بانگِ درا)

حسن اخلاق

اقبال جو مطلوب مسلمان حسن اخلاق جو بہ نمونو ۽ مثال آهي:

نگہ بلند، سخن دلنواز، جاں پر سوز
یہی ہے رختِ سفر، میرِ کارواں کیلئے
ہو حلقہٴ یاراں تو بریشم کی طرح نرم
رزمِ حق و باطل ہو تو فولاد ہے مومن

اقبال پنہنجي مطلوب مسلمان کي پیغام ڏيندي چوي ٿو:

مصارفِ زندگی میں سیرتِ فولاد پیدا کر
شبتانِ محبت میں حریر و پرنیاں ہو جا

ذوق قیام و سجود

اقبال جو مطلوب مسلمان سراپا سوز قیام و سجود آهي، جيڪو پنہنجي

وجود جي سوز سان سڙندو رهي ٿو، هر سرستورازان جي هٿان ٿي کلي ٿو، ان

جي قیام ۾ جلالِ کبریائی ۽ ان جي سجود ۾ کمالِ بندگی سمايل آهي:

بسوزِ مومن از سوزِ وجودش
کشود هر چه بستد از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش

(ارمغانِ حجاز)

اقبال جي مطلوب مسلمان جي نماز ۾ قرات پنہي جمانن لاءِ دعوت

آهي، سندس هڪ رکعت کيس زنده جاويد ڪري ڇڏي ٿي، هن بي سوز

دور جي ماریل ۽ ڪنل انسان کي ڪهڙي خبر ته مومن جي اقامت

ڪهڙي قیامت لڪل آهي.

دویتی راصلا از قراتِ اوست
مسلمان لایموت از رکعتِ اوست
ندانند شسته این عصر بے سوز
قیامت ها که در قد قامتِ اوست

(ارمغانِ حجاز)

اقبال جي مطلوب مرد مومن جون صفتون اهي ٿي آهن جيڪي

قرآن ۽ سنت بيان ڪيون آهن. اقبال مرد مومن جون صفات بيا

ڪندي چوي ٿو:

اقبال جي صفات

اس کی نفرت بھی عمیق، اس کی محبت بھی عمیق
 قہر بھی اس کا ہے اللہ کے بندوں پر شفیق
 پرورش پاتا ہے تقلید کی تاریکی میں
 ہے مگر اس کی طبیعت کا تقاضا تخلیق
 انجمن میں بھی میسر رہی خلوت اس کو
 شمع محفل کی طرح سب سے جدا، سب کا رفیق
 مثل خورشید سحر فکر کی تابانی میں
 بات میں سادہ و آزاد، معانی میں دقیق
 (ضربِ کلیم)

رزقِ حلال:

اقبال جو مطلوب مسلمان رزقِ حرام کان پرہیز ڪندڙ ۽ رزقِ حلال
 ڪائيندڙ آهي. اقبال چوي ٿو ته جيستائين رزقِ حلال جي اهميت کان
 تون واقف نٿو ٿين تيستائين تنهنجي زندگي سماج لاءِ مصيبت ۽ وبال
 آهي. افسوس جو يورپ رزقِ حلال جي اهميت کان آگاه ناهي ڇو جو ڪيس
 قرآن جو علم ناهي. يورپ حلال ۽ حرام ۾ ڪو فرق نٿو ڪري ان ڪري
 انهن جاسپِ فڪر ۽ فلسفہ خام ۽ انهن جا ڪم نامڪمل آهن. هڪ
 قوم ٻي قوم جي ڪمائي تي گذرڻي ڪري. داڻا هڪڙا پيدا ڪن ۽ کڻي
 وري پيا ٿا وڃن. غريبن کان ڳيو چنڻ ۽ انهن جي جسم مان روح ۽ ساه
 ڪڍڻ انهن جي ڊپلومي سي آهي. جديد تهذيب جو مقصد انسانن جي
 چيرڦاڙ ڪرڻ آهي ۽ اهو ڪم هو سوداگريءَ ۽ واپار جي روپ ۾ ٿا ڪن.
 اهي بينڪون جيڪي يهودين جي مڪاريءَ جي پيداوار آهن. اهي
 انسان مان خدائي نور کي ٻاهر ڪڍي ٿيون ڇڏين. جيستائين اهو ٿرت
 تي مبني وياجي نظام ختم نٿو ٿئي تيستائين تهذيب ۽ دين جون
 ڳالهيون بيڪار آهن. انسان کي پنهنجي نفع ۽ نقصان جي خبر نٿي پوي.
 ڪنهن کي به خير و شر ۽ سڌي ۽ اٿسڌي راه جي خبر ڪانهي. شريعت
 زندگي جي گهراين مان ٿئي ٿي نڪري ۽ ان جي روشنيءَ سان ڪائنات
 مان اوندهه ختم ٿئي ٿي. جيڪڏهن ماڻهو شريعت جي حرام ڪيل
 شين کي حرام سمجهن ته هي نظام قيامت تائين باقي رهندو. پت!
 شريعت جي روح کي سمجهڻ فقيهن جو ڪم ڪونهي. تون شريعت جي
 روح ۽ گهراڻي ۾ داخل ٿي:

تاندانی بھتہ اکل حلال
 برجماعت زمینن گردد وبال
 آہ یورپ زین مقام آگاہ نیست
 چشم او بینظر بنور اللہ نیست
 او نداند از حلال و از حرام
 حکمش خام است و کارش نا تمام
 امتی بر امتی دیگر چرد
 داند این می کارد آں حاصل برد
 از ضعیفال ناں ریودن حکمت است
 از تن شال جان ریودن حکمت است
 شیوہ تہذیب نو آدم دری است
 پر وہ آدم دری سوداگری است
 این بنوک این فکر چالاک یهود
 نور حق از سینہ آدم ریود

علامہ اقبال رح جی شاہکار کتاب ”جاوید نامہ“ جو آخری باب
 ”خطاب بہ جاوید۔ سخنی بہ نثرانہ نو“ پر بہ علامہ پنمنجی مطلوب مسلمان
 جون صفتون بیان کندي، ان کی نصیحت کندي چوي توتہ
 جیکڈھن تون لالہ چوٹ چاہین توتہ دل جی گھرائین سان ایئن چئو
 جوتنمن جی بدن مان بہ روح جی خوشبو اچی، مومن کڈھن بہ کنمن
 جو غلام نثوتی سگمی، مومن کی غداری، نفاق ۽ بدحالی نئی جگائی،
 صاحب قرآن بی ذوق و طلب نثوتی سگمی، ثورو کاء، ثورو سمہ ۽ ثورو
 گالما، اخلاص جو دامن جمل ۽ سلطان ۽ امیر جی خوف کان پاکٹی،
 دینی مسئلو ڈکیو ہجی تہ ان کان جان بچائٹ لاء ان جی تاویل نہ کر،
 روح جی غذا ۽ حفاظت کثرت سان اللہ جی ذکر کرٹ پر آھی ۽ بدن
 جی حفاظت ضبط نفس سان، کثرت ذکر ۽ ضبط نفس کان سواء تون
 کامیاب نہ تی سگھندی، دین جو راز سچ گالماٹٹ ۽ رزق حلال کائٹ ۽
 خلوت ۽ جلوت پر اللہ جی حکمن جی پابندی پر آھی، دین اللہ جی رضا
 جونالو آھی جنمن جی ابتدا ادب ۽ انتہا عشق آھی، مان جڈھن کنمن
 نوجوان کی بی ادب توڈسان تہ مون کی ڈک توتٹی، ادب، نادان ۽ داناء
 ہنمی لاء لباس مثل آھی، مبارک آھی اھو شخص جیکو باادب آھی،

اقبال رحی الامت

مان اهڙي مسلم نوجوان کي پسند نٿو ڪريان جيڪو علم ۾ ته وڌيل هجي پر ادب ۾ صفا ٻڙي هجي.

ادب پيرايه نادان و دانا است
خوش آل کو از ادب خود را بيار است
ندارم آل مسلمان زاده را دوست
که در دانش فزود و در ادب کاست
(ارمغان حجاز)

ڪڏهن به ۽ ڪٿي به گئون ڳالها، ڪافر هجي يا مومن، سڀ خدا جي مخلوق آهن، سڀني جو احترام ڪبو ڇو جو انسانيت نالوئي انسان جي احترام ڪرڻ جو آهي. پاڻ ۾ ٻڙي قائم رکو، ڪافر ۽ مومن تي الله وانگر يڪسان شفيق ٿي. پلي ڪيڙي به تووٽ زمين ۽ جاگير هجي فقر کي هٿان نه ڇڏجان. دنيا ۾ درد دل کان سواءِ ٻي ڪا نعمت نه طلب. جيڪو ڪجهه ڪپي الله کان گهر، ڪنهن دنياوي بادشاهه کان نه گهر. درويشانه زندگي بسر ڪر ۽ خدا کان غافل نه ٿي. اهل دين ۽ اهل ڪين ملا (ڪينو ۽ حسد) ۾ فرق ڪر، ڪنهن مرد حق جي تلاش ڪر ۽ ان جي صحبت ۾ ره، مرد حق نبين ۽ رسولن وانگر آهي. هو آسمان تان ڪنوڻ وانگر ڪرندو آهي ۽ مشرق و مغرب کي ساڙي رک ڪري ڇڏيندو آهي. مرد حق ٿي موسيٰ، عيسيٰ، ابراهيم، محمد، قرآن ۽ جبرئيل آهي. غير الله کان لالچ ۽ ڪجهه نه ملڻ جي غم کان آزاد ٿي، ڇو جو اها پریشاني ايمان جي ڪمزوري آهي. پاڻ تي ضبط رک، دين مصطفيٰ ﷺ جو راز اهوئي آهي ۽ مان ان مرد مسلمان جو غلام آهيان جنهن ۾ اهي خاصيتون هجن:

لآلہ گوئی؟ بگو از روی جان
تا ز اندام تو آید بوئی جان
مومن و پیش کسان بسن نطق
مومن و غداری و فقر و نفاق

فقر

علامه اقبال رح جو مطلوب مسلمان مرد فقير آهي. عام طور تي فقر مان مراد تنگدستي ۽ افلاس ورتي ويندي آهي ۽ فقيران کي چيو ويندو

آهي جيڪو ٻين جي سامهون سوال ڪندو آهي يا خيرات پندو آهي، پر حضور ﷺ جن جنهن فقر کي پنهنجو فخر سڏيو آهي اهو ان کان الڳ آهي. علامه اقبال رح به قول رسول ﷺ جي روشنيءَ ۾ ان فقر جي ڳالهه ٿو ڪري جيڪو ٻينو فقير نه بلڪه خود بادشاهه آهي. فقر به اقبال جي مطلوب مسلمان جي هڪ اهم صفت آهي، اقبال چوي ٿو ته:

دارا و سکندر سے وہ مرو فقير اولیٰ
 ہو جس کی فقیری میں ہوئے اسد الہی
 (بالِ جبرئیل)

فقر پنهنجو احتساب ڪرڻ آهي ۽ لا اله الا الله کي پنهنجو مرڪز بنايو آهي. فقر جون جي ماني ڪائي خيبر جي قلعي کي فتح ڪرڻ آهي. بادشاهه ۽ امير سڀ فقر جي رسيءَ ۾ ٻڌل آهن. فقر، ذوق، شوق ۽ الله جي رضائتي راضي رهڻ جو نالو آهي. فقر متاع مصطفيٰ ﷺ آهي ۽ مسلمان ان جو امين آهي. فقر ملائڪن کان به سجدو ٿو ڪرائي ته ڪائنات جي پوشيده قوتن جو به مالڪ آهي. فقر فرش تان عرش تي ٿو ڪٽي وڃي، فقر پٿر کي هيرو ٿو بڻائي، فقر جو سامان قرآن عظيم آهي. فقر جي دلنوازي دين جي حڪمت ۽ ڏاهپ مان پيدا ٿئي ٿي ۽ ان جي بي نيازي دين لاءِ طاقت آهي، قرآن جو فقر پوري دنيا جو احتساب ڪرڻ آهي.

فقر عريان گرمي بدرو و خنين
 فقر عريان بانگ تکبير حسين رضه
 (پس چه بايد کرداے اقوام شرق)

غيرت

اقبال جو مطلوب مسلمان باغيرت ۽ خوددار آهي. غيرت ۽ خودداري سان ئي انسان دنيا ۾ عزت سان زندهه رهي سگهي ٿو، غيرت کان سواءِ مسلمان جي زندگي موت آهي. ديني حميت ۽ غيرت ناهي ته پوءِ اهڙو جئين ۽ مرڻ برابر آهي.

تاکجا بے غیرت دیں زمین
 اے مسلمان مردن ست ایں زمین
 (پس چه بايد کرداے اقوام شرق)

غيرت ۽ بڑی چيز جهانِ تڪ و دو میں
پنهائی ۽ درویش کو تاج سردار
(ارمغانِ حجاز)

علامہ اقبال رح جي سموري فڪر ۽ فلسفي جو بنياد ئي غيرت ۽ خودداري آهي. غيرت کي علامہ خودي چيو آهي. انسان پر جيڪڏهن غيرت هوندي ته هو اهڙو ڪوبه ڪم نه ڪندو جنهن سان کيس شرمسار ٿيڻو پوي. غيرت هوندي ته ظلم کي محسوس ڪندو ۽ ان خلاف وڙهندو. غيرت جي جذبي تحت ئي انسان پنهنجي زندگيءَ کي موت جي دا وٽي لڳائي ڇڏيندو آهي. اقبال جو مطلوب مسلمان هڪ غيرت مند مسلمان آهي. سندس ذڪر، سندس فڪر، سندس ڏاهپ، مراقبه غرض ته هر شيءِ سندس غيرت جا نگهبان هجن، جي نه ته پوءِ انهن سڀني جي ڪا ضرورت ڪانهي، غيرت کان سواءِ اهي سڀ بيڪار آهن:

يہ حمتِ ملڪوتی، یہ علمِ لاهوتی
حرم کے درد کا درماں نہیں تو کچھ بھی نہیں
يہ ذکرِ نيم شبی یہ مرلقہ یہ سرور
تری خودی کے نگهبان نہیں تو کچھ بھی نہیں
(ضربِ کلیم)

هيءَ سڄي ڪائنات پنهنجي مان، مرتبي، مقام، عزت ۽ آبرو جو احساس هجڻ سان ئي آهي. انسان کي جڏهن پنهنجي عزتِ نفس جو احساس ٿئي ٿو ته مان مسجودِ ملائڪه آهيان، سڄي ڪائنات مون لاءِ مسخر ڪئي وئي آهي ته ان احساس سان ان پر خودداري ۽ غيرت جو جذبو پيدا ٿئي ٿو. حقيقت پر غيرت ئي دين ۽ ايمان جي اساس آهي. پراها غيرت نه جيڪا اسين نام نهاد ڪاروڪاري جي نالي پر استعمال ٿا ڪريون. اقبال جي نظر پر غيرت هڪ انسان کي پنهنجو اشرف المخلوقات هجڻ جو احساس ۽ ان مطابق عمل ڪرڻ آهي، غيرت ئي خودي آهي.

خودی کی جلوتوں میں مصطفائی
خودی کی خلوتوں میں کبریائی
زمین و آسمان و کرسی و عرش
خودی کی زد میں ہے ساری خدائی

غيرت ۽ فقر لازم ۽ ملزوم آهن. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته ”پلي بک
 پير جي پرشل ۾ وڃي شان“. مرسون پرڏيپ نه چرسون. هڪ غيرت مند
 مسلمان بک مرڻ پسند ڪندو پر ڪنهن جي اڳيان هٿ نه تنگيندو
 هڪ غيرتمند سپاهي پوري لشڪر لاءِ ڪافي آهي.

چڙهتي هجي ڇو تڏهن نگر ڪي سان ۾ تيغ خودي
 ايڪ سپاهي کي ضرب ڪرتي هجي ڪار سپاه
 (بال جبرئيل)

مسلسل جدوجهد

اقبال رح جو مطلوب مسلمان هر وقت مصروفِ ڪار آهي. اقبال جي
 نظر ۾ فرصت صرف غلامن لاءِ هوندي آهي. آزاد انسان هن ڪائنات ۾
 فارغ ٿي نه ٿو سگهي.

ميسر آتي هجي فرصت فقط غلامن کي
 نهين هجي مهده حرڪي لئ جهاڻ ميں فراغ
 (ضربِ ڪليم)
 پختي تر هجي گردشِ پيم سے جامِ زندگي
 هجي يڪي لئ هجي خبر رازِ دوامِ زندگي
 (بانگِ درا)

اقبال جي مطلوب مسلمان لاءِ مثالي نمونو:

علامه اقبال رح اسلام جي عظمت رفتي کي وري واپس ڏسڻ ٿو چاهي
 تنهن ڪري سندس مطلوب مسلمان لاءِ مثالي نمونو به اسلام جي دور
 اول جا مسلمان ۽ اسلاف آهن. مطلوب مسلمان کي چوي ٿو ته تون فاروقي
 ۽ ڪراري دل بيدار پيدا ڪر:

دل بيدار فاروقي، دل بيدار ڪراري
 مس آدم ڪي حق ميں ڪيما هجي دل کي بيداري
 (بال جبرئيل)

علامه اقبال رح پنهنجي مطلوب مسلمان لاءِ مثالي نموني طور
 حضرت عمر فاروق رضه ۽ حضرت علي المرتضيٰ رضه کان پوءِ امام
 حسين رضه جو ڪردار ٿو پيش ڪري. چوي ٿو ته زندگيءَ ۾ به ٿي قوتون
 آهن: هڪ موسيٰ ۽ ٻي فرعون، هڪ شبير رضه (امام حسين رضه) ته ٻي
 يزيد. حق شبيري قوت سان ٿي زندهه رهي ٿو ۽ باطل جو انجام حسرت

ناڪ موت آهي. امام حسين رضه جو عزم جبلن وانگر مضبوط، پائيدار، محڪم، آماده به عمل ۽ ڪامياب هو. مون قرآن جو فهم امام حسين رضه کان ئي سکيو آهي. ان جي روشن ڪيل باهه مان ئي اسان پنهنجي آزاديءَ لاءِ شعلا حاصل ڪيا آهن.

موڪي و فرعون و شبير و يزيد
اين دو قوت از حيات آمد پديد
زنده حق از قوت شبيري است
باطل اثر داغ حسرت ميري است
(رموزِ خودي)

علامه اقبال جو مخاطب صرف مسلمان مرد ئي نه آهي بلڪ مسلمان عورت به آهي. علامه عورت کي نصيحت ڪندي چوي ٿو ته ڏيءَ! دلبريءَ جا انداز، ميڪ اپ ۽ حسن جي نمائش ڪرڻ ڇڏ، تنهنجي نگاهه شمشيرِ خداداد آهي، ان جي ڏسڻ سان ئي خدا اسان کي جان عطا ڪئي آهي. اها عورت ئي ڪامل آهي جنهن جي نگاهه حياجي پاڻيءَ سان ڀريل آهي. دنيا جي پائداري مائرن جي دم قدم سان آهي. جيڪا قوم اها ڳالهه نٿي سمجهي سا برباد ٿي ويندي. مون کي هي خرد پرور جنون پنهنجي ماءُ جي نگاهه کان ئي مليو آهي. مڪتب ۽ درسگاه مان نگاهه بصيرت ۽ دل آگاهه حاصل نٿا ڪري سگهجن. ڇو جو اهي سواءِ جادوگريءَ جي ٻيو ڪجهه به ناهن. مبارڪ آهي اها قوم جنهن جي ڪارنامن جي ڪري هن ڪائنات انقلاب ڏنا. ڪنهن قوم سان چاڻيو آهي ۽ چاڻيڻ وارو آهي اهو سڀ ڪجهه انهن جي مائرن جي پيشانين مان ڏسي سگهجي ٿو. جيڪڏهن تون هن درويش (اقبال) جي نصيحت مڃين ته هزارين قومون مرنديون پر تون هميشه زنده رهندين. سيده فاطمه الزهرا رضي الله تعالى عنها جي نقش قدم تي هل ۽ هن بي حيا ۽ نمائشي دور کان پردو ڪر ته جيئن تون به ڪنهن شبير رضه (امام حسين رضه) کي جنم ڏئي سگهين. قرآن جي تلاوت کي لازم ڪر، توکي خبر آهي ته تنهنجي قرات جي سوز حضرت عمر رضه جي قسمت ٿيڻي ڇڏي هئي. (ڪافر مان مسلمان ٿيو هو).

بيل اے دخترک این دلبری را
مسلمان را نه نهد کافری را
منه دل بر جمال غازه پرورد

پا موز از منگه غارت گری ها
 جمال را از منگه از امهات است
 نهار شال این ممکنات است
 (ارمغان حجاز)

”رموز بی خودیء“ پر نظر بعنوان ”در معنی این که بقائی نوع از امومت است و حفظ و احترام امومت اسلام است“ یعنی انسانذات جی بقا مامتا سان آهی ۽ ماء جی مامتا جی حفاظت ۽ احترام اسلام آهی. ان پر عورت لاء مثالی نمونو وری به حضرت فاطمه الزهرا رضه کی قرار ڏیندی عجیب نکتہ آفرینی کندی فرمائی توتہ: ماء جی مامتا رحمت آهی ۽ ان کی نبوت سان نسبت آهی ماء جی شفقت پیغمبرن جی شفقت آهی چو جو ماء به قوم جی سیرت سازی ٿی کری. ماء جی مامتا سان اسان جو کردار پختو ٿو ٿئی. ماء جی پیشانی جی لیکن پر اسان جی تقدیر پوشیده آهی. جیکڏهن توکی سمجه هجی ته ان لفظ امت پر توکی کیترا راز سرسبت نظر اپندا. باعث تکوین کائنات ﷺ جن فرمایو آهی جنت مائرن جی پیرن هیئان آهی. کنهن قوم جو وجود مائرن جی احترام کرن سان ٿی باقی رهی ٿو. مائرن جو احترام کرن کانسواء کاروبار حیات نٿو هلی سگهی. ماء جی ممتا سان ٿی زندگی جاری آهی. مامتا سان ٿی زندگی جا اسرار کلی رهیا آهن. مائرن جی مامتا جی کری ٿی اسان جی رگن پر زندگی ڊوڙی رهی آهی. مائرن جی مامتا سان ٿی قومن جا عروج و زوال وابسته آهن.

نیک اگر بینی امومت رحمت است
 زانکه اورا . بانوت نسبت است
 شفقت او شفقت پیغمبر است
 سیرت اقوام را صورتگر است

ان کان پوءِ هڪ ڳڻوار ۽ ڳوٺاڻي عورت جنهن سوين سورسهي امت لاءِ هڪ غيرتمند، خوددار ۽ حق پرست مسلمان کي جنم ڏنو ان کي ان عورت سان پيٽ ڏئي ٿو جيڪا نازڪ اندام ۽ اولاد چٽڻ کان نفرت ٿي ڪري، جيڪا فيشن زده ۽ مغربي فڪر و نظر جی ماريل آهي. پيٽ ڏيڻ کان پوءِ اقبال ان ڳوٺاڻي عورت کي ان شهري ۽ نازڪ بدن عورت کان بهتر ٿو قرار ڏئي چو جو هن ماء جی ممتا جو اظهار ڪيو. عورت ۽ ماء جی ممتا

کان پري رهي، عورت ۽ اولاد نه چاهي، اها عورت ئي ڪانهي. اهڙي قسم جي عورت مسلم معاشري ۾ نه هجي ته بهتر آهي. اهڙي عورت دامن اسلام تي هڪ داغ آهي. هي جهمان مائرن سان آهي. قومن جي دولت، نقدي، سون ۽ چاندي نه بلڪه قوم جي دولت تندرست، روشن دماغ، محنتي ۽ چاڪ وچونند فرزند هوندا آهن. آخرت جي راز جون محافظ به مائرون آهن ۽ قرآن ۽ ملت اسلاميه جي طاقت ۽ قوت به مائرن سان آهي.

اڳ وڃ رستاڻ زاده جايل
 پست بالائے سطرے بدگلے
 تارائے پرورش ناداده
 کم نگاہے کم زبانے، ساده
 دل ز آلام امومت کرده خوں
 گرد چشمش حلقه هائے نیلگون
 ملت ار گیرد ز آغوش بدست
 یک مسلمان غیور حق پرست
 (رموز بے خودی)

ان کانپوءِ علامه مسلمان عورت لاءِ اسوهءِ كامله سيده النساء فاطمه الزهرا رضي الله عنها جن کي قرار ڏيندي ٻڌائن ٿا ته ڇو مسلمان عورت سيده النساء جي نقش قدم تي هلي. اها علامه جي مشهور نظر آهي جنهن جو عنوان آهي ”درمعني اين که سيده النساء فاطمه الزهرا رضه اسوهءِ كامله ايست برائي نساء اسلام“ ان ۾ ٻڌائي ٿو ته فاطمه ۽ مريم هڪ ۽ ٽن نسبتن جي فرق سان اسان کي عزيز آهن. بيبي مريم عليها السلام جي هڪ ئي نسبت اها آهي ته هو پاڪيزه خاتون عيسيٰ عليه السلام جن جي والده آهي. جڏهن ته فاطمه، رحمه للعالمين جيڪي امام اولين و آخرين آهن انهن جي نور چشم آهي. حضور ﷺ جن قرآن آندو جيڪو انسانيت لاءِ قيامت تائين آخري هدايت ۽ رهنمائي آهي. هي نسبت فاطمه رضه سان اسان جي اها آهي جو پاڻ مرتضيٰ مشڪل ڪشا شير خدا جي زوجة محترمه آهن. علي رضه بادشاهه هو پر سندس حجرو ئي ان لاءِ محل هو. سندس سموري ملڪيت صرف هڪ تلوار ۽ هڪ زره هئي. بيبي فاطمه رضه سان مسلمانن جي ٽين نسبت اها آهي جو پاڻ سيدنا حسين رضه ۽ سيدنا حسن رضه جن جي والده محترمه آهن. حسين رضه

ميدان جنگ جو مرڪز ۽ ڪاروان عشق جو سالار آهي ۽ حسن و رضا
حڪومت کي امت جي اتحاد خاطر ٺڪرائي ڇڏيو. مائرون پٽن جو
سيرت ۽ ڪردار بنائينديون آهن ۽ انهن کي صدق ۽ صفا جو جوهر عطا
ڪنديون آهن. سيده النساء فاطمه الزهرا رضه تسليم ۽ رضا جو سرچشمو
۽ مائرن لاءِ اسوهءِ ڪامل آهن.

مریم از یک نسبت عیسیٰ عزیز
از سه نسبت حضرت زهرا عزیز
نور چشم رحمة للعالمین ﷺ
آل امام اولین و آخرین
آل که جاں در پیکر کیتی دمید
روزگار تازه آئین آفرید
بانوی آل تاجدار هل لقی
مرتعی، مشکل کشا، شیر خدا
بادشاه و کلبه ایوان او
یک حسام و یک زره سامان او
مادر آل مرکز پرکار عشق
مادر آل کاروان سالار عشق
(رموز بے خودی)

ان کانپوءِ علامه اقبال رح بيان ٿو ڪري ته سيده النساء فاطمه الزهرا
رضه جو درجو تمام بلند هو، نوري ۽ ناري مخلوق سندس فرمانبردار هئي ۽
پاڻ پنهنجي رضا کي مڙس جي رضا ۾ گم ڪري ڇڏيو هئائين. پاڻ صبح
۽ رضا جي ادب گاهه ۾ پرورش پاتي هئائون. هٿن سان جناب ۾ ان پيروي
پيهنديون هيون پر سندن لبن تي قرآن پاڪ جي تلاوت رهندي هئي
ڪڏهن به تنگدستيءَ جي ڳوڙها ڪونه ڳاڙهيائون پر نماز دوران
سندس اکين مان ڳوڙهن جا موتي ڪري پوندا هئا ۽ جبرئيل امين اهي
ڳوڙها چونڊي عرش برين تي وڃي وسائيندو هو. شريعت جا احڪام
متمنجي پيرن جي زنجير بڻيل آهن ۽ مون کي جناب مصطفيٰ ﷺ جي
جي فرمان جو لحاظ آهي (ته قبرن کي سجدو نه ڪريو) نه ته مان سيده
النساء فاطمه الزهرا رضه جي تربت جو طواف ڪريان ها ۽ سندن قبر تي
سجده ريزڻيان ها.

نوری و ہم آتش فرمانبرش
 گم رضائش در رضائے شوهرش
 آں ادب پروردہ صبر و رضا
 آیا گرداں و لب قرآں سرا
 گریہ ہائے او ز بایں بے نیاز
 گوہر افشاندے بدامانِ نماز
 اشک او برچید جبرئیل از زمیں
 ہچو شبنم رنخت بر عرش بریں
 رفتہ آئین حق زنجیرِ پاست
 پاس فرمانِ جنابِ مصطفیٰ ﷺ است
 ورنہ گردِ تریش گردیدے
 سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدے
 (رموزِ خودی)

”رموزِ خودی“ جي نظر ”خطاب بہ مخدراتِ اسلام“ پر بہ علامہ اقبال مسلمان خاتون کی اهوئي درس توڏئي تہ تون اسان جي ناموس جي چادر آھين، تنهنجيءَ ئي روشنيءَ سان اسان جو فانوس روشن آھي. تنهنجي پاڪ طبيعت اسان لاءِ رحمت، اسان جي دين لاءِ قوت ۽ اسان جي ملت لاءِ بنياد آھي. جڏهن اسان جي ٻار تنهنجي ٿڃ سان پنهنجا لب ٽرڪيا تہ توئي انکي سڀ کان پھريون درس لاله الا الله جو ڏنو. تنهنجي صحبت اسان جي ڪردار، اسان جي گفتار ۽ اسان جي افڪار جي تربيت ٿي ڪري. تون آئين حق يعني شرع محمدي جي امين آھين. تنهنجي سامھ ۾ دين حق جو سوز مليل آھي. اي مسلمان خاتون تون ئي اسان جي جمعيت جي درخت جي آبياري ڪندڙ ۽ ملت جي سرمائي جي محافظ آھين. تنهنجي فطرت ۾ بلند جذبات موجود آھن. تون پنهنجي هوشمندي جي اک سیدہ فاطمہ الزھرا رضہ جي طريقي تي رک تہ جيئن تنهنجي لامر تي بہ حسين رضہ جھڙو ميولگي ۽ اسلام جو دور وري پيھر موٽي اچي:

اے ردايت پرده ناموسِ ما تاب تو سرمايہ فانوسِ ما
 طينت پاڪ تو مارا رحمت است قوت دين واسس ملت است
 گودي ماچوں لب از شير تو شست لاله آموختي اورا نخست
 (پيام مشرق)

اقبال جي نظريہ انسان جي اہميت ۽ مقام

شيخ نور محمد جو اهو خواب سچو ثابت ٿيو جنهن ۾ کيس اقبال جي پيدا ٿيڻ جي بشارت ملي هئي. پاڻ ڏٺائين ته آسمان ۾ هڪ خوبصورت ڪبوتر اڏامي رهيو آهي. ماڻهو ان ڪبوتر کي پڪڙڻ لاءِ ان جي پويان آهن، پر اهو ڪبوتر پاڻ اچي شيخ صاحب جي جهوليءَ ۾ ڪري ٿو. اها خوشخبري اقبال جي ڄمڻ جي هئي.

علامه اقبال ننڍي کنڊ جي مسلمانن ۾ نئون روح ڦوڪيو. انهن کي گهري نند مان جاڳائي نئين دنيا جي خوشخبري ٻڌائي ۽ عمل جي راه تي آڻي بيهاريو. اقبال مسلمانن کي دنيا جي وسعتن ۽ قدرت جي ڪرشم کي پرکڻ ۽ انهن تي غور و فڪر ڪرڻ جو درس ڏنو.

کھول آنکھ زمين دیکھ فلک دیکھ فضا دیکھ
شرق سے اُھرتے ہوئے سورج کو ذرا دیکھ

علامه اقبال ننڍپڻ کان ئي نهايت ذهين ۽ مائيتي طبيعت جو مالڪ هو. فطرت ۾ سندس دلچسپي غير معمولي هوندي هئي. سيالڪوٽ جي اسڪاچ مشن ڪالج ۾ پهچڻ وقت سيد مير حسن جهڙي عربي ۽ فارسيءَ جي ماهر استاد جي کيس رهنمائي نصيب ٿي. ان وقت عربي ۽ فارسي زبان تي سيد مير حسن جي عبور کي سند سمجهيو ويندو هو ۽ هو زبان جو صحيح ڏانءُ پيدا ڪرڻ ۾ ڪمال جي مهارت رکندو هو، جنهن ڪري اقبال جي ٻوليءَ ۾ وسعت ۽ شاعري ۾ تغزل پيدا ٿيو. اقبال پنهنجو ڪلام داغ دهلويءَ ڏانهن به اصلاح لاءِ موڪليندو هو. گورنمينٽ ڪالج لاهور ۾ اقبال کي آرنلڊ جهڙو استاد مليو جنهن سندس سرشت ۾ مخفي فيلسوف کي ڳولهي لڌو ۽ سندس ذات کي اهڙو ڏانءُ مليو جنهن مان اميد جون نيون نيون راهون برصغير جي مسلمانن

کي مليون.

اقبال جي انهيءَ ابتدائي دور جنهن ۾ سندس سوچ مختلف تجرباتي مرحلن مان گذري، ان دور ۾ ننڍي کنڊ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ زورن تي هئي، ان ڪري سندس فڪر تي وطنيت جو غلبو نظر اچي ٿو جنهن جو مثال جگنو، نيا شواله ۽ قومي گيت جهڙن نظمن ۾ ملي ٿو. اقبال انهيءَ دور ۾ وسيع مطالعو ڪيو ۽ انگريزيءَ جي تمام سٺن شاعرن، جن ۾ شيڪسپيئر، ايمرسن، ملٽن ۽ وردزورٿ شامل آهن کي پڙهيو ۽ سندن شاعريءَ جي تضمين به ڪئي.

اقبال جي زندگيءَ جو اهم موڙ جنهن سندس زندگيءَ جو رخ بدلائي ڇڏيو اهو يورپ جو سفر هيو، جتي کيس مختلف نظرين کي پڙهڻ ۽ پرکڻ جو موقعو مليو. اقبال اعليٰ تعليم لاءِ جڏهن يورپ روانو ٿيو ته کيس اها خبر نه هئي ته پروفيسر سورلي، ڊاڪٽر ميڪ ٽگرت، برائون ۽ پروفيسر نڪلسن جهڙن استادن جي صحبت کيس نصيب ٿيندي.

ڪيمبرج ۾ ڊاڪٽر ميڪ ٽگرت جي رهنمائي حاصل ٿيس جيڪو فلسفي جو تمام وڏو عالم هو. پروفيسر سورلي جو خاص موضوع الاهيات ۽ پروفيسر نڪلسن جيڪو يورپ ۾ ان وقت اسلامي تصوف، فلسفي ۽ خاص طور تي مولانا روميءَ جي شاعريءَ تي سند سمجهيو ويندو هو کان علاوه ويگي ناست ۽ سيني شل جهڙيون ذهين رهبر عورتون پڻ مليس. اقبال يورپ ۾ رهڻ دوران يورپي فلسفي جو تمام گهراڻيءَ سان مطالعو ڪيو. هن انهي فلسفي کي اتان جي استادن جي دليلن ۽ پنهنجي مطالعي جي آڌار تي پرکيو. ننڍي، برگسان ۽ هيگل جي تحريرن کي ڪافي دلچسپيءَ سان پڙهيا ٿين. يورپ ان وقت ماديت پرستي ۽ سرمائينداريءَ واري دور مان گذري رهيو هو. اقبال مغرب جي خشڪيءَ ويران عقليت پرستيءَ جي کوکلي پن کي انهيءَ وقت ئي سمجهي چڪو هو. اقبال عقل نه پر عشق جي گولما ۾ رهيو.

ڏرد کي گهڻا سلجها چڪا ۾

ميرے مولا مجھے صاحب جنوں کر۔

اقبال جڏهن يورپ کان واپس وطن موٽي آيو ته هندستان ۾ ان وقت آزاديءَ جي تحريڪ زورن تي هئي. ان وقت مسلمان معاشي ۽ فڪري طور تي پاڻ کي تمام ڪمزور محسوس ڪري رهيا هئا. سندن معاشرتي طرز

عمل ۽ سياسي بصيرت پر اها پختگي نه هئي جيڪا کين عمل ڏانهن اڀاري. اقبال جي سامهون مسلمان قوم جي پوري تاريخ هئي جنهن پر انهن دنيا کي نئون فڪري شعور عطا ڪيو، جنهن سان سائنس، فلسفي، معاشيات، اقتصاديات، نفسيات ۽ لسانيات جون نيون راهون کليون. مسلمان پنهنجي انهيءَ ڪامياب ڪردار کي وساري غلاميءَ جي زندگي گذاري رهيا هئا. جيئن ته غلاميءَ پر قومن جون سڀ صلاحيتون ختم ٿي وينديون آهن، سندن مادي ۽ روحاني ترقي رڪجي ويندي آهي ۽ انهيءَ قوم مان اعتماد جي سگهه ختم ٿي ويندي آهي. ان ڪري پوءِ سڀ تدبيرون رانگان وينديون آهن.

ڪيا ڳيا ۽ غلامی میں مبتلا تجھ کو،
 کہ تجھ سے نہ ہو سکی فکر کی نگہبانی

علامه اقبال يورپ کان واپس اچڻ کانپوءِ مسلمانن جي غلاميءَ واري پيڙا کي سمجهي چڪو هو، ان ڪري معاشري جي نفسياتي ڪمزورين کي ختم ڪرڻ لاءِ سڀ کان پهريائين انهن جي نشاندهي ڪيائين. پنهنجي علي ڳڙهه واري ليڪچر ۾ ان تي تفصيل سان بحث ڪيو اٿائين.

اقبال جي نظر ان وقت صرف هندستان جي مسلمانن تي نه هئي، پر هو پوري دنيا جي مسلمانن جي حالت زار ڏسي رهيو هو. پاڻ اسلامي فڪر ۽ فلسفي کي نئين سر جيارڻ چاهيائين ٿي، جنهن کان مسلمان غافل ٿي چڪا هئا. پاڻ فرد جي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ کي خاص موضوع بڻايائين. چوڻهه فرد جي حيثيت هن جي نظر ۾ ڪائنات جي مرڪز طور هئي. سڀني آسماني ڪتابن جو موضوع به اهوئي انسان رهيو آهي، جيڪڏهن هو چاهي ته هن ڪائنات کي فتح ڪري سگهي ٿو، پر جيڪڏهن هن جو پاڻ تان اعتماد ڪوڪلو ٿي پوي ته مايوسي سندس سڀ صلاحيتون ڪسي ڪيس ناڪاره ۽ فضول بنائي سگهيس ٿي. ان ڪري اقبال پنهنجي فلسفي جو بنياد ”خوديءَ“ تي رکيو جيڪا انسان جي اهميت جو تعين ڪري ٿي. اقبال هندستان جي بيٺل معاشري ۾ حرڪت پيدا ڪرڻ چاهي ۽ شين جي باقي رهڻ جو بنياد به حرڪت کي ڄاڻايائين:

سکون حال ہے قدرت کے کارخانے میں
ثبات ایک تغیر کو ہے زمانے میں۔

علامہ اقبال جنهن دور ۾ خوديءَ جو فلسفو پيش ڪيو انهيءَ دور ۾ مسلمانن ۾ تصوف جي غلط تشريح تي عمل ٿي رهيو هو ۽ تصوف جي چادر ۾ مسلمان پنهنجي بي اعتمادي ۽ ڪمزورين کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا ۽ خلوت جو سهارو وٺي پنهنجي جسماني ۽ ذهني جوت کي وساري محدود ٿي رهيا هئا. ان وقت خوديءَ جي عام ۽ خاص ۾ جيڪا معنيٰ مقبول ٿيل هئي اها انانيت، خودسري، خودپرستي، غرور ۽ تکبر هئي. پر اقبال انهي لفظ کي نئين معنيٰ ڏئي، لفظ جي فطرت تي تبديل ڪري ڇڏي، جيڪا بال جبريل، ضربِ ڪليم ۽ اسرارِ خودي ۾ هن طرح ٻڌائي ٿو:

”خودي خود حيات جو ٻيو نالو آهي، خودي عشق آهي، خودي ايمان جي طاقت آهي، خوديءَ مان مراد خود آگاهي آهي، خودي تسخير جو نالو آهي، خودي جدت ۽ ندرت جو سرچشمو ۽ سوز حيات آهي.“

تصوف جي حوالي سان خوديءَ جي معنيٰ نفي آهي، پر اقبال جون سڀئي معنائون اثبات ۾ آهن. اقبال خوديءَ جي ذريعي انسان کي ياد ڏيارڻ ٿو چاهي ته اهوئي ڪائنات جو محور ۽ مرڪز آهي. الله تعاليٰ ان ڪري ٿي کيس پنهنجو زمين تي خليفو بڻايو. هو ڪائنات جي هر شيءِ کي پنهنجي تخيل جي نواڻ ۽ عملي جدوجهد سان تسخير ڪري سگهي ٿو.

توراڻن کان ڪن ڦڪاڻ ۽ اپني آنکھون پر عياں ٿي ويا
خودي کا رازداں ٿي ويا خدا کا ترجمان ٿي ويا

سندس جسماني ۽ روحاني سگهه ايتري آهي جو هو طوفانن سان مقابلو ڪري سگهي ٿو، سندس ذهن جي وسعت ۾ آهڙيون هزارين دنياون سمائجي سگهن ٿيون، پر انسان اهڙي عمل جو سبب تڏهن بڻجي سگهي ٿو، جڏهن هو پنهنجي خوديءَ تائين رسائي حاصل ڪري وٺي. ان لاءِ هو انسان کي پنهنجو پاڻ کي ٿي ذريعو بڻائڻ جو درس ڏئي ٿو:

چمڪ سورج ۾ ڪيا خاڪ رهڻي،
اگر هزار هو اپني ڪرڻي

اقبال خوديءَ کي شخصيت جو مرڪزي نڪتو قرار ڏئي ٿو ڇو ته ان

تائين رسائي حاصل ڪرڻ کانپوءِ ئي انسان ۾ مٿين قوت پيدا ٿي سگهي ٿي. پاڻ دنيا جي موجودات کي خوديءَ جي منزل تائين پهچڻ ۾ نهايت اهم سمجهي ٿو، ان ڪري هو موجودات کان منقطع ٿيڻ بدران زندگيءَ جي مختلف تجربن ۽ سرگرمين کي خوديءَ جي ادراڪ جو ذريعو سمجهي ٿو.

يہ ہے مقصدِ گردشِ روزگار،
کہ تری خودی تجھ پر ہو آشکار
موجِ نفسِ کیا ہے تلوار ہے
خودی کیا ہے تلوار کی دھار ہے

اقبال چئي ٿو ته جيستائين انسان انهيءَ نهايت سنمين ۽ تيزتلوار جي ڌارتان نه گذرندو تيستائين انهيءَ مقام تائين نه پهچي سگهندو:
حادثاتِ غم سے ہے انسان کی فطرت کو کمال
غازه ہے آئينہ دل کے لئے گرد و ملال

اقبال خوديءَ جي ارتقا ۾ غم، خوشي، مايوسي، اميد، احساس، جذبي، عزم، ارادي ۽ جرئت کي مددگار سمجهي ٿو.
اقبال چوي ٿو:

يہ کائنات ابھی نا تمام ہے شاید،
کہ آرہی ہے دما دم صدائے کن فیکوں

ان ڪري هن ڪائنات جي تڪميل ۾ انسان کي اهم ڪردار ادا ڪرڻو آهي، جنهن جي ڪري کيس خليفو بڻايو ويو.
نائبِ حق در جہاں بودن خوش است،
بر عناصر حکمران بودن خوش است۔

خدا جي نائب ٿيڻ جو مقصد فطرت تي حڪمراني ڪرڻ آهي جنهن مان مراد ڪائنات جي تڪميل سان گڏ پنهنجي تعمير ۽ تڪميل ذات سڀ کان اول ۽ اهم آهي، جنهن کان پوءِ ئي مٿيون فريضو سرانجام ڏئي سگهجي ٿو. ان ڪري هن ڪائنات جو راز خوديءَ جي راز ۾ سمايل آهي ۽ خودي ڇا آهي، اقبال هن ريت بيان ڪري ٿو:

خودی کیا ہے رازِ درونِ حیات
خودی کیا ہے بیداریِ کائنات
ازل اس کے پیچھے لبِ سامنے
نہ حد اس کی پیچھے، نہ حد سامنے

خوديءَ جي تڪميل لاءِ انسان کي مختلف ڪيفيتن مان گذرڻو پوي ٿو جن کي علامه اقبال اسرارِ خودي ۾ ڪجهه هن طرح بيان ڪيو آهي:

”هوءَ اتي ٿي، اٿاري ٿي، ڊوڙائي ٿي، اڏائي ٿي، جلي ٿي، روشن ڪري ٿي، ماري ٿي، مري ٿي ۽ جيئرو ڪري ٿي.“

اقبال عقل جي مقابلي ۾ عشق ۽ وجدان کي تمام گهڻي اهميت ڏني آهي ۽ وجدان کي حقيقت تائين رسائي جو ذريعو سمجهي ٿو. اقبال به عقل کي ڪانت، برڪلي، شوپنهر وانگر محدود سمجهي وجدان جو سهارو وٺي ٿو. برگسان انسان اندر هڪڙي مسلسل وهڪري جو پتو لڳائي ٿو، جنهن کي هو زمان خالص سڏي ٿو. اقبال پڻ اهڙي ئي حرڪت ۽ تغير جي نشاندهي ڪري ٿو.

جنهنسَ ۾ زندگي جهاڻ کي
 يه رسمِ قديم ۾ يهاڻ کي

برگسان وٽ انهيءَ تغير ۽ حرڪت جو ڪو مقصد ناهي، پر اقبال انهي تغير کي به مقصد نه پر بامقصد سمجهي ٿو، انهيءَ کي ڪائنات ۽ انساني خوديءَ جي تڪميل جو سفر سڏي ٿو، جنهن جون مختلف منزلون ڪجهه هن طرح آهن:

ڪبهي دريا سے مثل موج اهر کر
 ڪبهي دريا کے سينے میں اتر کر
 ڪبهي دريا کے ساحل سے اتر کر
 مقام اپنی خودی کا فاش کر

اقبال عقل ۽ عشق جي اها تار جوڙڻ پئي چاهي جيڪا مغرب توڙي چڙهي هئي. هن مشرقي نظريه حيات ۽ مغربي معاشرتي جي حرڪت ۽ تغير کي ملائڻ ۽ انسان کي جسماني ۽ روحاني بلندين تي پهچائڻ پئي چاهيو ۽ اها خوديءَ جي انتها هئي جيڪا ڪنهن به معاشرتي جي زندہ هجڻ جو ثبوت فراهم ڪري ٿي.

اقبال ۽ قرآن

علامہ مرحوم جي حيثيت حقيقت ۾ قرآن ڪريم جي ترجمان جي آهي ۽ جيئن ته خود سندس دعويٰ آهي ته سندس فڪر جو بنياد قرآن پاڪ تي آهي ته سندس پيغام به قرآن پاڪ مان ئي ورتل آهي.

1- قرآن جي عظمت جو نشان

ان سلسلي ۾ سڀ کان پهرين ۽ سڀ کان اهم ڳالهه اها آهي ته منمنجي خيال ۾ هن دور ۾ علامہ مرحوم جي شخصيت عظمت قرآن جي هڪ عظيم علم ۽ نشان (Symbol) جي حيثيت رکي ٿي، ان ڪري جو هڪ عام ماڻهو جو صرف ورثي ۾ مليل عقيدتي طور قرآن مجيد کي الله جو ڪتاب مڃڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ هڪ اهڙي شخص جو قرآن تي پختو يقين، اعتماد ۽ ايمان جيڪو انساني فڪر جي سڀني وادين ۾ گهمي ڦري چڪو هجي ۽ اوڀر ۽ اولهه جي تمام فلسفن کي پڙهي چڪو هجي بلڪل بي ڳالهه آهي.

سڀني کي خبر آهي ته نبي اڪرم ﷺ جن جو اصل ۽ عظيم ترين معجزو قرآن ڪريم ئي آهي. خود قرآني اعجاز جا پهلو بي شمار ۽ بي حد و حساب آهن جن جو احاطو يا شمار ڪرڻ ڪنهن به انسان لاءِ ممڪن ئي ناهي. منمنجي خيال ۾ ته هن دور ۾ قرآن پاڪ جو عظيم ترين مظهر هيءُ آهي ته اهو ڪتاب جنهن کي دنيا جي سامهون اڃا کان چوڏهن سو سال اڳ، عرب جي هڪ اُمي شخص (ﷺ) جنهن تان منمنجا ماءُ ۽ پيءُ قربان وڃن) پيش ڪيو هو اهو اڄ به، جڏهن ته دنيا ڪٿان کان ڪٿي پهچي چڪي آهي ۽ مادي علم انتهائي بلندي تي پهچي چڪا آهن، علم ۽ هنر جي دنيا ۾ هڪ انقلاب اچي چڪو آهي، انسان جي هدايت

۽ رهنمائي جي مڙني ضرورتن کي پورو ڪري سگهي ٿو.
 ان جي هڪ شاهدي ۽ ثبوت اسان کي علامه مرحوم جي زندگي مان
 ملي ٿو ته اهو شخص جنهن اٺويهن صدي جي آخر ۾ شعور جي اک
 کولي، ان پوري زندگي رڳو ”بسم الله جي گنبد“ ۾ ئي نه گذاري ڇڏي هئي
 بلڪ وقت جي اعليٰ ترين سطح جو علم حاصل ڪيو هو. آخرڪار ان
 جي ذهن کي جيڪڏهن سڪون مليو ته صرف قرآن حڪيم مان ئي ۽
 ان جي علم جي اڃ جيڪڏهن پوري ٿي ته صرف الله تعاليٰ جي ڪتاب
 مان ئي. جنهن ته بقول سندس :-

نه کيس جهاں میں اماں ملی جو اماں ملی توکهاں ملی
 مرے جرم خانہ خراب کو ترے عفو بندہ نواز میں

ڇا اڃ جي دور ۾ قرآن حڪيم جي ”هدي للناس“ هجڻ جي لاءِ
 ڪنهن ٻئي دليل جي ڪا ضرورت باقي رهي سگهي ٿي؟ ۽ ڇا اهو
 ڪافي ثبوت ناهي ته قرآن هر دور ۾ ۽ هر ذهني سطح جي انسان جي
 فڪري رهنمائي ڪري سگهي ٿو.

2- قرآن جي مقام ۽ مرتبي جو ڄاڻو

ان جو ئي هڪ عڪس سمجھجي جو ان دور ۾ قرآن جي عظمت،
 مرتبي ۽ مقام جو انڪشاف به جنهن شدت سان ۽ جنهن درجي ۾ علامه
 اقبال تي ٿيو، شايد ئي ڪنهن ٻئي تي ٿيو هجي. ان ڪري جو قرآن جي
 عظمت جو انڪشاف، ڪنهن شخص تي سندس ذهني وسعت ۽ گهرائي
 مطابق ئي ٿيندو آهي. حقيقت اها آهي ته علامه اقبال جڏهن قرآن جو
 ذڪر ٿو ڪري ته ائين ٿو محسوس ٿئي جنهن
 ”قلندر هر چه گوید دیده گوید“

مطابق قرآن پاڪ جي جلال ۽ جمال جو مشاهدو پنهنجي دل جي
 گهراين سان ڪري رهيو آهي ۽ جيڪي ڪجهه چئي رهيو آهي اها ڪا
 ٻڌل سڌل ڳالهه نه آهي بلڪ سندس شاهدي تي مشتمل آهي. ائين ٿو
 لڳي جنهن ته سندس سمورو وجود، ڪلام پاڪ جي عظمت جي عظيم بار
 هيٺ ”خاشعاً متصدعاً“ ٿي رهيو آهي. قرآن جي عظمت جو احساس سندس
 رڳ ۾ سمائجي ويو آهي ۽ سندس واروار قرآن جي جلال ۽ بلند شان
 جا ترانا ڳائي رهيو آهي.

اھ ڪتابِ زندہ قرآنِ حڪيم
 حڪمت او لا يزال است و قديم
 نسخہ اسرارِ تڪوئين حيات
 بے ثبات از قوتش گيرد ثبات
 حرفِ او را ريب نے تبديل نے
 آيه اش شرمندہ تاويل نے
 نوعِ انساں را پيامِ آخريں
 حاملِ او رحمة للعالمين
 رهنماں از حفظِ او رهبر شدند
 از ڪتابے صاحبِ دفتر شدند
 آنکه دوش کوه بارش بر نفاست
 سطوت او زهره گردوں شگافت

”اهو زندہ ڪتابِ قرآنِ حڪيم جنهن جي حڪمت لازوال ۽ آهي ۽ قديم به، زندگيءَ کي وجود ۾ آڻڻ جي رازن جو خزانو، جنهن جي قوت سان بي ثبات به ثبات حاصل ڪن ٿا. ان جي لفظن ۾ نه ڪو شڪ آهي نه شبهو ۽ نه ڪا تبديلي ۽ جنهن جون آيتون تاويل جون محتاج نه آهن. انسان ذات لاءِ خدا جو آخري پيغام آهي ۽ جنهن جو آئيندڙ رحمتہ للعالمين آهي، ان جي حفاظت ۾ اچي رهن رهبر بنجي ويا ۽ ان ڪتاب (قرآن) جي ڪري ڪتابن جا مصنف بنجي ويا. اهو (ڪتاب) جنهن جو بار جبل به نه کڻي سگهيا ۽ جنهن جي رعب ۽ دٻڊهي سان آسمان به ڦاٽي پيو.“ سوچيو ته ڇا ان ڪلام ۾ ڪو پري پري تائين به ڪنهن ٿڪ بندي جو ڪو نشان ملي ٿو. حقيقت اها آهي ته هي آمد ئي آمد آهي. واقعو اهو آهي ته هي ڦاٽل جو قول ناهي بلڪه حال آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته ”ازدل خيزد بردل ريزد“ جو اعليٰ مثال آهي. انهي تي ئي بس ڪونهي، اڳتي وڌو ۽ ٻڌو:-

فأش گويم آنچه ورد دل مضمهر است
 این کتابے نیست چیزے دیگر است
 مثل حق پنہاں و ہم پیداست او
 زندہ و پائنده و گویا ست او

صد جمال تازه در آیاتِ اوست
عصر با پیچیده در آفاتِ اوست

ڳالهه ڪيڏي نه سڌي ۽ سادي ٿي معلوم ٿئي قرآن ته عام معنيٰ ۾ ڪتاب ناهي، بلڪه هي الله جو ڪلام آهي. ڪلام پاڻ متڪلم جي صفت ۽ سندس جملي صفتن جو مظهر هوندو آهي. تنهن ڪري قرآن الله تعاليٰ وانگر ظاهر به آهي ته باطن به ۽ زنده به آهي ته قائم ۽ دائم به. الله تعاليٰ جي ذات زمان ۽ مڪان ۾ قيد نه آهي ۽ نه الله تعاليٰ جو ڪلام ان جو پابند آهي بلڪه جيئن الله تعاليٰ خود اول به آهي ۽ آخري به. زمان ۽ مڪان سڀ جا سڀ الله تعاليٰ جي وجود ۾ گم آهن. اهڙيءَ طرح الله جي ڪلام جا اسرار به صيدزبون جو درجو رکن ٿا جهڙي طرح الله تعاليٰ جو شان هيءَ آهي ته ”ڪُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَانٍ“. ساڳيءَ طرح قرآن حڪيم به هر دور جي افق تي هڪ نئين سج وانگر اڀرندو رهندو. پر حقيقت اها آهي ته، گهٽ ۾ گهٽ منمنججي محدود علم ۽ مطالعي مطابق قرآن ڪريم جي ان کان وڌيڪ مدح ۽ تعريف اسان جي پوري تاريخ ۾ موجود ناهي جيئري علامه اقبال جي ڪلام ۾ آهي:

تعريف، معرفت جي مناسبت سان ٿي ڪري ٿي سگهجي بس ان مان ٿي اندازو لڳايو ته علامه اقبال قرآن جي عظمت جو ڪيترو نه وڏو عارف هو ۽ ان سان ٿي اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي ته چو علامه اقبال کي ايتري قدر ان ڳالهه جو ڏک ۽ رنج هو ته مسلمان قرآن کان غافل آهن جنهن جا مرثيا سندس ڪلام ۾ هر جاءِ تي موجود آهن ۽ چو سندس حساس دل قرآن کان عام ۽ خاص مسلمانن جي عدم دلچسپيءَ تي رت جا ڳوڙها ڳاڙهيندي هئي.

غور ڪريو ته ڪيترى نه تلخي آهي علامه جي هن شعر ۾ جڏهن هو مسلمانن تي تنقيد ڪندي چوي ٿو ته:

با يائش ترا کارے بجز ایں نیست
که از یاکین او آسان همیری

”تو کي هن (قرآن) جي آيتن مان ان کان سواءِ ٻيو ڪم ڪونهي (جو تون سمجهين ٿو ته سڪرات ۾ قاتل ماڻهوتي) ان جي سوره ياسين پڙهڻ سان ان جو موت آسان ٿيندو.“ ۽ ڪيترن ئي صحيح منظر ڪشي ڪئي آهي علامه اقبال مسلمانن جي مختلف طبقن جي:

صوفی پشیمه پوش حال مست
 از شراب نغمه قوال مست
 آتش از شعر عراقی در دلش
 در نمی سازد بقرآن مخلص
 واعظ دستار زن افسانه بند
 معنی او پست و حرف و بلند
 از خطیب و دیلمی گفتار او
 باضعیف و شاذ و مرسل کار او

”ان جو لباس پاتل صوفی پنمنجی حال ۾ مست آهي ۽ قوال جي نغمي جي شراب سان مست آهي، ان جي دل ۾ عراقی جي ڪنهن شعر سان باهه ته پري اتي ٿي پر سندس محفل ۾ قرآن جو گذر ڪونهي (۽ ٻئي پاسي واعظ جو اهو حال آهي جو) واعظ هٿ به هلائي ٿو، افسانه به گهڙي ٿو سندس لفظ به ڏاڍا بلند ۽ (شاندار) آهن پر معنيٰ جي لحاظ کان نهايت ئي پست آهن، ان (واعظ) جي سڄي گفتگو (قرآن جي بجاءِ) يا ته خطيب بغدادی کان ورتل هوندي يا ديلميءَ کان ۽ سندس سڄو (ڏينهن) ڪم صرف ضعيف، شاذ ۽ مرسل عديثون بيان ڪرڻ وڃي رهيو آهي.“ ۽ رهيا فقيمه ته، سندن اڪثريت جو حال به اهو آهي:

خود بدلتے نہیں قرآن کو بدل دیتے ہیں
 ہوئے کس درجہ فقہانِ حرم بے توثیق

تنهن ڪري عوام جي لاءِ ڇا چئجي جو اهي غريب ته آهن ”تي ڪشته ملائي و سلطاني و پيري“ ۽ انهن جي عظيم اڪثريت بي ذوق به آهي ته بي طلب به ۽ بقول علامه اقبال جي:

صاحبِ قرآن و بے ذوقِ طلب!
 العجب، ثم العجب، ثم العجب!

”ڪو صاحب قرآن به هجي ۽ پوءِ به ان ۾ ذوق ۽ طلب نه هجي، عجب آ، عجب آ، عجب آ.“ ۽ ظاهر آهي ته هتي طلب مان مراد خوديءَ جي تعمير به آهي ته غلبه حق جي آرزو به، ان ڪري جو موجوده دور ۾ اهي ٻئي شيون اڻ لپ آهن ۽ انهن جو حال اهو آهي جو:
 آرزو اول توپيدا هونئیں سکتی نہیں
 اور هوجائے تو مرجاتی ہے يار هتي ہے خام

رہيو دنياوي خواهشن ۽ تمنائن جو چارته ان پر ته هر شخص ئي ”که
 هم اسير کمنڊ هوا“ وانگر بريء طرح جڪڙيل آهي. ملت اسلاميه جي ان زبون
 حالي جي باري پر علامه فرمائي ٿو:

پيش ما عالم فرسوده است
 ملت اندر خاک او آسوده است
 رفت سوز سينه تاتار و مرد
 يا مسلمان مرد يا قرآن مُرد

”منمنجي سامهون صرف مسلمانن جي هڪ فرسوده ۽ پراڻي دنيا
 آهي جنهن جي خاک پر مسلم ملت آسوده آهي. مسلمان قوم، مثلاً مغلن
 ۽ ڪردن جي سينن مان سوز ۽ حرارت چونڪري وئي آهي؟ ڇا مسلمان
 مري ويا آهن يا قرآن مري ويو آهي.“

3- داعي الي القرآن:

علامه اقبال جي خيال پر قرآن پاڪ کان هيءَ دوري ۽ الله جي
 ڪتاب کان پري ٿيڻ ئي اصل سبب آهي مسلمانن جي زوال ۽ ڪمزوري
 جو، مسلم امت جي غربت ۽ افلاس، سندن ذلت ۽ خوارِي جو. جواب
 شڪوه پر جيڪا ڳالهه هن نهايت ئي سادو لفظن پر بيان ڪئي آهي ته:

وه زمانے میں معزز تھے مسلمان ہو کر
 اور تم خوار ہوئے تارکِ قرآن ہو کر

ساڳي ڳالهه نهايت ئي شاندار لفظن پر هيئن ورجائي اٿس ته:

خوار از مجبوري قرآن شدي
 شڪوه سخ گردش دوران شدي
 اے چو شبنم بر زمين ائنده
 در بغل داری کتاب زنده

”اي مسلمان) تون قرآن کان دور ٿي خوار ٿي ويو آهين ۽ شڪايت
 وري زماني ۽ حالتن جي ٿو ڪرين، اي (اها قوم) جيڪا زمين تي ماڪ
 ڦٽن وانگر وڪريل آهين (۽ پيرن هيٺان لتاڙجي رهي آهين) اٿي ڪڙو ٿي جو
 تووت (تنهن جي بغل پر) هڪ زنده ڪتاب (قرآن) موجود آهي. (جنهن
 جي ذريعي تون وري بلندين جي عروج تي پهچي سگهين ٿو.)

سندس خيال پر مسلمانن جي پيهر زنده ٿيڻ ۽ بيدار ٿيڻ جو ذريعو

به اهوئي زندہ ڪتاب قرآن پاڪ آهي. ڇڻ ته مسلمانن جي نئين زندگي جو انحصار سندن پيهر حقيقت ۾ مسلمان ٿيڻ تي ۽ سندن ملسمان ٿيڻ جو دارو مدار آهي قرآن حڪيم تي؛ يا ائين ڪڻي چئجي ته اسلامي امت جو نئون اُچار لاڳاپيل آهي اسلام جي پيهر جياپي سان ۽ اسلام جو پيهر جياپو لاڳاپيل آهي قرآن کي پيهر زندہ ڪرڻ سان، يعني قرآن پاڪ سان مسلمانن جي تعلق کي پيهر قائم ڪرڻ سان. علامه فرمائي ٿو:

اے گرفتارِ رسومِ ايمانِ تو
 شيوہ ہاے کافري زندانِ تو
 قطع کردي امر خود را در زير
 جادہ پيائي اِلي شئِ مجر
 گر توي خواهی مسلمان ز يستن
 نيست ممکن مجزبه قران ز يستن
 از تلاوت بر توحق دارد کتاب
 توازو کائے کم می خواهی بياب

”اي (مسلمان) تون رسمن ۾ گرفتار آهين ۽ ڪفر جي طور طريقن جي زندان ۾ قيد آهين، تو پنهنجي وحدت کي پاڻ ڪڍي ڇڏيو آهي ۽ هڪ خوفناڪ انجام ڏانهن وڌي رهيو آهين، جيڪڏهن تون پيهر مسلمان ٿي زندگي گذارڻ چاهين ته اها زندگي قرآن تي عمل ڪرڻ کان سواءِ ممڪن ڪونهي. هي ڪتاب توتي تلاوت جو حق ٿورڪي (تون ان کي پڙه ۽ پوءِ) جيڪو مقصد چاهين حاصل ڪري سگهين ٿو.“

علامه جي خيال ۾ علم صرف قرآن جو علم آهي ۽ حڪمت صرف قرآني حڪمت آهي. اهوئي علم ۽ قرآن جي حڪمت آهي جيڪا جيڪڏهن ڪنهن جي ذهن ۾ داخل ٿي وڃي ۽ قلب ۾ رچي وڃي ته ان جي باطن ۾ هڪ انقلاب پيدا ٿي ويندو آهي، جنهن جو نتيجو هوندو آهي ظاهري انقلاب. اهوئي اهو عمل آهي جيڪو نيٺ هڪ عالمي انقلاب کي جنم ڏيندو آهي. علامه فرمائي ٿو ته قرآن اهو ڪتاب آهي جو جيڪو

چوں جاں در رفت جاں ديگر شود
 جان چوں ديگر شد، جهاں ديگر شود

”هي قرآن جڏهن ڪنهن جي روح ۾ گهر ڪري ويندو آهي ته روح ٿي

متجبي ويندو آهي، جيئن ئي سندس روح ۾ تبديلي پيدا ٿي ٿي ان جي پوري دنيا ۾ تبديلي ٿي ويندي آهي.“ ۽ ڪهڙي نه خوبصورتيءَ سان مسلمانن کي دعوت ٿو ڏئي ته ان قرآن جي ذريعي هڪ عالمگير انقلاب آڻڻ لاءِ تيار ٿيو:

بند۽ مومن ز آياتِ خدا ست
 ايس جهان اندر بر اوچون قباست
 چون کهن گردد جهانے دربرش
 مي دهد قرآن جهانے ديگرش
 يك جهانے عمر حاضر رابس است
 گير اگر درسيه دل معني رس است

”مومن ٻانهو الله جي آيت آهي ۽ ان وٽ هن دنيا جي حيثيت صرف سندس لباس ۾ هڪ ”قبا وانگر آهي، جيئن مٿس ڍڪيل (قبا) پراڻي ٿي ويندي آهي ته قرآن کيس هڪ نئون جمان عطا ڪندو آهي، موجوده دور کي بس هڪ اهڙو ئي جمان ڪافي آهي. وٽ جيڪڏهن تنهنجي سيني ۾ معنيٰ سمجهندڙ دل آهي.“ ۽ ڪٿي للڪاري ۽ غيرت ٿو ڏياري ته:

اے که مي نازی قرآنِ عظيم
 تا کجا در حجره ها باشي مقیم؟
 در جهان اسرارِ دین را فاش کن
 بختِ شرعِ مبين را فاش کن

”اي (مسلمان) توکي قرآن تي ناز آهي، آخر کيستائين حجرن ۾ لکيو وينو هوندين؟، دنيا ۾ دين جي رازن کي فاش ڪر، شرع مبين جي نڪتن کي فاش ڪر.“

علامه جي خيال ۾ ذهني طهارت ۽ تعميرِ فڪر جو واحد ذريعو ته اهڙي آهي ته دين جا اسرار ظاهر ڪيا وڃن ۽ انسانن جي سامهون ”نڪتہ هائے شرع مبين“ جي وضاحت ڪئي وڃي، نفس جي پاڪيزگي، قلب جي صفائي ۽ روح جي طهارت جو ڪارگر ۽ موثر ذريعو صرف قرآن حڪيم ئي آهي تنهن ڪري چوي ٿو:

گشترن ابلیس کارے مشکل است
 زانکہ اوگم اندر اعماقِ دل است
 جزبہ قرآن ضیغسی روباہی است۔

فکر قرآن اصل شاهنشاهی است
فکر قرآن؟ اختلاط ذکر و فکر
فکر را کامل نہ دیدن جزبہ ذکر۔

”ابلیس کی گھٹ ڈاڊو ڏکيو ڪم آهي، چو جو اهو دل جي گھرائين
۾ ويٺل آهي، بہتر اهو آهي تہ ان کي مسلمان بنا، قرآن جي شمشير سان
ان تي سڀرو وجه ۽ قرآن کان سواءِ شير بہ گذرڻو پوي، قرآني فقرا اصل ۾
شهنشاهي آهي، (خبر اٿئي تہ) قرآن چا آهي؟ ذکر ۽ فڪر جو ملاپ،
ذڪر کان سواءِ فڪر ڪامل نہ ٿيندو آهي.“

پراهو ذکر صرف زبان سان نہ بلڪ پوري وجود سان هئڻ گھرجي.

ذکر؟ ذوق و شوق راڊاون ادب

ڪارجاں است ايس نہ ڪار ڪام ولب

(۽) ذکر چا آهي؟ ذوق ۽ شوق کي ادب سڀڪارڻ، اهو روحاني ڪم

آهي صرف زبان ۽ چپن جو ڪم نہ آهي“

مطلب تہ علامہ جي خيال ۾ امت جي جملي بيمارين جي شفا جو

نسخو بہ قرآن حڪيم ٿي آهي تہ امت جي مرده جسم کي پيهر جيارڻ لاءِ
آب حيات بہ قرآن ٿي آهي:

برخور از قرآن آگو خواهی ثبات

در ضمير شه دیده ام آب حیات

می دهد مارا پیام لائق

می رساند بر مقام لائق

گوهر دریائے قرآن سفته ام

شرح رمز صبغة اللہ تفته ام

فکر من گردوں میرا از فیض اوست

جوتے ساحل نا پذیر از فیض اوست

پس بگیر ازباده من یک دو جام

تا درختی مثل تیغ بے نیام

۽

از یک آئینی مسلمان زنده است

پیکر ملت ز قرآن زنده است!

ماهہ خاک و دل آگاه اوست

اعتصامش کن کہ جبل اللہ اوست
چول گهر دررشته او سفته شو
ورنه ماندر غبار آشفته شوا

”اي (مسلمان) تون جيڪڏهن (استحڪام) ۽ ثبات چاهين ٿو ته قرآن جو دامن جمل چو جونمون قرآن منجهه آب حيات ڏنو آهي. هي اسان کي بي خوفيءَ جو پيغام ڏئي ٿو ۽ ان مقام تي رسائي ٿو جتي ڪوبه خوف ناهي. مون قرآن جي دريا مان موتي چونڊيا آهن ۽ صبغت الله (الله جي رنگ) جي شرح توکي ٻڌائي اٿم. منهنجي فڪر جي بلندي قرآن جي ئي فيض جي ڪري آهي ۽ (منهنجي خيالن) جي سمنڊ جو بي ڪنار ٿيڻ به ان جو فيض آهي. پوءِ منهنجي (فڪر جي) شراب جا هڪ ٻه جام پيءُ ته جئين اگهاڙي ترار وانگر درخشان ۽ چمڪڻ لڳين.“ ”يڪ آئيني سان ئي مسلمان زندهه آهي. ملت جو جسد قرآن جي ڪري ئي زندهه آهي. اسين ته خاڪه آهيون ۽ هو (قرآن) آگاهه دل آهي ان کي (قرآن کي) مضبوطيءَ سان جمل جو الله جي رسي اها ٿي آهي. (اي مسلمان) پنهنجو پاڻ کي موتين جي داڻن وانگر (قرآن) جي سڳي ۾ پوءِ نه ته ڌوڙ وانگر اڏامي فنا ٿي وڃي.“

دين کي پيهر جيارڻ جي جدوجهد هجي يا ملت کي پيهر سنوارڻ جي ڪوشش علامه اقبال جي خيال ۾ ان جو مرڪز ۽ محور صرف هڪ ئي ٿي سگهي ٿو ۽ اهو آهي قرآن حڪيم، ۽ اها ئي معنيٰ آهي قرآن حڪيم جي ان آيت جي جيڪا نبي اڪرم ﷺ جن جي طريقي ڪار ۽ انقلاب جي طريقي جي وضاحت جي سلسلي ۾ معمولي لفظي فرق سان قرآن مجيد ۾ چئن جڳهن تي آئي آهي يعني ”يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ“ (هي رسول) انهن تي الله جون آيتون پڙهي ٿو، انهن کي پاڪ ڪري ٿو ۽ انهن کي ڪتاب ۽ حڪمت جي تعليم ڏئي ٿو.“

۽ مسلمانن جي پيهر بیداري ۽ اسلام کي پيهر جيارڻ جو اصل ڪم اهو ئي آهي ته مسلمانن کي قرآن ڏانهن راغب ڪيو وڃي ۽ اهو ئي احوال ڪرڻ جو ڪم آهي جنهن تي هڪ مدت تائين آءُ ڌڪا ڪاٺڙ کان پوءِ پمتو آهيان ته ”جا اڀر جا است“ (اصل جاءِ اها آهي.)

اسلامی شریعت اقبال جي نظر ۾

اقبال جي نظر ۾ دين اسلام هڪ هم گير اصول آهي جيڪو زندگيءَ جي هر پهلو جو احاطو ڪري ٿو. اهو فڪر ۽ عمل جو بنياد ۽ هڪ ابدي صداقت آهي جيڪا ڪائنات ۾ هر جاءِ تي فرمانبرداريءَ جو گو آهي. ڪائنات جو هر هڪ ذرو ان جي تابع آهي اسلامي شريعت انهيءَ اصول ۽ ان صداقت جي عملي ترجماني ڪندڙ ۽ ان کي ڪارائتو بنائڻ جو ذريعو آهي. اقبال چوي ٿو:

هست دين مصطفيٰ دين حيات
شرع او تفسير آئين حيات

”اسلام دين حيات آهي ۽ اسلامي شريعت زندگيءَ جي آئين جي تفسير ۽ تقاضا آهي.“ جيڪڏهن ان کي آئين ملي ويو ته ان سان هڪ سماجي نظام وجود ۾ ايندو ۽ قوم ان نصب العين جي حاصل ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندي جيڪو سندس تقويم ۽ طاقت جو راز آهي. جيڪڏهن وٽس آئين نه هوندو ته زندگيءَ ۾ به قرار نه هوندو ۽ نه ئي زندگي جي جزئيات کي جوڙي سگهيو. اقبال چوي ٿو:

آدم کو ثبات کی طلب ہے
دستورِ حيات کی طلب ہے

”آدم کي ثبات ۽ زندگي جي دستور جي گهرج آهي“ اهو ان ڪري ته انسان کي جيڪا علم ۽ عمل جي سگهه ڏني ويئي آهي، جيڪي بي پناه صلاحيتون ۽ قابليتون کيس مليون آهن، جيڪي ضرورتون ۽ گهرجون طرح طرح سان سندس ضمير ۽ اندر ۾ پيدا ٿين ٿيون، اهي کيس ڪنهن نه ڪنهن راه تي هلائينديون آهن. اهي گهرجون ڪنهن آئين تحت ئي تعميري مقصد لاءِ ٿي سگهن ٿيون، آئين تحت ئي فرد ۽

جماعت جا رابطا ۽ تعلق مضبوط ٿيندا ۽ فرد جي شخصيت ۽ معاشري جي واڌ ويجهه جو طبعي عمل ڪاميابيءَ سان جاري رهندو. جيڪڏهن اهو عمل جاري رهندو ته انسان ۽ انسانيت جا جوهر کلندا. جيتوڻيڪ زندگي جو سفر ڏاڍو ڏکيو ۽ هر قسم جي مشڪلاتن سان ڀريل آهي پر تڏهن به اسلامي شريعت جي رهنمائيءَ ۾ اميد ۽ اعتماد سان ڪاميابيءَ ڏانهن رهندو. زندگي اڳتي وڌندڙ حرڪت آهي ۽ انجو مزاج تخليقي، بامقصد ۽ بصيرت وارو آهي. ان ۾ هر وقت تبديلي، انقلاب ۽ نوان نوان موقعا پيدا آهن. ان ۾ تعمير ۽ اصلاح به آهي ته تخريب ۽ فساد به پر اسلامي شريعت ۾ اها صلاحيت موجود آهي ته انکي گمراهي ۽ بدبختيءَ کان محفوظ ڪري ڀلائي ۽ نيڪ بختيءَ ڏانهن وٺي وڃي. اسلامي شريعت جو بنياد حقيقتن تي آهي. ان ۾ اسان جي سڀني مسئلن جو حل موجود آهي. اسلامي شريعت ئي اسانجي لاءِ ڀلائي ۽ برائي کي پرڪٽ جو معيار، نفعي ۽ نقصان ۽ صحيح ۽ غلط جو پيمانو آهي. اسلامي شريعت سان ئي انسان هر قسم جي حالتن کي منهن ڏيئي سگهي ٿو. اسلامي شريعت قوت ۽ طاقت جو سرچشمو آهي. ڪيڏو نه اقبال سٺو چيو آهي:

شارعِ آئينِ شناسِ خوبِ وزشت
پر تو ايس نسخِ قدرتِ نوشت

”شارعِ آئينِ جيڪي چڱي ۽ مٺي جا آئين شناس آهن انهن ئي ٽولاءِ هي شريعت جو قانون مقرر ڪيو آهي.“

اسلامي شريعت جي تقاضا آهي ته اسين مٿس ئي زندگيءَ کي منهن ڏيون ۽ زماني تي غلبو حاصل ڪريون ۽ ان جو رخ پنهنجي زندگي جي مقصد ڏانهن موڙيون. اسلامي شريعت مطابق زندگي لاءِ جيڪو آئين آهي ان جو سرچشمو صرف قرآن مجيد ئي آهي. اقبال چوي ٿو:

نسخِ اسرارِ تڪوينِ حيات
بے ثبات از قوتش گيرد ثبات
نوعِ انساں را پيامِ آخريں
حاملِ او رحمةٌ للعالمين

”هيءَ تخليق حيات جا راز ظاهر ڪندڙ نسخو آهي ان جي قوت سان ناپائيدار پائيدار ٿي ويندا آهن هي انسان ذات لاءِ آخري پيغام آهي

۽ ان جو آئيندڙ رحمہ اللعالمين آهي.“

شريعت ئي اسان جي لاءِ ايمان ۽ يقين جو ذريعو آهي شريعت سان ئي اسين ان سچائي کي ماڻيندا آهيون جيڪا قرآن مجيد اسان لاءِ کڻي آيو آهي. شريعت جي پابنديءَ مان مراد آهي ڪتاب ۽ سنت کي مضبوطيءَ سان پڪڙڻ، اقبال جي هنن شعرن تي غور ڪريو:

علم حق غير از شريعت پڇڻ نيت
اصل سنت جز محبت پڇڻ سنت
فرد را شرع است مرقات يقين
پخته تر ازوے مقامات يقين
قدرت اندر علم او پيدا ڪر
هم عصا و هم يد بيضا ڪر

”سچو علم شريعت کان سواءِ ڪو ٻيو ڪو به نه آهي، سنت جو بنياد محبت کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونهي، فرد لاءِ شريعت يقين جي بلندي آهي ۽ ان سان ئي سندس ايمان جا درجا پختا ٿيندا آهن، شريعت جي علم سان ئي قدرت حاصل ٿيندي آهي اها لک (طاقت به آهي) ته يد بيضا (نور هدايت) به اصل مطلب ته:

باتو گويم سر اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

”تو کي ٻڌايان ٿو ته اسلام جو راز شريعت آهي شريعت ئي آغاز آهي ۽ شريعت ئي انجام آهي.“ شريعت جي ئي پابنديءَ سان اصل زندگيءَ جي شروعات ٿيندي آهي. جنهن جي اسلام تلقين ڪئي آهي ۽ اسين ان راهه تي قدم رکندا آهيون جيڪا اسلام اسان لاءِ تجويز ڪئي آهي. اسلامي شريعت سڄي زندگيءَ تي محيط آهي اها صرف فقهي غور ۽ فڪر ۽ شرعي مسئلن کي معلوم ڪرڻ تائين محدود نه آهي. فقهي غور ۽ فڪر ۽ شرعي مسئلن جا حل ڳولڻ صرف ان جو هڪ طريقو آهي. شريعت، سياست، معيشت، اخلاق، معاشرت، آئين ۽ قانون، انفرادي ۽ اجتماعي زندگي، تهذيب ۽ تمدن ۽ ثقافت ۽ فڪر و فرهنگ سڀني لاءِ ڪارائتي آهي. جيستائين مسلمان شريعت جا پابند رهيا تيستائين دنيا تي چانيل رهيا ۽ سريلندي ۽ سرفرازي سندن قدم چميا، آئين لڳندو هو ڇڏ

تہ زندگی ۽ سندس رونق انهن جي ئي دم سان قائم آهي پر جيئن ئي هنن شريعت کان منهن کي ڦيرڻ شروع ڪيو تيئن ئي طرحين طرحين جا فتنا اسلام ڏانهن وڌڻ لڳا، اسلام جي سياسي ۽ ملي وحدت پر فرق اچي ويو. اتحاد صرف هڪ خيال ئي رهيو ۽ هڪ امت ڪيترن ئي امتن ۾ ورهائجي وئي. ان جي شروعات ملوڪيت کان ٿي. اسلام ۾ سياست مان مراد خلافت هئي پر اسان انکي اقتدار سمجهڻ لڳاسين ۽ اهو وساري ڇڏيوسين ته خلافت ڇا آهي اقبال اسان کي ياد ڏياريو:

خلافت بر مقام ما گواهي است
حرام است آنچه بر ما پادشاهي است
ملوڪيت هم مکر است و نيرنگ
خلافت حفظ ناموس الهي است

”خلافت اسان جي (بلند) مقام تي شاهد آهي ۽ جنهن کي بادشاهت ٿا چون اها اسان تي حرام آهي (بادشاهت ۽) ملوڪيت سراسر ٺڳي ۽ فريب آهي جڏهن ته خلافت الاهي ناموس (اعليٰ اخلاق) جي محافظ آهي.“

شريعت کان منهن ڦيريو ويو ته فرقيواريت ڪرڪنيو ۽ فرقيواريت پنهنجي حق ۾ تاويلن جو سهارو ورتو. شريعت جي احڪام جون طرحين طرحين تاويليون ٿيڻ لڳيون، جڏهن ته شريعت هر طرح کان پڌري آهي ۽ ان ۾ تاويل ۽ تعبير جي گنجائش ئي نه آهي. شريعت جا احڪام قرآن مجيد جا احڪام آهن ان ڪري اهي شڪ ۽ شڪي کان پاڪ آهن. اقبال چوي ٿو:

آل ڪتاب زنده، قرآن حکيم
حمت اولائزل است و قدیم
حرف او را ريب نه تبديل نه
آيه اش شرمندۀ تاويل نه

”اهو قرآن هڪ زنده ڪتاب آهي جنهن جي ڏاهپ قديم به آهي ۽ لا زوال به. ان جي لفظن ۾ نه ڪو شڪ آهي ۽ نه ئي ڪا تبديلي. ان جون آيتون پڌريون آهن تنهن ڪري ڪنهن تاويل جون محتاج نه آهن.“

تاويلن ۾ علم جي پختگي ۽ مضبوطي ته هئي ڪانه آهي ته صرف فتنا پيدا ڪرڻ لاءِ ٿي ڪيون ويون. بجاءِ ان جي جو اسان کي شريعت

جي مصلحتن کي سمجهڻ گهرجي ها، ان ۾ غور و فڪر ڪرڻ کپي ها، اسين ان جي مقصد ۽ مطلب کان پري ٿيندا وياسين. اسان جون نگاهون ذاتي مفادن ۽ نفعي و نقصان تي کپي ويون. اسان جي زوال ۽ پستيءَ جو هڪ وڏو ڪارڻ هڪ ٻيو فتنو جيڪو شريعت جي احڪام جي تاويل ۽ پنهنجي رنگ ۾ تعبير وانگر، انحراف جي صورت ۾ ظاهر ٿيو، اهو ظاهر ۽ باطن ۾ فرق ڪرڻ هو. چيو ويو ته شريعت جو هڪ ظاهر آهي ۽ هڪ باطن، اسان جيڪڏهن پابند آهيون ته ان جي باطن جا آهيون ظاهر جا ناهيون. سيد جمال الدين افغانيءَ چواڻي ته اهو هڪ عظيم فساد هو جنهن اسان جي ملي روح ۽ دين جي روح کي چيپاتي ڇڏيو. اهو فڪري فساد اڄ به ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ظاهر ٿيندو رهندو آهي. اسان کان وسريو وڃي ته شريعت ۾ ظاهر ۽ باطن جي فرق جو سوال ٿي پيدا نه ٿو ٿئي، تنهن ڪري اقبال تمام چٽن لفظن ۾ چيو آهي ته:

در شريعت معنيٰ ديگر مجو
غير ضو در باطن گو هر مجو
اين گهر به خود خدا گوهر گراست
ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

”شريعت ۾ ڪا به معنيٰ نه ڳولم. موتيءَ جي باطن ۾ روشني کان سواءِ ٻي شيءِ نه ڳولم، ان موتيءَ (شريعت) جو ناهيندڙ خود خدا آهي، ان جي ظاهر ۾ به موتي آهن ته ان جي باطن ۾ موتي آهن.“

باطنيت وانگر هڪ ٽيون فتنو جنهن کي اقبال عجمي تصوف سان تعبير ڪيو آهي، اهو فتنو شريعت ۽ طريقت ۾ فرق ڪرڻ آهي. چيو وڃي ٿو ته طريقت روح آهي ۽ شريعت ان جو جسم. روح ۽ جسم کي الڳ الڳ ڪرڻ سان به ڪجهه اهڙائي نتيجا نڪتا جهڙا تاويل ۽ تعبير ۽ ظاهر باطن کي الڳ الڳ ڪرڻ سان نڪتا هئا. جيڪڏهن تاويل ۽ تعبير جي نظر فرقيواريت تي هئي ته وري باطنيت جي نظر رمزن ۽ رازن تي هئي. عجمي تصوف ۾ ان سان فرار ٿيڻ جو رجحان پيدا ٿيو جيڪو صرف هڪ فلسفياتي جذباتيت هئي ۽ جنهن جو حقيقت سان به واسطو ڪونه هو ۽ نه ئي ان ڳالهه جو شعور. سوا اقبال کي چوڻو پيو ته جيڪڏهن لفظ طريقت جي استعمال تي ئي ضد آهي يا تصوف ۾ جيڪڏهن اهو اصطلاح رائج ٿي چڪو آهي ته به سمجهڻ گهرجي ته طريقت اصل ۾ آهي

ڇا؟ طريقت زندگيءَ جي گهرائين ۾ لهي ڪري شريعت جي اونھائين تائين پهچڻ جو نالو آھي.

پس طريقت چيست اے والا صفات
شرع را ديدن به اعماق حيات

”اي موچارا ماڻھو! طريقت ڇا آھي؟ شريعت کي زندگيءَ جي گهرائين سان ڏسڻ جو نالو طريقت آھي.“

ان ڳالھ جي ضرورت ئي نه آھي ته قرآن جي اصطلاحن جي مقابلي ۾ يا ان جي برابر اسين ڪي ٻيا اصطلاح ٺاھيون. شريعت اسان تي جيڪي شيون لازم ڪيون آھن اھي زندگيءَ جون ضرورتون آھن. اھي ڪو اسان تي زبردستي مڙھيون ڪونه ويون آھن. قرآن پاڪ نہايت چٽن لفظن ۾ چيو آھي ته لا يکلف الله نفساً الا وسعها (۲۸۶.۲) ”الله ڪنھن به انسان تي سندس طاقت کان وڌيڪ ذميداري نه رکي آھي.“ ضرورت هئي الله تعاليٰ جي ارشاد جي معنيٰ ۽ مطلب تي غور ڪرڻ جي نه ڪه شريعت ۾ تاويل و تعبير ۽ ظاهر و باطن يا شريعت و طريقت ۾ فرق ڪرڻ جي.

باقي رھي ملوڪيت ۽ بادشاھت سو، ملوڪيت شريعت کان هڪ عظيم ڦيرو هو. ملوڪيت جي شروعات ته نہايت شاندار هئي پر ان جو بنياد جيئن ته سياست ۽ ملڪ ھلائڻ جي بجاءِ غلبي ۽ ڏاڍڻي تي آھي. تنھن ڪري ڪجهه ئي ڏينھن کان پوءِ طرح طرح جا طبقات ۽ جھيڙا پيدا ٿي پوندا آھن ۽ ڪيترائي مسئلا پيدا ٿيندا آھن ۽ انھن جو حل جيئن ته معاشري جي راءِ ۽ استصواب سان به ڪيو ويندو آھي. ان ڪري معاشري ۾ انتشار ۽ ڏڦيڙو ڏي ويندو آھي ۽ ان جي طبعي واڌ ويجهه بيھي ويندي آھي. فرد جي شخصيت ڊھجي ويندي آھي. ان کي پنھنجي اظهار جو پورو پورو موقعو نه ٿو ملي. حریت، آزادي، اخوت، مساوات ۽ عدل و احسان جا تقاضا پورا نه ٿيندا آھن. آھستي آھستي خود ملوڪيت ۾ به ڪمزوري ۽ زوال پيدا ٿي ويندو آھي. انسان جو رخ سندس زندگي جي مقصد ڏانھن (جنھن جي اسلام ھر طرح کان وضاحت ڪري ڇڏي آھي) نه ٿو رھي. زندگي ۾ يڪسوئي ۽ يڪجھتي جي بجاءِ هڪ چڪتاڻ پيدا ٿي ويندي آھي. ان جا جزا هڪ ٻئي سان ٽڪرائجي ويندا آھن. اھو ئي عالم اسلام ۾ به ٿيو ۽ ديني، اخلاقي، سياسي، اجتماعي، عقلي ۽ فڪري حوالي سان ڪابه ھم آھنگي ۽ هڪجھڙائي باقي نه رھي سگھي

۽ تهذيب ۽ تمدن جو ارتقاء رکجي ويو ۽ ثقافت جو روح مجروح ٿي پيو. ائين قدرتي طور تي شريعت جو فهم به گهٽيو ويو. شريعت جي تقاضا تفقه ۽ اجتهاد هئي ته جيئن جهڙا به مسئلا ۽ جهڙيون به ضرورتون پيدا ٿين ته شريعت جي روشنيءَ انهن کي حل ڪرڻ ۽ قانون سازيءَ جو سلسلو جاري رهي. پر ائين نه ٿي سگهيو، تقليد ۽ قدامت پرستيءَ ڪندڙ ڪنڀو ۽ اسلامي فقه ۾ رکاوٽ پئجي ويئي ۽ نه ئي فڪري آزادي باقي رهي سگهي ۽ نه اها ذهانت ۽ ڏاهپ جنهن تي اسلامي فقه جي عظيم الشان عمارت اڏيل هئي. اهو نتيجو هو عالم اسلام جي انحطاط، سياسي، اجتماعي، مادي، اخلاقي ۽ ذهني فساد ۽ انحطاط جو. پر اسلام هڪ صداقت آهي ۽ ڪائنات جو هر ذرو ان صداقت جي تابع آهي. سو مسلمان ڪهڙي به حالت ۾ هجن اها صداقت پنهنجي اظهار جو ڪونه ڪورستو ڪڍي وٺندي آهي. اسلام زندگي آهي ۽ زندگي ڪجهه ڏينهن ڊيڄي ته رهي سگهي ٿي پر نيٺ ظاهر ٿيندي ۽ جيڪي پابنديون هونديون آهن انهن کي توڙي ڇڏيندي آهي. اهوئي سبب آهي جو جڏهن عالم اسلام تي تاتارين تباهي آندي ۽ سندن عروج و ڪمال ۽ اقتدار و اختيار، محڪومي ۽ مغلوبيءَ ۾ متجي ويو ته ان وقت اجتهاد جو آواز بلند ٿيو ۽ جيئن جيئن زمانو گذرندو ويو اهو آواز بلند ٿيندو ويو. اهو ان ڪري جو اسلامي شريعت جي عملي طور تي پابندي ڪرڻ جي تقاضا هئي ته حالتن مطابق قانون سازي ڪئي وڃي ڇو جو ان کان سواءِ اهو ممڪن ئي نه آهي ته اسين زندگي جي مسئلن کي حل ڪري سگهون. تنهن ڪري عالم اسلام جي لاءِ جيڪو ڏينهن وڏينهن شريعت کان دور ٿي رهيو هو ۽ جنهن ۾ زندگي نئين اسلامي عقيدتي ۽ (پر حقيقت ۾ غير اسلامي) طور طريقن کي اختيار ڪري رهي هئي ان لاءِ اسلام ڏانهن واپسي جي جيڪڏهن ڪا صورت هئي ته صرف اهائي ته اسلامي فقه تي ورهين کان جيڪا رکاوٽ هئي ان کي پري ڪيو وڃي. صرف اهوئي هڪ ذريعو هو شريعت کي محفوظ رکڻ ۽ نون پيدا ٿيل مسئلن لاءِ شريعت جي روشنيءَ ۾ قانون سازي ڪرڻ جو ته اجتهاد کان ڪم وٺي انهن کي حل ڪيو وڃي. اقبال جي قول مطابق ته هي زندگيءَ جو روح هو جنهن سان عالم اسلام ۾ اجتهاد جو آواز بلند ٿيو ۽ اها تقاضا پيدا ٿي ته اسين اسلامي شريعت جي رهنمائي ۾ وري پهرين پنهنجو گم ٿيل اقتدار

۽ قدر و منزلت ماڻهيون. اهو شايد امام ابن تيميه رح هو جنهن اجتهاد جي حق ۾ سڀ کان پهريون آواز بلند ڪيو ۽ عالم اسلام جي دل ۽ دماغ کي لوڏيو. اسلامي فقہ جي تجديد ۽ نواڻ تي زور ڏنو. زمانو گذرندو رهيو پر اهو آواز دٻجي نه سگهيو. هڪڙو آواز نجد کان بلند ٿيو، مصر، ترڪي، وسط ايشيا جا مسلم مفڪر ۽ اسلامي هندوستان مان اقتدار ڪسجڻ کان اڳ حضرت شاه ولي الله ۽ اقتدار ڪسجڻ کان پوءِ اقبال اهو ساڳيو آواز بلند ڪيو. هن مقالي جو موضوع جيئن ته اسلامي شريعت آهي ۽ ان کي اقبال سمجهيو ۽ اسلامي شريعت کي جيارڻ اجتهاد کان سواءِ ناممڪن آهي. ان ڪري اقبال اجتهاد تي جهڙيءَ ريت پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو آهي انهن جو لحاظ رکڻ مناسب ٿي نه پر ضروري به آهي.

اقبال جي نظر ۾ اجتهاد ٿي اهو اصول آهي جنهن سان اسلامي تمدن ترقي ٿو ڪري ۽ اسلامي نظام جي واڌ ويجهه جاري رهي ٿي ۽ زندگي جو ڪارو هنوار، نواڻ ۽ تازگي ۾ ڪو فرق ڪونه ٿو پوي. اجتهاد سان معاشري ۾ ڪارڪاوت پيش نه ٿي اچي، زمانو تبديلي ۽ انقلاب جو نالو آهي ۽ اجتهاد ان جو حل آهي. اجتهاد سان ئي اسين زماني جو رخ پنهنجي مقصد ڏانهن موڙيون ٿا ۽ گڏجي پنهنجي مقصد ڏانهن وڌون ٿا. نه ته زمانو ته هڪ تيز وهندڙ دريا آهي سو جيڪڏهن ان جي ٻوڏ کان بي پرواهي ڪئي وئي ته اهو فردن ۽ قومن کي ڪڪن ۽ پنن وانگر ٻوڙي ڇڏيندو آهي. اجتهاد هڪ اثتر عمل آهي ۽ رسول ﷺ جن جي زماني کان ئي وٺي مسٽرن ۽ معاملن ۾ ڪارائتو بڻيل هو. جيڪو اصول پهرين ئي ڏينهن کان اسلامي فقہ جي لڳاتار واڌ ويجهه ۾ ڪارائتو هو ۽ جنهن جي سهاري اسلامي فقہ جي عظيم الشان عمارت تعمير ٿي. ان کي ڪيئن ٿو نظر انداز ڪري سگهجي. اهو ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته فقهي غورو فڪر جو عمل ختم ٿي ويو ۽ اجتهاد جو باب بند آهي؟ ان جو مطلب ته اهو ٿيندو ته زماني جي حرڪت ختم ٿي چڪي آهي ۽ زندگيءَ ۾ تحرڪ باقي نه رهيو آهي جيڪا هڪ غلطي ٿي نه پر ناممڪن ڳالهه آهي. عالم اسلام زندهه آهي ۽ عالم اسلام ۾ جيڪڏهن دم آهي، ڪا حرڪت آهي ۽ اسلام عين زندگي آهي، زندگي وانگر ئي متحرڪ ۽ اڳ کان اڳرو. اسين چاهيون ٿا ته اسان جي زندگي اسلام جي قالب ۾ پرڻجي وڃي، اسان جي اجتماعي سياست، اخلاقي معاشري، دنيا ۽ عملي طور

تي هر لحاظ کان شريعت اسانجي رهنمائي ڪري ته پوءِ اجتهاد کان سواءِ ٻي ڪا واٽ ئي نه آهي. اقبال صحيح چيو هو ته اڄ عالم اسلام ۾ جتي ڪٿي اجتهاد جو آواز بلند ٿي رهيو آهي نئين نسل جو مطالبو آهي ته جن حالتن مان اسان گذري رهيا آهيون ان جو شريعت مطابق جائزو وٺون ۽ ڏسون ته احياءِ امت ۽ اقامتِ دين جا جيڪي لفظ بار بار اسان جي زبان تي اچي رهيا آهن انهن جي تقاضا ڇا آهي؟ اهو ڪئين ممڪن آهي ته اسلام وري اسان جي زندگيءَ جو اصل الاصول بڻجي وڃي. ۽ صحيح معنيٰ ۾ ان جو زندهه ۽ فعال عنصر ثابت ٿئي؟ پر اقبال وٽ اجتهاد جا ڪجهه شرط آهن. اجتهاد جيترو ضروري آهي ايترو ئي ان ۾ احتياط ڪرڻ لازمي آهي. اجتهاد نوان نه آهي جو اوهان اجتهاد جي آڙ ۾ جيئن وڻيو پنهنجي زندگي بدلائي ڇڏيو، ان کان ته پوءِ بهتر ٿيندو جو اجتهاد کان ئي پري رهون. ورنه اجتهاد اسانکي اسلام کان پري ڪري ڇڏيندو. اقبال کي ان معاملي ۾ اسلامي فقه جي چئني امامن سان پورو پورو اتفاق هو ته اجتهاد جا جيڪي شرط آهن جيڪڏهن انهن کي پورو نه ڪيو ويو ته اجتهاد، اجتهاد نه رهندو پر بدعت ۽ الحاد بڻجي پوندو. ان صورت ۾ ته پوءِ تقليد ئي بهتر آهي سو ”رموزي خوديءَ“ ۾ خبردار ڪندي چوي ٿو ته:

در زمانه انحطاط تقليد از اجتهاد اولي تر است

”زوال جي دور ۾ اجتهاد کان تقليد ڪرڻ ڪيترائي ڀيرا وڌيڪ بهتر آهي.“

دين جو رستو اهڙن بدعتن ۽ ملحدن جي هٿ ۾ ڪئين ٿو ڏيئي سگهجي. پراڻا رڳو هڪ تنبيهه هئي. اجتهاد جي ضرورت تي سندس وڏو اصرار هوندو هو، بلڪه ان ڏس ۾ هڪ اهڙي ڳالهه چيائين جنهن ڏانهن ان کان اڳ ڪنهن به اشارو ڪونه ڪيو آهي. اقبال کي نظراچي رهيو هو ته انسان ذات غور و فڪر جي ڪمڙيءَ منزل تي آهي ۽ ڪمڙيءَ ريت مستقبل ڏانهن وڌي رهي آهي. ان جا مسئلا ڪمڙا آهن ۽ مشڪلاتون ۽ خطرا ڪمڙا؟ عالم اسلام به انساني دنيا جو هڪ حصو آهي جيڪو ان کان ڌار ٿي نه ٿو رهي سگهي. سندس تاريخ جي حس نهايت سگهاري، نظر وسيع ۽ سوچ گهري هئي. هن اجتهاد تي قلم ڪنيو ته سڀ کان اڳ ۾ ان معاملي ڏانهن ڌيان ڇڪرايائين ته اسلام هڪ ثقافتي تحريڪ پڻ آهي.

اهو به ان جي دعوت جو هڪ پهلو آهي، سندس مخاطب انسان ذات آهي، سندس مقصد تعمير، اصلاح ۽ دين جي تشڪيل آهي. اسلام دين حيات آهي ۽ شريعت آئين حيات جي تفسير آهي. اول و آخر اسلام ۽ اسلام جيڪو هڪ هم گير اصول آهي سو هڪ نظام معاشرت به آهي ۽ شريعت ان جو بنياد آهي. تفقه ۽ اجتهاد سندس اهي ڪارائتا عنصر آهن جن سان اسلامي معاشري جي تشڪيل ٿيندي آهي ۽ هڪ رياست وجود ۾ ايندي آهي. جيستائين معاشري جو تعلق آهي ته اقبال جي نظر ۾ اسلام ان جو بنياد ان عالم گير، غير متبدل ۽ ابدي اصولن تي رکيو آهي جن سان انساني معاشري جي واڌ ويجهه وابسته آهي. رياست هڪ وحدت آهي ۽ انهن روحاني قوتن جي عملي ترجماني جو ذريعو به جيڪي دنيا جي تقدير ٺاهيندڙ آهن. انسانن جي اجتماع، آزادي، مساوات ۽ وحدت جو بنياد عقيدو توحيد آهي. اهي سڀ ڳالهيون جيڪي وضاحت طلب آهن سي جيڪڏهن اسانجي سامهون هونديون ۽ اهي شرط جن تي فقهاء زور ڏنو آهي انهن تي پورولهنداسون ته پوءِ اسان جي لاءِ اجتهاد جو عمل سولو ٿي پوندو ۽ سياست، اخلاق، معاشرت، علم و حڪمت، ادب ۽ فن مطلب ته تهذيب ۽ تمدن جي هر شعبي ۾ شريعت جي حڪمراني هوندي، جيڪڏهن اسان جي زندگي اسلام جي قالب ۾ پرڻجي ويهي ته اهو ئي اسلامي جمهوريه پاڪستان جو نصب العين به آهي.

اقبال جي زندگيءَ مان سبق

شروع کان وٺي، دنيا جو رجحان وڌن ماڻهن جي پوڄا ڪرڻ (Hero worshiping) طرف رهيو آهي. هر وڏي شيءِ کي ڏسي هدا رتي۔ هدا رتي اڪبر چوڻ جي جيڪا عادت قديم انسانن کان شروع ٿي هئي سان اڄ تائين ختم نه ٿي آهي. جهڙيءَ طرح هزار سال اڳ گوتم ٻڌ جي عظمت جو اعتراف سندس پيروڪارن سندس بت ٺاهي ان جي پوڄا ڪرڻ کان سواءِ ڪنهن ٻي صورت ۾ نه ٿي سمجهيو. اهڙيءَ طرح اڄ ويهين صديءَ ۾ دنيا جي سڀ کان وڏي منڪر قوم روسين جو ذهن به لينن جي عظمت جو اعتراف ڪرڻ لاءِ ان کانسواءِ ڪو ٻيو طريقو نه سوچي سگهيو آهي ته لينن جي سامهون بندگيءَ جون رسمون بجا آڻين.

پر مسلمانن جي سوچ ان ڳالهه ۾ عام انسانن کان مختلف آهي. سندن ذهنن ۾ عظيم ماڻهن جي پوڄا ڪرڻ جو ڪوبه تصور ڪونه هوندو آهي. مسلمانن وٽ عظيم ماڻهن جي عظمت جي اعتراف جو صرف هڪ ئي طريقو آهي ته انهن جي زندگين جو مطالعو ڪري ان مان سبق حاصل ڪن. جيئن قرآن ڪريم ۾ ارشاد آهي ته:-

أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ آفَتَهُ

”الله انهن کي زندگي گذارڻ جو هڪ سڌو رستو ڏيکاريو هو جنهن تي عمل ڪري هو بزرگيءَ جي درجي تي پهتا تنهن ڪري انهن جي زندگي مان سبق حاصل ڪريو ۽ ان مطابق عمل ڪيو.“

انهي سوچ تحت مان هن مختصر مضمون ۾ پنهنجي قوم جي نوجوانن کي ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته جنهن اقبال جي عظمت سندن دلين ۾ سمايل آهي اهو ڏسو ته ان جي زندگي اسان کي ڪهڙو سبق ٿي ڏئي.

سڀني کي خبر آهي ته اقبال به اها ئي مغربي تعليم حاصل ڪئي هئي جيڪا اڄ اسان جا نوجوان انگريزي يونيورسٽين مان حاصل ڪن ٿا. اها ئي تاريخ، ادب، معاشيات، سياست، قانون ۽ اهوئي فلسفو ان به پڙهيو هو ۽ هو انهن علمن جو صرف عام شاگرد ڪونه هو بلڪ انهن تي کيس عبور حاصل هو. خاص ڪري کيس فلسفي پر ته امامت جو درجو حاصل هيو جنهن جو اعتراف موجوده دور جا وڏا وڏا فيلسوف به ڪري چڪا آهن. جنهن شراب جا به ٿي ڍڪي پي گهڻا ماڻهو بهڪڻ لڳندا آهن تن جا هي مرحوم سمنڊ پيو ويٺو هو ۽ مغرب ۽ ان جي تهذيبن جو مطالعو به ڪو متاڇرو نه ڪيو هئائين. جيئن اسان جي 99 سيڪڙو نوجوانن جو آهي پر هو ان دريا پر تپيون هڻي ان جي تري تائين پهچي چڪو هو ۽ انهن سڀني مرحلن مان گذري چڪو هو جن تي پهچي ڪري اسانجي قوم جاهزارين نوجوان پنهنجي دين ۽ ايمان، پنهنجي اصول تهذيب و تمدن ۽ پنهنجي قومي اخلاق جي بنيادن کان ئي ڦري ويندا آهن ۽ ايسٽائين جو اهي پنهنجي قومي ٻولي پر ڳالهائڻ جي به قابل ناهن رهندا. پر ان جي باوجود ان شخص جو حال ڇا هيو؟ مغربي تعليم ۽ تهذيب جي سمنڊ پر پير رکڻ وقت هو جيترو مسلمان هيو ان جي ڪن پر پهچي ڪري سندس ايمان وڌيڪ مضبوط ٿيندو ويو ۽ جيترو مغرب جي گهراڻيءَ ۾ لهندو ويو اوترو ئي وڌيڪ مضبوط مسلمان ٿيندو ويو. ايسٽائين جوان جي ته پر جڏهن پمتو ته دنيا ڏٺو ته هو قرآن پر گم ٿي چڪو هو ۽ قرآن کانسواءِ سندس ٻيو ڪوبه فڪري وجود باقي نه رهيو. هن جيڪي ڪجهه سوچيو ٿي سو قرآن جي دماغ سان ٿي سوچيو ۽ جيڪو ڪجهه ڏٺائين ٿي سو قرآن جي نگاه سان ٿي ڏٺائين. حقيقت ۽ قرآن سندس نگاه پر هڪئي شيءِ هئا ۽ هو ان پر ايترو ته گم ٿي چڪو هو جو ان دور جي عالمن مان به ڪو هڪڙو اهڙو عالم دين مون کي نظر نه ٿو اچي جيڪو فنا في القرآن پر هن فلسفي جي امام ۽ ايم اي، پي ايڇ ڊي، بارايت لاجي برابر هجي.

تمام گهٽ ماڻهن کي خبر آهي ته اقبال پنهنجي آخري دور پر ٻين ڪتابن کي پڙهڻ چڏي ڏنو هو ۽ هو قرآن کانسواءِ ٻيو ڪوبه ڪتاب پاڻ وٽ نه رکندو هو هو سالن جا سال علم ۽ فن جي دفترن پر گم رهڻ کانپوءِ ان نتيجي تي پهتو هو ته اصل علم صرف قرآن آهي ۽ اهو جنهن کي

ملندو آهي اهو دنيا جي سڀني ڪتابن کان بي نياز ٿي ويندو آهي. هڪ دفعي ڪنهن شخص اقبال ڏانهن فلسفي جا ڪجهه اهم سوال لکي موڪليا ۽ انهن جا جواب گهريا. اقبال جي ويجهن ساٿين کي پڪ هئي ته هاڻي هو پنهنجي لائبريريءَ جا ڪپٽ کولائيندو ۽ وڏا وڏا ڪتاب گهرائي انهن مسئلن جا حل تلاش ڪندو. پر هو اهو ڏسي حيران ٿي ويا ته لائبريريءَ جا ڪپٽ بند ٿي رهيا ۽ علامه اقبال صرف قرآن هٿ ۾ کڻي انهن سوالن جا جواب لکڻ ويهي رهيو.

گهڻن ئي ماڻهن کي علامه جي رسول الله ﷺ جن سان انتهائي عقيدت جو حال معلوم آهي پر اها شايد ڪنهن کي به خبر نه آهي ته علامه پنهنجو سڄو فلسفو ۽ پنهنجي سموري عقليت کي رسول عربي ﷺ جن جي قدم ۾ هڪ معمولي متاع طور صدقو ڪري ڇڏيو هو. حديث جي جن ڳالهين تي نه صرف جديد تعليم يافتہ پر پراڻا مولوي به ڪن ڪٿا ڪندا آهن ۽ مختلف اندازن سان ان جي تاويل بيان ڪندا آهن. اهو ڊاڪٽر آف فلاسفي، حديث جي نج لفظي مفهوم تي ايمان رکندو هو ۽ اهڙي ڪا حديث ٻڌي سندس دل ۾ هڪ لمحي لاءِ به ڪو شڪ يا شهور پيدا نه ٿيندو هو. هڪ دفعي ڪنهن شخص سندس سامهون وڏي تعجب سان ان حديث جو ذڪر ڪيو جنهن ۾ آهي ته هڪ دفعي رسول ﷺ جن حضرت ابوبڪر صديق رضه، حضرت عمر فاروق رضه ۽ حضرت عثمان رضه جن سان گڏ احد جبل تي ويٺا هئا ته ايتري ۾ احد جبل ڪنڀڙ لڳو ته حضور ﷺ جبل کي فرمايو ته ڪنڀڙ بند ڪر چو ته توتي هڪ نبي هڪ صديق ۽ ٻه شهيد ويٺا آهن. جنهن تي جبل ڪنڀڙ بند ڪيو ۽ بيهي رهيو. اقبال اها حديث ٻڌڻ شرط ٿي چيو ته ان ۾ تعجب جي ڪهڙي ڳالهه آهي، مان انکي ڪو استعارو يا مجاز نه بلڪه هڪ مادي حقيقت ٿو سمجهان ۽ منهنجي خيال ۾ ته ان لاءِ ڪنهن تاويل جي به ضرورت نه آهي. جيڪڏهن تون ان حقيقت کان واقف هجين ها ته توکي خبر هجي ها ته هڪ نبي جي هيٺان اچي مادي جا وڏا وڏا جبل به ڪنڀڙ لڳندا آهن، مجازي طور نه بلڪه واقعي ڪنڀڙ لڳندا آهن.

اسلامي شريعت جي جن حڪمن کي ڪيترائي روشن خيال ماڻهو پراڻا ۽ بيڪار قانون سمجهندا آهن ۽ جن تي اعتقاد رکڻ انهن جي خيال ۾ هڪ اهڙي تاريخي خيالي آهي جو مذهب سماج ۾ انهن جي طرفداري

ڪرڻ به هڪ تعليم يافتہ ماڻهو لاءِ ٻڌي مرڻ کان به وڌيڪ بُدتر آهي. پر اقبال نه صرف انهن کي مڃيندو ۽ عمل ڪندو هو بلڪه سرعام ان جي طرفداري به ڪندو هو ۽ ڪنهن جي به سامهون انهن جي حمايت ڪرڻ کان پنهنجي ڪونه ڪيپائيندو هو. ان جو هڪ معمولي مثال ٻڌو. هڪ دفعي کيس انگريز حڪومت هند ڏکڻ آفريڪا ڏانهن پنهنجو پوليتيڪل ايجنٽ بڻائي موڪلڻ تي چاهيو ۽ اهو عهدو باقاعده کيس پيش به ڪيو ويو پر شرط اهو وڌو ويو ته هو پنهنجي زال کان پڙدو نه ڪرائيندو ۽ سرڪاري تقريبن ۾ پنهنجي زال کي ساڻ وٺي ويندو. اقبال ان شرط تي اهو عهدو قبول ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ لارڊ لنگڊن کي چيائين ته بيشڪ مان هڪ گناهگار انسان آهيان ۽ اسلامي حڪمن جي تعميل ۾ مون کان گهڻيون ئي ڪوتاهيون ٿين ٿيون پر مان اها ذلت نه ٿو کڻي سگهان جو صرف توهان جو هڪ عهدو ماڻڻ لاءِ شريعت جي حڪم جي پيچڪڙي ڪريان.

اقبال بابت عام خيال اهو آهي ته هو صرف اعتقادي مسلمان هو ۽ عمل سان سندس دور جو به واسطو ڪونه هو. ان بدگمانِي کي پيدا ڪرڻ ۾ سندس پنهنجي طبيعت جو به گهڻو عمل دخل آهي منجھس فرقہ ملامتيه جهڙا ڪي لاڙا هئا، جن جي ڪري پنهنجي رنديءَ جو اشتھار ڏيڻ ۾ کيس ڪجهه مزو ايندو هوندو ته حقيقت ۾ هو ايترو بي عمل ڪونه هو.

قرآن مجيد جي تلاوت سان کيس خاص شغف هو. صبح جو ڏاڍي سريلي آواز سان قرآن پڙهندو هو. پر حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ سندس طبيعت جو اهڙو حال ٿي ويو هو جو تلاوت ڪندي ڪندي هو سڌڪا پري روئندو هو جو سندس آواز بند ٿي ويندو هو ۽ وڌيڪ پڙهي نه سگهندو هو. نماز به ڏاڍي خشوع ۽ خضوع سان پڙهندو هو پر ماڻهن کان لڪي ۽ ظاهر ۾ اهو اعلان ته هو صرف گفتار جو غازي آهي.

سندس سادي زندگي ۽ فقيرائي طبيعت جو احوال ماڻهن کي سندس وفات کانپوءِ ئي معلوم ٿيو ته عام خيال اهو ٿي ته جيئن ٻيا ”سر صاحبان“ هوندا آهن هي به انهن وانگر ئي هوندو. انهي ڪري گهڻن ماڻهن بنا ڪنهن تحقيق جي ان حد تائين لڪي ڇڏيو ته هو نماز ئي ڪونه پڙهندو هو. پر حقيقت اها آهي ته هي شخص ان کان به وڌيڪ

درويش صفت انسان هو جيترو سندس وفات کانپوءِ ماڻهن اخبارن ۾ بيان ڪيو. هڪ دفعي جو واقعو ٻڌو، جنهن مان توهان کي هن نائٽ هڊ ۽ بيرسٽر جي طبيعت جو اندازو ٿي سگهندو.

پنجاب جي هڪ دولتمند رئيس، اقبال، سر فضل حسن مرحوم ۽ هڪ ٻن ٻين مشهور وڪيلن کي ڪنهن قانوني مسئلي تي مشوري لاءِ پاڻ وٽ گهرايو ۽ پنهنجي شاندار بنگلي ۾ سندن رهائش جو بندوبست ڪيو. رات جو جيئن ئي اقبال پنهنجي ڪمري ۾ آرام ڪرڻ لاءِ ويو ته هر طرف عيش و آرام جا سامان ڏسي ۽ پنهنجي هيٺان نهايت نرم ۽ قيمتي بسترا ڏسي فوراً سندس دل ۾ اهو خيال آيو ته جنهن رسول پاڪ ﷺ جن جي جتين جي صدقي ۾ اسان کي اڄ هي مرتبا نصيب ٿيا آهن ان ته پنهنجي سڄي حياتي تڏي تي سمهندي گذاري. اهو خيال ايندي ئي سندس اکين مان ڳوڙها ڳڙڙ شروع ٿي ويا ۽ ان بستري تي سمهن ان لاءِ ناممڪن ٿي پيو. اٿيو ۽ ويجهي غسل خاني ۾ وڃي هڪ ڪرسي تي ويهي رهيو ۽ مسلسل روئندو رهيو. جڏهن دل کي ڪجهه قرار آيس تڏهن پنهنجي نوڪر کي سڏائي پنهنجو بسترو کولرايائين، هڪ ڪٽ ان غسل خاني ۾ رکرايائين ۽ جيترا ڏينهن اتي رهيو ان غسل خاني ۾ ئي سمهندو رهيو. هي سندس وفات کان ڪيترا سال اڳ جو واقعو آهي جڏهن ٻاهرين دنيا کيس سوت بوت ۾ ڏسندي هئي ته ڪنهن کي به اها خبر نه هئي ته ان سوت ۾ اندر جيڪو شخص لڪيل آهي ان جي اصلي شخصيت ڪهڙي آهي؟ هو انهن ماڻهن مان نه هو جيڪي سياسي غرضن لاءِ سادگي ۽ فقيريءَ جو اشتهار ڏيندا وٽندا آهن ۽ سوشلسٽ بڻجي غريبن سان همدرديءَ جي دعويٰ جو دم پريندا آهن ۽ ماڻهن جي نظرن کان پري ٿيڻ کان پوءِ انهن جي سڄي زندگي رٿيساڻي ۽ عيش واري هوندي آهي.

اقبال جي نائٽ هڊ ۽ سر شفيق مرحوم جهڙن ماڻهن سان گڏ سندس سياسي ويجهڙائيءَ کي ڏسي ڪري عام خيال اهو هو ۽ هاڻي به آهي ته هو صرف شاعريءَ ۾ ئي آزاد هيو پر عملي زندگيءَ ۾ آزاد خيالي کان ڪوهين پري هو ۽ هو صرف انگريزن جو غلام هو، ليڪن حقيقت ان جي بلڪل ابتڙ آهي ڇو جو جيڪي ماڻهو سندس ويجهو رهيا آهن ۽ جن کي ساڻس گهاتن واسطن ۽ تعلق جي ڪري سندس اندروني زندگي ۽

اندروني خيالن جو علم آهي اهي ڄاڻن ٿا ته انگريزي سياست کان کيس خيال ۽ عمل ۾ سخت نفرت هئي. حڪومت کان هو ڪوهين پري پڄندو هو. حڪومت ۽ سرڪاري ماڻهو به کانئس سخت بدگمان هئا ۽ سندس ذات کي پنهنجي مقصدن جي راه ۾ رکاوٽ سمجهندا هئا.

سياست ۾ سندس مقصد صرف مڪمل آزادي حاصل ڪرڻ ئي نه هيو پر آزاد هندستان ۾ ”دارالاسلام“ ئي سندس حقيقي مقصد هو. تنهنڪري هو جنهن اهڙي تحريڪ جو ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار نه هو جيڪا هڪ دارالڪفر کي ٻئي دارالڪفر ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ هجي.

صرف اهو سبب هو جو هن عملي سياست ۾ مجبوراً انهن ماڻهن سان تعاون ڪيو جيڪي برٽش گورنمينٽ جي هٿ هيٺ هندو راج جي مخالفت ڪري رهيا هئا. جيتوڻيڪ مقصد جي لحاظ کان انهيءَ طبقي سان سندس ڪوئي رابطو نه هيو پر صرف ان مصلحت کيس ان طبقي سان ملائي رکيو هو ته جيستائين مسلمان نوجوانن ۾ دارالاسلام ناهي جو مقصد هڪ آتش فشان وانگر ڦاٽي نه پوي ۽ هو ان مقصد لاءِ دليرانه ڪوشش ڪرڻ لاءِ نه آماده ٿا ٿين، گهٽ ۾ گهٽ ان وقت تائين انقلاب جي موڙ کي بلڪل ٻئي طرف مڙڻ کان روڪي رکجي. انهي بنياد تي هن هڪ طرف ته مسلم نوجوانن ۾ پنهنجي شاعريءَ سان روح ڦوڪڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن کان سڀ ماڻهو واقف آهن ۽ ٻئي طرف عملي سياست ۾ اهو طريقو اختيار ڪيو، جنهن جي اصل مقصد کان ڪجهه ماڻهن کان سواءِ ٻيو ڪوبه واقف نه آهي ۽ جن جي ڪجهه ظاهري پهلوئن جي ڪري هو پنهنجن ويجهن عقيدتمندن ۽ مڃيندڙن جا طعنا به سهندو رهيو.

رسالو: جوهر اقبال نمبر 1938ع بحواله
اقبال اور مودودي: مرتبه ابوراشد فاروقي
مڪتبه تعمير انسانيت لاهور 1980ع

ڊاڪٽر علامه اقبال هڪ الهامي شاعر

علامه اقبال جيڪا تعليم پنهنجي شاعريءَ ذريعي ڏني آهي، ان جي باري ۾ منهنجو شروع کان ئي اهو خيال رهيو آهي ته اها نهايت پاڪيزه، نهايت زندگي بخش ۽ نهايت ايمان پرور آهي. شاعريءَ جو قيد مون ان ڪري لڳايو آهي، جو علامه اقبال جا ڪجهه افڪار ۽ نظريات اسان وٽ سندس خطبن ذريعي به پهتا آهن، جن جي ڪجهه حصن کي منهنجي ذهن قبول نه ڪيو آهي. باقي جيڪا تعليم ڊاڪٽر صاحب پنهنجي شاعريءَ ذريعي ڏني آهي، ان کي ته مان (الا ماشاء الله) الهام سمجهان ٿو. مان شاعرن جي الهامي هجڻ جي عام خيال کي هڪ ڊاڙ سمجهندو هئس پر علامه اقبال جي ڪلام کي پڙهڻ کانپوءِ ان ڳالهه جو قائل ٿي ويس ته اسان جي شاعرن مان ڪو شاعر الهامي هجي يا نه پر علامه اقبال ضرور الهامي شاعر آهي. حضور ﷺ جن جو فرمان آهي ته،

”شعر ۾ حڪمت هوندي آهي ۽ بيان ۾ جادو“ ۽ اهي ٻئي ڳالهيون علامه اقبال جي ڪلام ۾ موجود آهن.

هونئن ته مون کي غالب، حالي، اڪبر، شبلي ۽ حسرت جي ڪلام سان به دلچسپي رهي آهي، پر ايمان تازو ڪرڻ لاءِ يا ته جوهر جا غزل پڙهندو رهيو آهيان يا اقبال جا نظم. مولانا حاليءَ سان به مون کي وڏي عقيدت آهي پر ان جي ”مسدس“ مان منهنجي اناکي ته ڪجهه غذا مليو وڃي پر روح اچارو رهجي وڃي ٿو. روح کي سيرابي ۽ آسودگي صرف ڊاڪٽر صاحب جي معرفت جي جام مان ئي حاصل ٿئي ٿي. مون کي مولانا روميءَ جي مثنويءَ سان به ڪنهن زماني ۾ دلچسپي رهي آهي،

ڊاڪٽر صاحب به ان کي پنهنجو مرشد ڪري مڃيو آهي ۽ هو واقعي به ان منصب جو اهل آهي. پر جيستائين تعليم جو تعلق آهي ته آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي تعليم کي پنهنجي ذوق، پنهنجي روح، پنهنجي ذات ۽ پنهنجي قرآني فڪر سان تمام گهڻو هم آهنگ و هم رنگ محسوس ٿو ڪريان. هو جڏهن فطرت و معرفت جا راز کولي ٿو ته لڳي ٿو ته اهي ڳالهيون روح القدس جي فيض کان سواءِ ڪنهن کي به حاصل نه ٿيون ٿي سگهن ته پوءِ ڊاڪٽر صاحب جيڪو صحيح معنيٰ ۾ نه ڪو صوفي هو ۽ نه ئي سالڪ ته پوءِ هي معرفت جي اسرار جا تارا هو ڪٿان ٿو آڻي؟

بر خدا که سالک عارف کس نه گفت
در حیرتم که باده فروش از کجاشنید

”خدا جو گجه ته سالڪ عارف ڪنهن سان ڪونه سلیو آهي، پوءِ مان حيران آهيان ته باده فروش اهو ڪٿان ٻڌي ورتو.“

پر مان هتي اهو ظاهر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته مان پنهنجي لاءِ ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام جو شارح پاڻ ئي آهيان. مون کي سندس ڪلام جي نون شارحن ۽ مفسرن تي اعتبار ڪونه آهي. مون ٻڌو آهي ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجي دور ۾ حضرت امام حسين رضه کان وڌيڪ مظلوم، قرآن مجيد کي سمجهندو هو. سندس خيال ۾ ان زماني ۾ جيڪي تفسيرون لکندڙ هئا، اهي ان ڪم جا اهل نه هئا. منهنجو خيال آهي ته هن دور ۾ علامه اقبال به ڪجهه گهٽ مظلوم نه آهي. ڇو جو اڄ سندس ڪلام جا نوان شارح، سندس شعرن مان اها معنيٰ ڪڍي رهيا آهن جيڪا ڪڏهن به اقبال جي وهم ۽ گمان ۾ نه هئي. اقبال کي جيڪڏهن پنهنجي حياتيءَ ۾ ان ڳالهه جي خبر پئجي وڃي ها ته هو شعر چوڻ کان ئي توبه ڪري ڇڏي ها.

اهو لاڙو به مون وٽ صحيح ناهي ته اڄ هڪ گروهه، پوري دين جو ڍانچو، ڊاڪٽر صاحب جي تصورات جي روشنيءَ ۾ کڙو ڪرڻ ٿو چاهي ۽ انهن ئي تصورن کي حق ۽ باطل جي پرک ٿو قرار ڏئي، هي انداز فڪر حد کان وڌيڪ عقيدت جي پيداوار آهي ان سان اهي ئي مضر نتيجا سامهون اچي رهيا آهن جيڪي شخصي عقيدت جي وڌاءِ سبب پيدا ٿيندا رهيا آهن. پوءِ پلي ان عقيدت جو مرڪز ڪيتري ئي وڏي شخصيت چو نه رهي هجي. ڊاڪٽر صاحب جو مقام تمام مٿانهون آهي پر هو معصوم نه

آهي سندس ڪلام ۽ فڪر جو روح اسلامي آهي. پر تنهن هوندي به لغزشن، بي اعتدالين ۽ خامين کان پاڪ نه آهي. تنهنجي ڪري کيس ۽ سندس ڪلام کي بلند کان بلند درجو ڏيڻ جي باوجود غير معصوم عارفين ۽ حڪيمن جي دائري ۾ ئي رکن گهرجي.

حق و باطل جو معيار ۽ پرک صرف قرآن پاڪ ۽ پيغمبرِ آخر الزمان محمد ﷺ جن کي ئي مڃڻ گهرجي. ايئن ڪرڻ سان ڪو علامه اقبال جي درجي ۽ سندس ڪلام جي مرتبي ۾ ڪا ڪمي ڪانه ايندي. اسلام ۾ ڪنهن به وڏي کان وڏي ماڻهوءَ جو درجو انکان مٿانهون ڪونهي. صرف حضرت محمد ﷺ جن جو درجو سڀ کان مٿانهون آهي. مون جن ماڻهن جي وچ ۾ اک کولي ۽ جن جي تعليم و تربيت مان فيض حاصل ڪيو آهي سڀ ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام جي عظمت جا مداح و معترف هئا. انهن سڀني جو هي اعتراف ان پهلو کان هوندو ته ڊاڪٽر صاحب جو ڪلام دلين کي گرمائيندڙ ۽ روحن کي تڙپائيندڙ آهي. منهنجي هڪ محبوب استاد، جنهن جي ذهانت ۽ وسعتِ نظر جا، سندس اڪابر به مداح ۽ معترف هئا منهنجي دل ۾ ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام جي عظمت ان زماني ۾ ئي پيدا ڪري ڇڏي هئي جڏهن مان اڃان سندس ڪلام کي چڱيءَ طرح سمجهي به نه سگهندو هئس. ان ئي مونکي حاليءَ ۽ اقبال جي تعليم جو هي فرق ٻڌايو ته حاليءَ جي دعوت هي آهي ته،

”چلو تم ادھر کو هوا هو جدھر کي“

۽ اقبال جي دعوت هي آهي ته،

”زمانه باتو نه سازد تو بازمانه ستيز“

”جي زمانو تو سان نه نهي ته تون زماني سان جنگ ڪر.“

آءُ پاڻ جيئن ته فطرتاً انهيءَ ذهن جو ماڻهو آهيان ۽ منهنجي خيال ۾ ته اسلام به اهو ئي ذهن ٿو پيدا ڪرڻ چاهي، تنهنڪري آءُ حاليءَ سان عقيدت جي باوجود شروع کان ئي اقبالي بڻجي ويس ۽ اڃا تائين اقبال جي ئي آستانهءَ فڪر جو مجاور آهيان. منهنجو استاد مولانا حميد الدين فراهي رح شعر و سخن ۾ نهايت مهارت رکندو هو پر جنهن دور ۾ مون کي سندس صحبت جو شرف حاصل ٿيو، تنهن دور ۾ هو هر شيءِ کان لاتعلق ٿي پوريءَ طرح قرآن مجيد جي مرڪزي مرڪوز هو، شعر و شاعري جو ذڪر سندس مجلس ۾ ٿيندو به هوندو ته بحث صرف عرب شاعرن تائين

محدود رهندو هو ۽ جيڪڏهن ڪنهن لحاظ کان وسعت اختيار ڪندو هو ته مولانا رومي، حافظ ۽ سعدي کان شروع ٿي غالب تي ختم ٿي ويندو هو. انڪري مون کي واضح لفظن ۾ معلوم نه ٿي سگهيو ته علامه صاحب جي باري ۾ سندس راءِ ڪهڙي هئي جو روايت ڪري سگهان. پر مولانا صاحب پنهنجي ڪتاب ”جمرة البلاغت“ ۾ اعليٰ ڪلام جي پرک لاءِ جيڪو معيار مقرر ڪيو آهي ان تي جيڪڏهن ڪنهن کي پرکيان ٿو ته اسان جي شاعرن مان ان معيار تي صرف علامه اقبال ٿي پورو ٿو لهي. ان لاءِ جو حقيقت ۾ روح ۽ نفس ناطقه جو ترجمان صرف سندس ئي ڪلام آهي.

پنهنجن استادن کان سواءِ مون انهن علم ۽ ادب جي اڪابرن کي به ڊاڪٽر صاحب جو گرويده ڏٺو، جن سان منهنجا خادمانا ۽ نيازمندانہ تعلقات رهيا آهن. مثلاً مولانا سيد سليمان ندوي ج، مولانا عبدالسلام ندوي ج ۽ مولانا عبدالماجد دريا آبادي ج. انهن صاحبن ڊاڪٽر صاحب جي شاعري ۽ تعليمات تي کين جيڪو خراج تحسن پيش ڪيو آهي اهو اهل علم جي سامهون آهي.

ڪجهه ماڻهن کي مون ڊاڪٽر صاحب تي تنقيد ڪندي ڏٺو آهي پر صرف زبان جي حد تائين، سندس تعليم و دعوت کي مجموعي طور تي سڀني اسلام جي مزاج سان هم آهنگ قرار ڏنو آهي. جيڪي ماڻهو ڊاڪٽر صاحب تي نڪتہ چيني ڪن ٿا انهن کي آءٌ هي جواب ڏيندو آهيان ته هو جنهن عالم ۾ شعر چوندو هو اتي صرف معنيٰ جو ئي سڪو رائج آهي ۽ لفظن جي حڪومت اتي ختم ٿي ويندي آهي.

منهنجو استاد مولانا فراهي رح به زبان کي وڏي اهميت ڏيندو هو پر هو به ان ڳالهه جو قائل هو ته بعض موقعن تي لفظ شاعر جي بلند پروازيءَ جو سات نه ڏيئي سگهندا آهن ۽ ان سبب شاعر انهن کي پوئتي ڇڏڻ تي مجبور هوندو آهي.

علامہ اقبال جو الہ آباد وارو خطبو

جنگ آزادي کانپوءِ مسلمانن جي حالت

1857ع واري جنگ آزاديءَ جي ناڪاميءَ کانپوءِ انگريزن ۽ ھندن گڏجي مسلمانن سان چڻ تہ ويڳي ماءُ وارو سلوڪ ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. جنگ جي تمام تر ذميوارين مسلمانن مٿان مڙهي وئي. عام مسلمانن سان گڏوگڏ مغل شھزادن کي بہ نشانو بڻايو ويو. مسلمانن جي مذھبي، معاشي، معاشرتي ۽ سياسي ادارن کي تباھ ۽ برباد ڪرڻ لاءِ ھر ھيلو ۽ وسيلو استعمال ڪيو ويو. دھليءَ جي اھم ۽ تاريخي مسجدن ۽ ٻين جاين تي انگريز فوج قبضو ڪري يا تہ انھن کي بند ڪري ڇڏيو يا وري انھن کي ڊاھي پت ڪيو ويو.

1857ع واري آزاديءَ جي جنگ کانپوءِ واري صورت حال تي تبصرو ڪندي ھڪ انگريز مصنف ٿامسن لکي ٿو، ”1857ع واري بغاوت جي خاتمي تي انگريز سپاھين مسلمانن جي لاشن کي سوئر جي چرٻيءَ سان داغدار ڪيو. ايتري قدر جو انھن لاشن کي سوئر جي گل ۾ بند ڪري نذر آتش ڪيو ويو.“

مٿين مطابق، ”انگريزن جو رويو ھندن جي مقابلي ۾، مسلمانن خلاف تمام گھڻو سختيءَ وارو ھو.“ ھندن کي پنھنجي معاشي ۽ معاشرتي حالت بہتر بڻائڻ لاءِ موقعا فراهم ڪيا ويا. ان جو سبب بيان ڪندي سرجان ميلڪر لکي ٿو تہ ھي ھڪ سوچيل سمجھيل حڪمت عملي ھئي. سندس خيال مطابق ان وقت انگريزن جي ھندو آباديءَ سان وابستگي ھندستان ۾ انگريزن جي تحفظ جو سڀ کان وڏو ذريعو ھئي. مسلمانن سان سختي ڪرڻ واري حڪومت جي پاليسيءَ اھڙي تہ تباھي مچائي جو مسلمانن تي تمام باوقار پيشن جا دروازا بند ڪيا ويا.

مسلمانن جي درسگاهن تي پابندي لاڳو ڪري انهن کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ انهن تمام تر ماڻهن تي به پابنديون لڳايون ويون، جيڪي انهن درسگاهن کي هلائڻ لاءِ وظيفا (امداد) ڏيندا هئا.

اهو پئسو هاڻي انگريزن اهڙين سرگرمين تي خرچ ڪرڻ شروع ڪري ڏنو جن جو تعليم سان ڪو واسطو ئي ڪونه هو. اهڙيءَ طرح سان مسلمانن جي تعليم جو زوال شروع ٿي ويو. اهڙي صورتحال ۾ مسلمان پنهنجي ٻارن کي نون اسڪولن ۾ موڪلڻ تي مجبور ٿي پيا. بقول هنتر جي ”نئين حڪومت ۾ سرڪاري تعليمي ادارن جو هڪ نهايت اهم مقصد ٻارن کي پنهنجي موروثي عقيدتي ڪانڌن کان ڦيرائڻ ۽ انهن جي نظر ۾ سندن مذهب کي گهٽ ڪري ڏيکارڻ هو.“ 1858ع کان 1878ع دوران ڪلڪت يونيورسٽي مان هڪ اندازي مطابق 3100 شاگرد پڙهي پاس ٿيا. جن مان صرف 57 مسلمان هئا. اهڙيءَ ريت 1885ع ۾ ڪاليجن ۾ مسلمان شاگردن جو تعداد صرف چار سيڪڙو مس هو.

معاشي حوالي سان به مسلمانن سان طرحين طرحين جون زيادتيون ٿينديون رهيون ۽ اهي اقتصادي طرح سان پڻ ڪمزور ٿي پيا. ڪو دور هو جڏهن مسلمانن، حڪومت جي مختلف ادارن ۾ وڏن وڏن عهدن تي فائز هئا پر هاڻي حالت اها هئي جو صرف هڪ بنگالي مسلمان اهڙو هو جنهن وٽ اعزازي ڪپتان جو عهدو هو. اعليٰ عهدن تي مسلمانن جي ڪابه نمائندگي نه هئي ۽ نه ئي وري ڪلڪتي هاءِ ڪورٽ جي ججن مان ڪو مسلمان هو. ٻيو ته ٺهيو پر مسلمان زميندارن مٿان ڳرا ڳرا زرعي ٽئڪس لاڳو ٿي ڪيا ويا جنهن جي ڪري مسلمانن جون زمينون تباه ۽ برباد ٿي رهيون هيون. جيتري قدر مختلف ادارن ۾ مسلمانن جي نمائندگي جو تعلق آهي ته ان سلسلي ۾ مسلمانن جي خراب حالت جو اندازو لڳائڻ لاءِ وڪالت واري پيشي جو مثال ئي ڪافي آهي. 1752ع کان 1868ع دوران ڀرتي ڪيل 239 وڪيلن مان صرف هڪ مسلمان هو. مطلب ته مسلمانن کي زندگي جي هر شعبي ۾ طرحين طرحين جون تڪليفون پهچايون ٿي ويون. اهو ان ڳالهه جو نتيجو هو جو مسلمانن پنهنجي سياسي، اقتصادي، معاشرتي ۽ مذهبي آزادي پنهنجي جان کان به وڌيڪ عزيز ٿي رکي، مذهبي مثال رديارڊ ڪپلنگ جي هيٺين نظر مان لڳائي سگهجي ٿو جيڪو هن قرآن جي باري ۾ 1886ع ۾ شايع ڪيو!

”اي درشت رو هيبتناڪ مسلمان
تون چواھڙيءَ ريت ڪوڪون ڪري رهيو آھين
چا تنهنجو دماغ خراب آھي؟
يا ڪٿي ڪنهن عضوي ۾ ڪا تڪليف اٿي؟
پنهنجن رڙين جي زور آڌار
ڏينهن جي سنھري ڪرڻن کي بند ڪرڻ گھرين ٿو؟
تون ڪرڪڻ بند ڪر
يا مون کي ٻڌاءِ ته توسان ڪهڙي ويڌن آھي؟
ان ليلائيندڙ مسلمان منهنجي هڪ به نه ٻڌي
پر پنهنجو آواز اڃان به بلند رکيو
هڪ نهايت ئي غير ارضي پڪار
هو سمجھي ٿو ته شايد هو مري رهيو آھي
مان ان طرف ڊوڙيس ته سندس مدد ڪريان پر هن ڪاوڙ مان
چيو ”هليو وڃ! مان قرآن پڙهي رهيو آھيان“.

هندوانتھا پسندن طرفان طرحين طرحين تحريڪون هلايون ويون.
ڳئون جي ذبح ڪرڻ خلاف آواز اٿاريو ويو. مسلمانن کي زبردستي هندو
ڌرم ڏانهن آڻڻ لاءِ تڪليفون ڏنيون ويون. مسلمانن کي برصغير مان
ڌڪي ڪڍڻ لاءِ ظلم و جبر ڪيو ويو. مسلمانن جي جان و مال ۽ مذهبي
ادارا محفوظ نه رهيا، انهن جي گهرن ۽ مال و متاع کي باهيون ڏئي ساڙيو
تي ويو. اهڙين تحريڪن ۾ گاوڪشي، آريا سماج، شڌي تحريڪ ۽
سنگھتن تحريڪون اهم آهن.

اهڙي ڪشمڪش واري دور ۾ مسلمانن کي هڪ مضبوط ۽ پختن
ارادن واري اڳواڻ جي ضرورت هئي جيڪو مسلمانن کي ان دور مان ٻاهر
ڪڍي ۽ اهو سرسيد احمد خان جي صورت ۾ منظر عام تي ظاهر ٿيو
سرسيد جو مسلمانن جي لاءِ هڪ اهم ڪارنامو Causes of Indian Re-
volt نالي هڪ پمفليت لکڻ هو. جنهن ۾ هن انگريزن مٿان اهو واضح
ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ”جنگِ آزادي، جنهن کي انگريز سرڪار
بغاوت چئي رهي هئي ان جا ذميوار رڳو مسلمان نه پر خود انگريز به آهن.“

سرسيد احمد خان ۽ ٻه قومي نظريو:

سرسيد احمد خان جي خيالن تي بحث ڪرڻ کان اڳ اهو ڏسڻ ضروري آهي ته آخري ڪهڙا ڪارڻ هئا جن جي ڪري سرسيد احمد خان مسلمانن ۽ هندن کي الڳ الڳ قوم جي نگاه سان ڏٺو.

سرسيد احمد خان مستقبل ۾ هندن ۽ مسلمانن جي تضاد کي تڏهن کان ئي محسوس ڪري ورتو هو جڏهن انگريزن اقتصادي حوالي سان مسلمانن کي پٺتي ڌڪڻ شروع ڪري ڇڏيو هو. ٻيو ته ٻي تلڪ ۽ ٻي سي چيئر جيءَ جي تحريرن ۽ ڪالي ديوي جهڙي هندي ديوي جيڪا خوف ۽ تباهيءَ جي علامت هئي جو جشن ملهائي هندن کي مذهبي جوش ۽ جذبو ڏياريو ويو. سوامي ديانند ۽ سوامي وويڪانند جهڙن هندو دانشورن ویدن جي تعليم تي زور ڏنو. ان کان علاوه اهي سڀ تحريڪون هلايون ويون جن جو اسين پهرين ذڪر ڪري چڪا آهيون. ان کانسواءِ هندن اها به تحريڪ هلائي ته سرڪاري زبان اردوءَ جي جاءِ تي هنديءَ کي قرار ڏنو وڃي. هن دور ۾ هندو-مسلم فساد ايتري قدر ته چوٽ چڙهي چڪا هئا جو هندو هر ان شي جي مخالفت ڪرڻ لڳا جيڪا کين مسلمانن جي دور جي ياد ڏياريندي هئي.

مٿيان ئي اهي سبب هئا جن سرسيد احمد خان کي اهو چوڻ تي مجبور ڪيو ته ”مسلمان ۽ هندو ٻه الڳ الڳ قومون آهن. زندگيءَ جي ڪنهن به شعبي ۾ منجهن ڪابه هڪجهڙائي نه آهي. پوءِ اهو مذهب هجي، سياست هجي يا وري معاشي ۽ سماجي اصول. سندن ريتون ۽ رسمون، رواج ۽ تاريخ، تهذيب و تمدن ۽ ايستائين جو سندن سوچ به هڪ ٻئي کان الڳ آهي. اهوئي سبب آهي جو هزارين سال گذرڻ جي باوجود به هندو ۽ مسلمان هڪٻئي ۾ ضرر نه ٿي سگهيا. تنهنڪري مسلمانن کي پنهنجي جان، مال، سياسي، سماجي، معاشي ۽ مذهبي ادارن جي پرچار ۽ انهن جي حفاظت لاءِ الڳ رستو اختيار ڪرڻ گهرجي.“

سرسيد احمد خان جو مٿيون نظريو ٿي حقيقت ۾ پاڪستان جي آزاديءَ واري تحريڪ جو بنياد بڻيو ۽ اهوئي دراصل اهو نظريو آهي جنهن شاعر مشرق علامه اقبال کي مسلمانن لاءِ هڪ الڳ ملڪ وٺڻ جو تصور ڏياريو.

علامہ اقبال جو الہ آباد وارو خطبو:

اقبال جي تاريخي خطبي تي بحث ڪرڻ کان اڳ ضروري آهي ته انهن حقيقتن جو جائزو وٺجي جيڪي الڳ وطن لاءِ سبب بڻيون. اول ته ويهين صديءَ جي شروعات ۾ يعني 1905ع ڌاري مشرقي بنگال جو ٻن صوبن ۾ ورهائجي وڃڻ آهي. بنيادي طور تي ان ورهاست جو ڪارڻ انتظامي مسئلو بيان ڪيو ويندو آهي. پر ان سان گڏوگڏ انهن ٻن قومن جو به مسئلو هيو جيڪي هڪٻئي کان الڳ ٿلڳ هيون (هندو ۽ مسلمان). گڏيل بنگال جو به مشرقي حصو جتي اڪثريت مسلمانن جي هئي هر لحاظ کان پٺتي پيل هو. خصوصاً اقتصادي حوالي کان. جڏهن بنگال کي مشرقي ۽ مغربي ٻن صوبن ۾ ورهائيو ويو ته هڪ حصو جنهن جي گاديءَ وارو شهر ڍاڪا هو اهو مسلم اڪثريت واري صوبي جي حيثيت سان ظاهر ٿيو.

ٻيو ته مسلم ليگ جو وجود ٻه ڇوڪڙو. ان کان اڳ مسلمانن کي ڪوبه سياسي پليٽ فارم نه هو، جيڪو هنن 1904ع ۾ حاصل ڪري ورتو. جتان هو پنهنجا سياسي مطالبو ۽ مسئلا انگريزن تائين پهچائي ٿي سگهيا.

ٽيون ته قائد اعظم جي اها گهر ته سنڌ کي ممبئي کان الڳ ڪري هڪ خودمختيار صوبو بڻايو وڃي. انهن سڀني حقيقتن کانسواءِ ٻيا به ڪيترائي سبب هئا جيڪي مسلمانن لاءِ هڪ الڳ ۽ آزاد رياست جي گهر ۽ ان لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو سبب بڻيا.

خطبه الہ آباد:

ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ هندستان ۾ هر طرف مايوسي ئي مايوسي چانيل هئي. ڪانگريس جي قيادت، قائد اعظم جي 14 نقطن تي سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻ لاءِ تيار ٿي نه هئي. جواهر لعل نهرو جي خيال ۾ قائد اعظم جا 14 نقطا فضول هئا، جن کي نظر انداز ڪرڻ گهرجي.

1929ع کان 1930ع تائين ڳالهين جو دور بي اثر رهيو. صلح لاءِ ڪيل سڀ ڪوششون ناڪام رهيون. مايوسيءَ جي هن عالم ۾ حڪيم الامت علامہ اقبال مسلم ليگ جي پليٽ فارم تان ان مسئلي

جو پنهنجي طور تي حل پيش ڪيو.

29-30 ڊسمبر 1930ع مسلم ليگ جو ساليانو اجلاس اله آباد ۾ رکيو ويو، جنهن جي صدارت علامه صاحب جن ڪئي. پنهنجي صدارتي خطبي ۾ علامه اقبال هندوستان جي حدن اندر رهندي، علائقائي ترتيب، يا ملڪ کي ورهائي هندو-مسلم مسئلي کي حل ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. ياد رهي ته جنهن وقت مسلم ليگ جو اجلاس هلي رهيو هو انهن ڏينهن ۾ لنڊن ۾ گول ميڙ ڪانفرنس پڻ ٿي رهي هئي.

هندو-مسلم مسئلي جو حل پيش ڪندي اقبال هندوستان جي ان مسئلي کي دنيا جي ٻين مسئلن سان گڏ رکيو ۽ ان سان گڏوگڏ هندوستان ۾، مسلمان قوم جي خاص ۽ محدود مقصدن جي وضاحت ڪندي چيائين ”هندوستان جو مسئلو بين الاقوامي آهي. هندوستان هڪ اهڙو براعظم (وڏو ڪنڊ) آهي جنهن ۾ مختلف مذهبي ۽ لساني گروهه آباد آهن. هڪ اهڙي ملڪ ۾ گڏيل هندوستان جي تصور تي مشتمل آئين جي جوڙجڪ، هندوستان کي گهرو ويڙهه ڏانهن ڌڪيندي. هندوستان ۾ مغربي جمهوري طريقا هتان جي مذهبي تقسيم جي حقيقت کي تسليم ڪرڻ کانسواءِ لاڳو نه ٿا ڪري سگهجن. اهڙيءَ طرح هندوستان ۾ مسلمانن طرفان ”مسلم هندوستان“ جو مطالبو صحيح ۽ جائز آهي. مان سمجهان ٿو ته پنجاب، اتر اولهه سرحدي صوبو، سنڌ ۽ بلوچستان کي پاڻ ۾ ملائي هڪ رياست جوڙي وڃي. پوءِ اها انگريز سرڪار تحت هجي يا ان کان الڳ هڪ خودمختيار رياست جي طور تي. مون کي هڪ گڏيل مسلم رياست جو وجود مسلمانن جي آخري منزل طور نظر اچي رهيو آهي.“

پنهنجي صدارتي خطبي ۾ اقبال اهو به واضح ڪيو ته ”جيڪڏهن مسلمانن کي باوقار زندگيءَ جو يقين ڏياريو وڃي ته هو رضا ۽ خوشي سان گڏيل هندوستان جي لاءِ ڪوشش ڪندا. جيتري قدر مان مسلمانن جي نفسيات کي سمجهان ٿو ته مون کي اهو چوڻ ۾ ڪا هڪ محسوس نٿي ٿئي ته جيڪڏهن اهو اصول تسليم ڪيو وڃي ته هندوستان جي مسلمانن کي اهو حق حاصل آهي ته هو پنهنجي وطن يعني سرزمين هند ۾ پنهنجي ثقافت ۽ روايت کي آزاد ۽ پرپور طريقي سان ترقي وٺرائن ۽ انهن اصولن کي هندو مسلم مسئلي جو حل تسليم ڪيو وڃي ته هو

هندوستان جي آزاديءَ لاءِ جان ۽ مال جي قرباني ڏيڻ کان به نه
ڪيپائيندا. مان ٻين مذهبن جي ريتن، رسمن، مذهبي ۽ سماجي
اصولن ۽ قانونن ۽ ادارن جو احترام ڪريان ٿو. بلڪه قرآن جي تعليم
مطابق اهو منهنجو فرض آهي ته جيڪڏهن ضرورت پوي ته مان انهن جي
عبادت گاهن جو به دفاع ڪريان.“

علامه اقبال الڳ چونڊن واري طريقي تي ڳالهائيندي چيو ته،
”هندوستان جي مسلمانن کي علائقائي چونڊن تي ڪوبه اعتراض نه
ٿيندو جيڪڏهن صوبن جي حدبندي اهڙيءَ طرح ڪئي وڃي جو انهن
سان قومن کي تحفظ حاصل ٿئي. جدا چونڊن وارو نظام هن مسئلي جي
علائقائي حل جو هڪ ڪمزور Substitute آهي. آزاد ۽ خودمختيار
هندوستان لاءِ وحداني طرز واري حڪومت هڪ ناقابل تصور حل يا
خيال آهي.“

انهن سڀني ڳالهين کان سواءِ علامه صاحب غير مسلمن کي
پنهنجي ان تجويز سان سندن حق ۾ پيدا ٿيندڙ مفيد اثرن ۽ نئين مسلم
رياست ۾ ڪين ملندڙ تحفظ بابت به آگاهه ڪيو. اقبال فرمايو، ”هندن کي
ان ڳالهه کان ڪوبه انديشو نه هئڻ گهرجي ته خود مختيار مسلم رياست
جي وجود مان مراد ڪا مذهبي پيشوائن جي حڪومت قائم ڪرڻ آهي.
هيءَ هڪ اهڙي رياست هوندي جنهن جي تنظيم معاهدي جي بنياد تي
رڪي ويندي ۽ ان جو تصور روسو کان تمام گهڻو اڳ پيش ڪيو ويو هو. ان
جو بنياد هڪ اخلاقي نظريو آهي جيڪو انسان کي زمين سان وابسته
ڪا به اهڙي مخلوق تصور نٿو ڪري جنهن جي سڃاڻپ زمين جو ڪو
خاص ٽڪرو هجي. پر اسلام ته انسان کي سماجي حوالي سان هڪ اهڙي
روحاني مخلوق ٿو سمجهي جنهن جا ان سماجي عمل ۾ بحيڻيت هڪ
زندهه عامل جي حق به آهن، ته ان جا فرض به مقرر ٿيل آهن.“

آخر ۾ اقبال چيو ته، ”جيڪڏهن اسان کي هندوستان ۽ اسلام جا
مفاد عزيز آهن ته پوءِ اسان کي هڪ الڳ مسلم رياست جي جوڙجڪ
ڪرڻي پوندي. ان جي قيام سان اندروني طور تي طاقت جو هڪ تعاون
پيدا ٿيندو. اهو هندستان جي لاءِ تحفظ ۽ امن جو ضامن هوندو.“

علامه اقبال جي هيءَ تقرير مدبرانه ۽ جامع هئي پر عجيب ڳالهه اها
آهي ته سياسي ادب ۾ هن جو ڪڏهن به تجزيو نه ڪيو ويو آهي. اهو

اقبال جي ان تصور جوئي نتيجو هو جو ان تصور ۽ نقشي کي جنهن کي اقبال چئيو هو، پاڪستان جو نالو ڏنو ويو. شايد اقبال جي ان مصوريءَ جو اهو نتيجو هو جو سنڌ کي ممبئي کان الڳ ڪري هڪ الڳ صوبو بڻايو ويو، جيڪو يقيناً هڪ مسلم رياست جي نشاندهي ڪري رهيو هو. اقبال جي تصور کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ پهرين قرارداد 1938ع ۾ سنڌ مان ٿي پاس ٿي هئي.

هاڻي مسلمانن جي منزل صرف هڪ ئي هئي ”آزاد مسلم رياست“ هاڻي تحريڪ شروع ٿي چڪي هئي، ۽ 23 مارچ 1940ع تي اهو واضح ٿي ويو هو ته برصغير جي مسلمانن جي آخري منزل اقبال جي تصور جي تڪميل آهي. هر ننڍي توڙي وڏي جي زبان تي اهوئي نعرو هو ته

”ٻٽ ڪه رهي گاهندوستان۔ بن ڪه رهي گاهپاڪستان“

اهڙيءَ طرح 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان هڪ آزاد مسلم رياست جي طور تي دنيا جي نقشي تي ظاهر ٿيو.

شاعرِ مشرق جو سياسي شعور

ڊاڪٽر علام محمد اقبال، اها شخصيت آهي جنهن تحريڪِ پاڪستان ۾ هڪ مانائتو ڪردار ادا ڪيو آهي. اقبال ئي اهو شخص هو، جنهن سر سيد احمد خان کانپوءِ هندستان جي مسلمانن ۾ پنهنجي قومي، سياسي، ثقافتي، مذهبي ۽ تاريخي اهميت ۽ سڃاڻپ جو احساس پيدا ڪيو. اها علام اقبال جي خوش نصيبي هئي جو کيس ننڍپڻ ۾ سيد مير حسن جهڙو شفيق ۽ مهربان استاد مليو جنهن کان تعليم حاصل ڪري علام کي سياست ۽ مذهب جو شعور پيدا ٿيو ۽ پوءِ اهو شعور علام پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو.

علام محمد اقبال جي شخصيت هڪ جامع ۽ منفرد شخصيت هئي. هن اسلامي تعليمات، يوناني فلسفو ۽ مختلف سياسي نظرين کي تفصيلي طور پڙهيو ۽ سمجهيو ۽ انهيءَ سوچ کي هن پنهنجي شاعري ۽ نثر ۾ پيش ڪيو.

علام اقبال جي سياسي زندگيءَ کي اسان ٽن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا. پنهنجي زندگيءَ جي پهرين دور ۾، هو هندستاني قوميت جي علمبردار طور سڃاتو وڃي ٿو، ان دور ۾ هندو ۽ مسلمان پنهنجن گهڻن اختلافن جي باوجود پاڻ کي ”هندستاني“ چواڻي ۾ فخر محسوس ڪندا هئا. علام اقبال به انهن مان هڪ هو. ان ڳالهه جو ثبوت اسان کي علام اقبال جي هن شعر ۾ چٽيءَ طرح ملي ٿو:

سارے جہاں سے اچھا ہندستان ہمارا،
ہم بلبلیں ہیں اسکی یہ گلستاں ہمارا۔

علام اقبال پنهنجي سياسي ۽ فڪري زندگيءَ جي ٻي دور ۾ بطور هڪ Pan-Islamist طور اڀريو، دنيا ۾ مسلمانن جي تيزيءَ سان ٿيندڙ

تباہيءَ تي هن کي گھڻو رنج پهتو. يورپ جي وڏين طاقتن پاران سلطنتِ عثمانيه کي ختم ڪرڻ، بيت المقدس تي انهن طاقتن جو قبضو ٿيڻ، اهڙا واقعا هئا، جن علامه کي رت جا ڳوڙها وهائڻ تي مجبور ڪيو. پر جڏهن هن ڏٺو ته مسلمانن ۾ به مغربي قومن وانگر قوميت جو جذبو زور وٺي رهيو آهي (جنهن جو مثال ترڪيءَ جي قوم پرستي هو) ته هن پنهنجو سمورو ڌيان هندستاني مسلمانن ڏانهن ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح اقبال پنهنجي زندگيءَ جي ٽئين دور ۾ داخل ٿيو. ان موقعي تي هن هندستان ۾ مسلمانن سان ٿيل سياسي، معاشرتي، نظرياتي ۽ مذهبي ناانصافين تي روشني وڌي ۽ کين پنهنجي عظمت جو احساس ڏياريو. اهو احساس هن شعر مان پڌرو ٿئي ٿو:

اٿه ڪي اب بزمِ جهاڻ کا اور هي انداز ھے،
 مشرق و مغرب میں تيرے دور کا آغاز ھے۔

علامه اقبال، منشي غلام قادر ڏانهن 28 مارچ 1909ع تي لکيل خط ۾ اظهار ڪيو ته، ”مسلمان پنهنجي مذهب، تهذيب، عزت ۽ غيرت کي صرف اسلامي حڪومت جي اندر ئي محفوظ رکي سگهن ٿا.“ ان مان اسان کي خبر پئي ٿي ته علامه اقبال جي ذهن ۾ اها ڳالهه واضح هئي ته انگريزن ۽ هندن جي غلاميءَ ۾ مسلمان ڪڏهن به پنهنجي زندگيءَ، اسلامي تعليمات مطابق گذاري نٿا سگهن. 1920ع کانپوءِ واري عرصي ۾ علامه اقبال پنهنجي شاعريءَ ذريعي، مسلمانن ۾ هڪ الڳ قوميت جو تصور پيش ڪيو.

علامه غملي سياست ۾ 1926ع ۾ قدم رکيو، ان سال هو پنجاب ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر به چونڊيو ويو. ان دور ۾ هندستان ۾ شدي ۽ ٻيون تحريڪون به هليون ۽ انهن جي ڪري ئي هندستان ۾ خوفناڪ فساد ٿيا جن ۾ مسلمانن جو تمام گھڻو جاني ۽ مالي نقصان ٿيو. اقبال انهن سڀني ڳالهين کي ڏسي اها پڪ ڪري ورتي ته هندستان ۾ مسلمان ۽ هندو گڏ رهي نٿا سگهن. گول ميڙ ڪانفرنس (1930-32) ۾ به علامه اقبال اهوئي نظريو پيش ڪيو.

ڊسمبر 1930ع ۾ اله آباد ۾ مسلم ليگ جو ساليانو اجلاس منعقد ٿيو. ان اجلاس جي صدارت ڊاڪٽر علامه محمد اقبال ڪئي ۽ پنهنجو نظريو چٽيءَ طرح پيش ڪيو. ان تقرير جي خاص ڪري هندستان جي

مسلمانن جي تاريخ ۾ تمام گهڻي اهميت آهي. ڊاڪٽر صاحب فرمايو ته، ”هندستان ڪيترن ئي انساني گروهن جو ملڪ آهي، جيڪي مختلف نسلن سان واسطو رکن ٿا ۽ مختلف مذهبن جا پابند آهن. مختلف ٻوليون ڳالهائين ٿا ۽ انهن جا طور طريقا به مختلف آهن. ان ڪري مسلمانن جو اهو مطالبو بلڪل حق بجانب آهي ته هندستان جي اندر هڪ مسلم هندستان پيدا ڪيو وڃي. منهنجي خواهش آهي ته پنجاب، اتر اولهه سرحدي علائقو، سنڌ ۽ بلوچستان کي ملائي هڪ رياست بڻائي وڃي. مون کي اتر اولهه هندستان ۾ مسلمانن جي متحد مملڪت انهن جي قسمت جو آخري فيصلو نظر اچي ٿي.“ جيئن ته علامه اقبال بنيادي طور هڪ سياستدان ڪونه هو. بلڪه شاعر ۽ فلسفي هو، تنهنڪري هندو ليڊرن غير حقيقت پسندانہ موقف اختيار ڪندي علامه اقبال جي هن خيال کي هڪ شاعر جو خواب قرار ڏنو ۽ ان جي پر زور مخالفت ڪرڻ لڳا. پر علامه صاحب جن جي تقرير هندستان جي مسلمانن ۾ هڪ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو. ان کان اڳ ڪڏهن به ۽ ڪنهن به مسلمان سياسي اڳواڻ انهن علائقن جي نشاندهي نه ڪئي هئي ۽ نه ئي وري ڪنهن سياسي اڳواڻ مسلمانن لاءِ هڪ الڳ وطن جي گهر ڪئي هئي. علامه اقبال انهن علائقن جي نشاندهي ڪئي، جتي مسلمانن جي رياست هڪ آزاد ۽ خودمختيار رياست هجي. ان تقرير کانپوءِ هندستان جي مسلمانن ۾ مسلم قوميت جو تصور پوري قوت ۽ جذبي سان اڀري آيو. علامه اهو ساڳيو ئي موقف قائد اعظم کي ٻڌايو. قائد اعظم ان وقت هندو مسلم اتحاد جو حامي هو ۽ هندستان جي سياسي حالتن کان بيزار ٿي برطانيه هليو ويو هو. علامه اقبال جي هن واضح نشاندهيءَ تي قائد اعظم پنهنجي رويي ۾ ڪجهه تبديلي آندي. اله آباد جي جلوسي کي اسان پاڪستان لاءِ هڪ بنياد چئي سگهون ٿا. چو ته مارچ 1933ع ۾ انگريز حڪومت هڪ (White paper) انگلينڊ حڪومت جو سرڪاري دستاويز) شايع ڪيو. ان ۾ تسليم ڪيو ويو ته مسلمان هڪ جدا قوم آهي ۽ کين ڪنهن به حالت ۾ گڏيل قومي وجود بڻجڻ تي مجبور نٿو ڪري سگهجي.

1937ع ۾ ٿيل اليڪشن جي نتيجي ۾ ڪانگريس جون صوبائي وزارتون ٺهيون. هندو وزير مسلمانن جي مذهب ۽ انهن جي ثقافت تي

ڪاپاري ڌڪ هٿڻ لڳا ۽ مسلمانن تي ظلم جا پهاڙ ڪيرائڻ لڳا. انهن جي 1939ع ۾ انگريز حڪومت سان ناچاڪيءَ سبب استعفيٰ ڏيڻ تي قائداعظم (Deliverance Day) ملهائڻ جو اعلان ڪيو. 23 مارچ 1940ع تي لاهور ۾ جيڪا قرار داد منظور ڪئي وئي، دراصل اها علامه اقبال رح جي اله آباد واري خطبي جي پس منظر ۾ مرتب ڪئي وئي هئي. علامه اقبال پنهنجن نظرين ۽ شاعريءَ وسيلي هندستاني مسلمانن کي هڪ آزاد مملڪت جو تصور ڏنو، جيڪو آخرڪار قائداعظم محمد علي جناح جي اٿتڪ محنت جي نتيجي ۾ 14 آگسٽ 1947ع تي حقيقت بڻجي ظاهر ٿيو ۽ هندستان جي مسلمانن علامه اقبال جي خواب جي تعبير ڏني. پراڻو خواب ڏسنڌر ڀاڙ هن فاني دنيا مان 1938ع ۾ ئي لاڏاڻو ڪري هليو ويو.

اسان کي ڏينهن رات هڪ ڪري پنهنجي ملڪ جي ترقي ۽ خوشحالي لاءِ محنت ڪرڻ گهرجي ته جيئن زمين جو هي ٽڪرو جنت بڻجي پوي ۽ اقبال جي روح کي به سڪون ملي پئي.

ڪي: اي راشد / اردو ترجمو: ثاقف نفيس، سنڌي ترجمو: ڪيڊت محمد خان شيخ

سائنس جا جديد نظريا ۽ اقبال جو تصور حيات و ممات

هن مضمون ۾ مان خاص طور تي Biochemistry ۽ Biophysics جي روشنيءَ ۾ بحث ڪندس. جيئن ته مان محسوس ٿو ڪريان ته فلسفي جا ڏينهن ويا ۽ هاڻي (Noumenal) يعني وجداني دنيا ۽ غير معمولي دنيا ۾ هڪ ويجهڙائي وارو رشتو قائم ٿي چڪو آهي جيڪو هڪڙي سان جڙيل ۽ هڪڙي ڏانهن منتقل ڪرڻ جي لائق آهي. هاڻي انهن ٻنهي جي مشابهت ۾ فرق ڳولڻ سولو ٿي پيو آهي. هن تعلق جو تفصيل جيڪو مفڪرن کي اڃا تائين معلوم نه هو سو هاڻي چڱيءَ طرح واضح ٿي چڪو آهي. جيئن ته اڄ ڪلھ ڪمپيوٽر جو دور آهي تنهنڪري هاڻي فلسفيانه خيال ختم ٿي چڪا آهن. فزڪس، فلسفي جي خوشبوءَ کي، Electromagnetic waves (برقي مقناطيسي لهرن)، جوهرِي ارتعاش ۽ تابڪاري شعاعن (Radioactive Rays) کي جذب ڪرڻ ۾ تلاش ڪيو آهي.

حال جو ڪيميادان مستقبل جو ڪيميائڱر آهي، انهن مان هر ڪو پنهنجي طريقي سان زندگيءَ کي وڌائڻ جي ڪوشش ۾ آهي. ڪيميادان Genetic Code تي ڪم ڪري رهيا آهن ۽ ڪيميائڱر آبِ حيات پوڄي ڳولا ۾ آهن. پر زندگي جو وڌڻ ايترو اهم ناهي جيترو زنده رهڻ قيمتي آهي. هر ڳالهه پراڻي زماني مان ظاهر ٿئي ٿي. جڏهن حضرت نوح عليه السلام جي زماني ۾ زندگي واقعي قيمتي هئي، جڏهن ماڻهن جي عمر گهڻي هوندي هئي، زندگي جون خوشيون آهسته آهسته زوال طرف وڌنديون ويون ۽ زندگي هڪ مختصر ڪناري تي اچي بيٺي.

هيءَ ڳالهه تصديق ڪيائين ته هر جاندار جو انفرادي جيو گهرڙو (cell) سموري انسانيت کي تڪميل تائين پهچائڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ جينز (Genes) ۾، جيڪو ڪروموسوم (Chromosome) جو هڪ مختصر ترين حصو هوندو آهي، پنهنجي اندر ايتري صلاحيت رکي ٿو جو هو پاڻ ۾ هڪ نئين زندگي کي جذب ڪري سگهي ٿو ۽ Genetic Code جو سڀ کان پهريون Albumin (هڪ قسم جو سفيد مادو جيڪو زندگيءَ جو باعث هوندو آهي) زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهي Physiological علم الحيات جا ڪجهه دستاويز حال ۾ ئي ڪروموسومز مان دريافت ٿيا آهن جنهن زندگيءَ ۽ موت جي حدن کي ظاهر ڪيو آهي. اهو انسان جي تجديد قابليت ڏانهن اشارو آهي. انسان جي شعور جي ظاهر ٿيڻ ۾ هيءَ پروگرام شامل آهي.

هيءَ ڳالهه به دريافت ٿي چڪي آهي ته هر قسم جو طرز حيات طاقت (Energy) مان ٺهيو آهي. مختصر اهو ته اهي مختلف قسمن جي لهرن ۾ گونجي ڪري پنهنجي ڪم کي واضح ڪن ٿيون. اهي لهرن انساني جسم جو احاطو ڪن ٿيون جنهن جون هاڻي تصويرون به ورتيون ويون آهن. ان مان اهو ثابت ٿيو ته ماڻهو هڪ اهڙو ڏنل طاقت جي قابو ۾ آهي. اها لهر پنهنجي جذب ۽ ظاهري جسامت مطابق مختلف قسمن ۽ رنگن ۾ بدلجندي آهي.

صرف انسان ئي نه پر هن ڪائنات ۾ هر قسم جي طرز حيات هڪ منظم (Controlled) ۽ مربوط مخلوق جي حيثيت سان، هن برقي مقناطيسي لهرن جي وچ ۾، بهترين طريقي سان پنهنجو ڪم سرانجام ڏئي رهي آهي. هن کي چڱيءَ طرح ماڻهي ۽ رڪارڊ ڪري سگهجي ٿو. اهي هر جاندار لاءِ نمونو ٺاهن ٿا جيڪو ناقابل تبديل آهي ۽ هر وقت اصلي نموني مطابق جذبت کي قبول ڪندا رهندا آهن.

قرآن پاڪ ۾ صاف بيان ڪيو ويو آهي ته الله تعاليٰ پنهنجي تخليقي قوت سان ماڻهوءَ کي جنهن وضع قطع ۾ تخليق ڪيو آهي اهو ناقابل تغير آهي. اها وضع ماڻهوءَ جي سلسلي ۾ خاص طور تي دلچسپ آهي. اها ڳالهه شروع کان ئي مڃيل آهي ته انساني جسم جا سڀ جيو گهرڙا (cell) هر ڏهن سالن کان پوءِ مٽجي ويندا آهن ۽ نوان ٺهندا آهن. پر هاڻي اهو معلوم ٿيو آهي ته انساني جسم ۾ لحميات (Proteins) هر ڇهن

مهينن بعد تبديل ٿي وينديون آهن ۽ انساني جسم جي ڪجهه عضون ۾ ان کان اڳ به برقي مرڪبات جي هي فيلڊ (Field) رحمِ مادر ۾ نشونما جو ڪم ڪندي آهي جنهن کي اسين پيٽرن (Pattern) چوندا آهيون ۽ اهي هرگز پنهنجي سڃاڻپ نه مٽائيندا آهن. ايسٽائين جو جڏهن اهي جيوگهرڙا نوان ٺهي رهيا هوندا آهن تڏهن به اهي هر وقت هن سانچي جي مضبوطي لاءِ هن ۾ ضم ٿيند ويندا آهن. بهرحال سائنس اهو ثابت ڪيو آهي ته اهي ڪجهه مهينن کانپوءِ نوان ٺهندا آهن.

هڪ ڳالهه ڏاڍي دلچسپ آهي ته تقدير (Universal Law) جي جاءِ تي انسان قسمت (Spiritual Law) جو تصور ايجاد ڪري ورتو. هڪ اڻ ڏٺ خواهش کي پورو ڪرڻ لاءِ جيڪا صرف هٿ ٺوڪي ڪهاڻي يا وهم تي مشتمل آهي. انسان اهو سمجهڻ کان قاصر رهيو آهي ته هي تخليق هن ڪريم خداوند تعاليٰ جي فياضي ۽ ڪرم نوازي آهي ۽ غالب ٿيڻ کانسواءِ ڪجهه ناهي هر قسم جو گناهه ۽ گدلاڻ انسان جي پيدا ڪيل آهي. ان تي يقين جي ابتڙ انسان قسمت جي سڃاڻي، گهرن ۾ جنن جو واسو ڪرڻ، جن، پريون ۽ شيطاني قوتون، انسان جا پنهنجا وهم آهن. جيڪي ممنوعه ۽ جادوئي قسم جي قديم مذهبن جي پيداوار آهن. ظاهري طور تي انوکي ۽ اجائي ڳالهه اها آهي ته انسان جيڪو پنهنجو پاڻ کي وڏي عقل وارو ۽ عالم سمجهي ٿو ان عقل جي ڳالهه کي سمجهڻ کان انڪار ڪري ٿو. قسمت جو تصور (Spiritual Law) مغربي دنيا ۾ ڪجهه پيو آهي ۽ مشرقي دنيا ۾ ڪجهه پيو ۽ سچ ته اهو آهي ته ٻئي منجهيل Confused آهن. اهو رويو تمام جاهلانو آهي ۽ تفريح طور به غور ڪرڻ جي لائق نه آهي. انهن خيالن جي پيدا ڪرڻ جو سبب صرف اهو آهي ته انسان پنهنجين خواهشن جي پورا لاءِ غيب کي ڄاڻڻ جي تقاضا ڪندو آهي. تنهن ڪري اهڙين ڳالهين جي ڳولا صرف مونجهارو آهي ۽ اهي عجيب و غريب ڪهاڻيون جن جو بنياد ڪوڙ تي آهي ۽ جن جي ڪوبه ايماندار شخص ڪڏهن به تصديق نه ڪندو فطرت ڪنهن فهميڏي، ديدنه دلير شخص تي پنهنجا راز فاش نه ڪرڻ کان گريزان آهي اسان جي دور ۽ نسل ۾ دل ۽ دماغ جون لهرون جيڪي اعصابي هيجان، تن تي چڪ ۽ غدودن جي مصروفيتن جي هم رکاب آهن پنهنجي گهٽتائي کي ڪنهن حد تائين ادب (Literature) جي بي انتها اهم

معلومات ملن پيو ڪري سگهن ٿيون ڇو جو حيثيات جو عمر به
 فلسفي جي عمر ملن ٿي وڌي ٿي آهي. هن جديد دور ۾ رٿين جو پروف
 حڪيات جي نظريي تي Dr. F.S.C Northpol of yale وٽيڪٽورن ٿيو
 آهي.

انساني دماغ (The human brain):

انساني دماغ انساني جسم جو سڀني حرڪتن جو مرڪز ڏيکاري ٿو
 ٽرانسفارمر آهي. اها ڳالهه يقيناً محسوس ڪئي وئي آهي ته دماغ ڪم
 جو جيڪو مقرر مقرر ڪيو ويو آهي اهو ٿو پورو ٿو. جديد تحفيو هو
 ثابت ڪيو آهي ته دماغ صرف جسماني عضون جو حرڪت ڪو ٿو
 ڪنٽرول ٿو ڪري پر جنين ۽ اضافي حسن (EXTRA SENSORY) يا دور ٿو
 حسن (Supra-sensory) جي شعور کي به ڪنٽرول ڪري ٿو. هن
 مرڪبن جي خوبي برقي مقناطيسي آهي ۽ نظريو قوت / توانائي جو
 ڪم ٿو ڪري. اهي مرڪب ماحول ۾ داخل ٿي وڃن ٿا ۽ هڪ طاقت ۾
 ظاهر ٿين ٿا ۽ ٽرانسفارمر جو ڪم ڪن ٿا جن کي انساني جسم ۾
 ستارن جو تصور چيو وڃي ٿو. ذهن ذريعي پري تائين يا ڪنهن شئي تائين
 (Telepathy) ذريعي پيغام پهچائڻ ۽ وقت کان اڳ ڪنهن شئي جو
 احساس (Permonitions) دماغ جا اهي حصا آهن جيڪي جان تائين
 ستل آهن ۽ هر ماڻهو ۾ اهي غير ترقي يافته صورت ۾ آهن ۽ جيڪي
 اهڙن ڪمن طرف راغب نٿا ٿين. دماغ انهن مرڪبن جي لاءِ ٽرانسفارمر
 جو ڪم ڏئي ٿو جن کي روحاني طاقت سڏيو وڃي ٿو ۽ ستارن جو خاڪو
 ذهني ڪم جو هڪ حصو آهي. پر جيستائين ذهني استعداد مڪمل
 ٿئي ان کان اڳ جي مسئلن تي بحث ڪرڻ بيڪار آهي. پر اهو معلوم
 هجڻ گهرجي ته اڄوڪي سائنسي دور ۾ هر شي جي وضاحت سائنسي
 تجربن جي روشني ۾ ڪئي وڃي ٿي. جيڪي تصديق لائق آهن ۽
 مستقبل ۾ انهن کي هڪ سائنسي حقيقت طور پيش ڪري سگهجي ٿو.
 اهڙن تجربن تي جيڪي تمام دلچسپ ۽ معنيٰ خيز آهن انهن تي
 بحث هڪ تمام اعليٰ درجي جي ڪانفرنس ۾ ڪيو ويو جيڪا 1971ع
 ۾ روس جي شهر (Bijurakan) ۾ ٿي جنهن ۾ غير ارضي ذهانت تي بحث
 ٿيو. ان ڪانفرنس ۾ روسي اسڪالرن چيو ته زميني تهذيب جهڙي

تہذیب کائنات پر موجود ٿي سگھي ٿي پر لازم ناهي تہ اها موجودہ جسماني شڪل پر هجي. ٿي سگھي ٿوتہ اها انسان جي ڪنهن ٻي ترقي يافتہ صورت پر هجي. اسان جي هيءَ تہذيب بہرحال لافاني ناهي ڪن بہ ٻن تہذیبين جي وچ ۾ واسطو ممڪن هيو اهو ممڪن هيو تہ ڪنهن هڪ گره جي ٿيڪنالاجي جي ترقي بيھي وئي هجي. ٿي سگھي ٿوان جو سبب انهن جي ڪا تباھي هجي يا ڪائناتي تباھي جو نتيجو هجي. يا وري ممڪن آهن تہ زندگي جي هيئت کي بنا ڪنهن ٿيڪنالاجيءَ جي فلسفي ۾ تبديل ڪرڻ ان جو سبب بڻيو هجي.

اهو تہ طي ٿيل آهي تہ هن زمين تي ڪنهن حد تائين ٿيڪنالاجي، ترقي جو باعث بڻي آهي. ڇو جو ان ذريعي اسين مٿي سوين تيز رفتار ميلن جي فاصلي تائين (Signals) اشارا موڪلي ۽ حاصل ڪري سگھون ٿا. ايستائين جو روسين اهڙا ڪمپيوٽر بہ ايجاد ڪيا آهن جيڪي ڪنهن لکيل صورتخطي (Decipher) سگھل کي ڪوڊ ڪري سگھن ٿا. مواصلات جي انهن نون طريقن شاندار طريقي سان (Laser Light Amplification of Stimulated Energy Radiation ۽ Maser Microwave Amplification of Stimulated Energy Raditaion) کي دريافت ڪيو آهي. ايستائين جو ذهن ذريعي پيغام پهچائڻ کي ستارن جي وچ ۾ رابطي لاءِ استعمال ڪرڻ تي پڻ غور ٿي رهيو آهي. برقي مقناطيسي نظرين سان اڃا شايد ائين ڪرڻ ممڪن نہ هجي پر پوءِ اهو مشاهدو ڪيو ويو تہ ٿيلي پيٿي لھرون دماغ مان پيدا ٿين ٿيون ۽ ذهن جون پيداوار آهن ۽ دماغ جي سوچڻ جي رفتار، روشني جي رفتار کان تمام گھڻي تيز آهي.

گذريل سالن ۾ نيچرل سائنس جي پيٽ ۾ پيراسائيڪلوجي (Para-psychology) تي ايترو ٿي ڪم ٿيو آهي جيترو فزيالوجي، حياتيات ۽ بائيونومڪس وغيره تي ٿيو آهي. هاڻي اهو طئه آهي تہ اضافي حسن جو ادراڪ جيئن ٿيلي پيٿي، غير معمولي بصيرت ۽ وقت کان اڳ آگاهي، اهڙيون صلاحيتون آهن جيڪي انسان ۾ بيدار نہ آهن. ان قوت کي جيڪا دماغ ۾ متحرڪ آهي ان کي محسوس ڪرڻ کان سواءِ ۽ ان جو اعتراف ڪرڻ کان سواءِ ان کي ڊيولپ نٿو ڪري سگھجي ۽ نہ ئي ان مان فائدو حاصل ڪري ٿو سگھجي. ڪيترن ئي مثالن مان اسين سمجهي

سگھون ٿا ته قديم وقت جي ماڻهن (Extra Sensory Perception) جي صلاحيت کي مجنون (آسيب زنده ۽ جن ورتل) ۽ پوپن جي روپ ۾ پيش ڪيو. جيڪا صلاحيت ٿيڪنالوجيءَ جي ترقي جي نه هجڻ ڪري آهسته آهسته ختم ٿي وئي. موجوده دور ۾ ٻيهر وري اها صلاحيت انفرادي طور تي ماڻهن ۾ پيدا ٿي رهي آهي ۽ انهن تي ڪم ٿي رهيو آهي. (Extra Sensory Perception) جانورن ۽ پکين ۾ به لڳاتار ڏٺي وئي آهي. ان جو ثبوت اهو آهي جو ڪيترائي پيرا ڏٺو ويو آهي ته جڏهن به ڪا آفت اچڻ واري هوندي آهي يا زلزلو يا وري ڪٿي ڪا باهه لڳڻ واري هوندي آهي ته اتي جي پکين ۽ جانورن کي، خاص طور ڪتن کي وقت کان اڳ ان جي خبر پئجي ويندي آهي ۽ اهو اتان هليا ويندا آهن. قرآن مجيد ۾ آهي ته ”۽ جيڪي به جاندار زمين تي هلن ٿا ۽ جيڪي به پکي پنهنجي پرن سان اڏامن ٿا اهي سڀ توهان وانگر ئي آهن“ (سوره الانعام-آيت: 38) تنهن ڪري انهن کي پنهنجي حفاظت ڪرڻ جي صلاحيت عطا ڪئي وئي آهي. جانورن ۾ اڳ ۾ آگاهه ٿيڻ جي صلاحيت انسان کان وڌيڪ آهي. انسان ۾ ٻيون به گهڻيون ئي صلاحيتون آهن. جانورن ۽ پکين کي نه صرف جبلت عطا ڪئي وئي آهي بلڪ انهن جي پنهنجي زبان به آهي ۽ ياد رکڻ (دعاڻون) جا پنهنجا طريقا به آهن. جيئن قرآن پاڪ ۾ آهي ته:

”چا تون ڏٺو ته الله جي پاڪائي بيان ڪن ٿا جيڪي آسمانن ۾ آهن ۽ جيڪي زمين ۾ آهن ۽ پکي به پرن کي پکيڙي (الله جي پاڪائي بيان ڪن ٿا) هر هڪ کي پنهنجي نماز ۽ تسبيح جي ڄاڻ آهي“ (سوره النور-آيت: 41)

مون مثال ڏئي ذڪر ڪيو آهي ته پکي ۽ جانور به انسانن جهڙيون خاصيتون رکن ٿا ڇو جو جانورن ۽ پکين ۾ ڪوڙ عادتون انسانن جهڙيون آهن. شايد ماضي ۾ اهي انسانن جي برادري مان هجڻ پوءِ ڪين سندن خراب يا شيطاني حرڪتن جي سزا ملي هجي. آخر ڪار اسين سڀ بقول ڊارون جي ته ايپس (پولٽن) مان ئي انساني شڪل ۾ آيا آهيون. مون کي حيرت آهي ته قرآن پاڪ جي هن آيت ”پوءِ جنهن ڪم کان (نافرمانيءَ کان) انهن کي روڪيو ويو هو ان ۾ هو (يهودي) وڌڻ لڳا ته اسان انهن کي چيو ته ذليل پولٽا ٿي پئو (سوره الاحراف: آيت 166) جي Darwin کي ڇو

خير نه پئجي سگهي نه ته هو ڪڏهن به بندرمان ترقي ڪري انسان پنجن واري نظريي کي ظاهر نه ڪري ها. بهرحال ان کان انڪار نه آهي ته (Extra Sensory Perception) جو ادراڪ جانورن ۽ پکين ۾ انسان کان وڌيڪ نمايان آهي ۽ جيستائين اها صلاحيت انسان ۾ ڊيولپ نه ٿي تي تيستائين انسان ننڊ ۾ ئي رهندو.

ڪائناتي يا عالمي تنظيم (Universal Organisation):

هي عالم (ڪائنات) هڪ منظم پيداوار آهي، ڪو اتفاقيه ناهي. يقيناً ان جي پويان ڪو منتظم آهي، جيڪڏهن ان جو ڪو خالق نه هجي ها ته هيءَ دنيا ايتري ڊگهي عرصي تائين قائم نه رهي سگهي ها. يقيناً هي هڪ منظم منصوبو هو ۽ ان جو منصوبو ساز ۽ منتظم الله تعاليٰ آهي. جديد سائنس تحقيق کان پوءِ ان نتيجي تي پهتي آهي ته جهڙيءَ طرح زمين جو مادو ڪائنات جي اصل مادي جو هڪ حصو آهي، اهڙيءَ طرح زمين جي زندگي به ڪائنات جي زندگيءَ جو هڪ حصو آهي. اهو اسان جي سامهون ان جو ثبوت آهي ته تلاش ڪرڻ قدرت جو مشغلو نه آهي انسانن جو مسئلو آهي. الله فرمائي ٿو ته ”توهان سمجهو ٿا ته اسان توهان کي بنا ڪنهن مقصد جي پيدا ڪيو آهي ۽ توهان اسان ڏي واپس نه ورنڏو. پر انسان هن دنيا کي هڪ راند جي ميدان وانگر ٿو سمجهي ۽ زندگي کي هڪ تفريح ۽ تماشو.“ قرآن وري چوي ٿو ”۽ دنيا جي زندگي ڇا آهي؟ سواءِ هڪ ڪيل ۽ تماشي جي“ (سوره الانعام - آيت: 32) هڪ مغربي مصنف ڏاڍو سٺو سوال ڪيو ته ”زمين کي سنوارڻ لاءِ خام مواد ڪٿان حاصل ٿيو؟ مان پنهنجي مضمون ۾ هن سوال جو جواب ڏيڻ تي بحث ڪيو آهي. مان پنهنجي نظريه حرڪيات ۾ ان مسئلي تي تفصيل سان بحث ڪيو آهي. اهو نهايت اهم سوال آهي. زمين جي تنظيم جي مسئلي تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ کان اڳ ان سوال جو جواب ڳولڻ نهايت ضروري آهي.

مان اڳيئي چئي چڪو آهيان ته جسماني تشوز (Tissues) ۾ پنهنجي پير زنده ٿيڻ جو عمل جاري رهندو آهي ۽ اندازو لڳايو ويو آهي ته هر چمن مهينن کانپوءِ جسم جي پراڻي پروٽين جي جاءِ تي نئين پروٽين جاءِ والاري ٿي ۽ نوان تشوز پير ٺهندا رهن ٿا. ڪجهه وقت اڳ

اهو سمجھيو ويندو هو ته اهي تشويز هر ڏهن سالن بعد پيهر نوان ٺهندا آهن. اهو وقفو هاڻي گھٽجي چم مهينا ڳولھيو ويو آھي. پر جيئن ته مان اڳ به چئي چڪو آھيان ته قرآن مجيد مطابق پيهر ڏندھ ٿيڻ جو اھو عمل هر گھڙي ٿيندو رھي ٿو ۽ اھا تبديلي تمام تيزيءَ ۽ غير محسوس طريقي سان ٿيندي آھي. پر اھا هڪ ڏاڍي عجيب و غريب ۽ قدرت جو ڪرشمو آھي جو جسم جو اصل نمونو بدستور قائم رھندو آھي ۽ ان ۾ ڪابه تبديلي نه ايندي آھي سواءِ ان جي جو ماڻھو جڏھن وڏو ٿئي ٿو ۽ سندس جسم جا تشويز ظاهري طور تي ڍرا ٿين ٿا ته ڪنھن حد تائين سندس نقش ۽ نگار منجھي وڃن ٿا. جڏھن وڏندڙ عمر ۾ تشويز منجھي رھيا ھوندا آهن ته اھي هڪٻئي سان رابطي ۾ ھوندا آهن. ان لاءِ چئي سگھجي ٿو ته هر هڪ سيل ٻئي سيل سان برقي مقناطيسي تحريڪ ذريعي رابطي ۾ ھوندو آھي. هي عمل دماغي سيلز ۾ به جاري رھندو آھي ايستائين جو خيالات ۽ يادشات ۾ به خيالات، يادشات جي مدد سان سوچ کي اڀاريندا آهن ۽ ان لاڳيتي رابطي سان اھو دائرو مڪمل ٿيندو آھي. مغربي اسڪالرز منجھي ان خيال سان متفق نه آهن. ايدورڊ رسل چوي ٿو ته ”هڪٻئي سان گپ شپ جي ذريعي ڪوبه شخص ڪو هڪٿو ماليڪيول به حاصل نه ٿو ڪري سگھي“

1958ع ۾ جڏھن مان لنڊن ۾ رائل آرمي ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙھي رھيو هئس ته مان انساني پاڻخاني جي مختلف نمونن جا خوردبينيءَ ذريعي حاصل ڪيل نتيجا ڏسي رھيو هئس. اوچتو مون اھي جراثيم ڏٺا جيڪي (بائريا) هيضي جو باعث بڻجن ٿا. جيڪي منجھي ڏيان چڪائڻ جو سبب بنيا. مون انھن کي گھڻي احتياط سان ڏٺو. مون کي نظر آيو ته انھن جي هيئت انساني چمري جهڙي هئي. انھن ۾ وات، ٻه اکيون ۽ ڏاڙھي هئي. مان اھو ڏسي انتهائي جوش ۾ اچي ويس ۽ هڪ تفصيلي خط مولانا عبدالماجد دريا آباديءَ ڏانھن (انڊيا) لکيو. جيڪو من پنھنجي هفت وار رسالي ”صدق“ ۾ شايع ڪيو هو.

ان خط ۾ واضح طور تي اھو بيان ڪيو هئس ته سيلس يا ماليڪيول هڪٻئي سان رابطو ڪندا آهن. هڪ ڏينھن، جينيٽڪ اسڪرپٽ وانگر، ماليڪيولن جي ٻولي به دريافت ٿي ويندي ۽ ان کي رڪارڊ ڪرڻ وارا اوزار به ايجاد ٿي ويندا. اھو اسڪرپٽ ۽ ٻولي تخليقي

نموني جا راز کوليندا. ان چوڻ جو مطلب اهو آهي ته حرڪيات ماحول کي مائل ڪن ٿيون. نه صرف هڪٻئي سان بيروني رابطي پر به اهي هر هڪ جي رويي تي اثر انداز ٿي رهيون آهن. پراڻي غير فاني به آهن ۽ مادي پر باهم تبديل ٿي وينديون آهن.

هڪ ڏاڍي دلچسپ ڳالھ حال ۾ ٿي دريافت ٿي آهي. اها آهي انساني جسم ۾ ان جي حرڪات کي رڪارڊنگ ڪرڻ جو طريقو. ايڊورڊرسل چوي ٿو ”دماغ جو اندروني حصو ماضيءَ جي تجربن جي رڪارڊ جو محور آهي“

انساني جسم ۾ تجربا، بنيادي وسيلن، هٿن، پيرن، جنسي عضون، ڏسڻ، ٻڌڻ، چمڻ ۽ سنگھڻ وارا عضوا آهن. اهي سڀ عضوا متحرڪ هوندا آهن ۽ دماغ سان رابطي ۾ هوندا آهن. نه صرف هڪٻئي سان رابطي ۾ هوندا آهن بلڪ خارجي دنيا سان پڻ رابطي ۾ هوندا آهن. منهنجو ذاتي خيال هيوتو ته ان رڪارڊ جو معيار دماغي سيلس برقرار رکندا آهن، جيڪي سنهڙن وارن جهڙن ريشيدار پٽين جي شڪل ۾ هوندا آهن ۽ جيڪي ان شيءِ جو عڪس هوندا آهن. مثلاً: ٽي-ويءَ جي اسڪرين هر انسان کي حشر جي ڏينهن جي ياد ڏياري ٿي ته جيڪو ڪجهه هو ڪندو رهيو آهي اهو رڪارڊ ٿي رهيو آهي ۽ ٽي وي جي اسڪرين تي هلندڙ فلم وانگر هڪ ڏينهن ان جي سامهون ايندو. دماغ جو هڪ وڏو حصو اڃا تائين پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ ڪنهن هڪ مقام تي مرتڪز نه آهي. جيئن مان اڳ ئي چئي چڪو آهيان ته جڏهن دماغ جا نوان عضوا پنهنجو ڪم مقرر ڪندا آهن ته انسان جي زندگي جي ان پهلو تي روشني وجهندا آهن. جيئن قرآن جي سوره بني اسرائيل جي آيت: 13 ۾ آهي جتي ڳچيءَ لاءِ ”عنقه“ جو لفظ استعمال ٿيو آهي. جيڪو بلندي ڏانهن اشارو ڪري ٿو ۽ جيڪو واضح اشارو آهي ته حرڪيات جو ڪتاب ڳچيءَ ۾ ٻڌل نه آهي بلڪ اهو اهڙي رڪارڊ ۾ موجود آهي جيڪو دماغ ۾ محفوظ آهي. اها ڳالھ صرف هڪ خيال نه بلڪ حقيقت تي ٻڌل ۽ سائنسي تحقيق آهي. لهرن ۽ حرڪيات جي رڪارڊنگ سائنسي طور تي ثابت ٿيل آهي ۽ مڪمل ۽ مستحڪم به آهي. جئين هڪ عام فھر حقيقت ته سوچ، فوٽوگرافيءَ جي Silver Bro-mide ماليڪيول ۾ ڪيميائي تبديلي پيدا ڪري سگھي ٿي. اهڙيءَ

طرح سان سوچ، سڀني تجربن کي مناسب طريقي سان مناسب ۽ متعلقه تصويرن ۾ تبديل ڪري رڪارڊ ڪري سگهي ٿي. سوچون برقي مقناطيسي فيلڊ وانگر حرڪت ڪنديون آهن. ان حقيقت ۾ ذري برابر به شڪ ناهي ۽ اسان کي معلوم آهي ته دماغ جا ڪجهه حصا انساني جسم جي پنجن حواسن سان جڙيل آهن. اها سڀ حرڪيات ۽ ريڪارڊنگ آفاقي اصول تحت ٿيندي آهي ۽ اهوئي تقدير جو اهو قانون آهي جنهن تحت سڀ مستحڪم سائنسي قانون پيدا ٿيا آهن. مثلاً: جيڪي ايجادون ٿينديون رهيون آهن اهي سڀ يوني ورسل لا تحت ٿينديون رهيون آهن. اعمال نتيجو ڏسڻ جو انتظار نه ڪندا آهن، ايسٽائين جو قيامت اچي. انسان جا سٺا ۽ خراب عمل سندس ڌيان ڇڪائيندا آهن ۽ خطري جي بادلن کي دور ڪري ۽ ڪنهن ٻي مصيبت کي آڻيندا آهن. اسان جي زندگيءَ دوران عمل جون حرڪيات اسان جي قسمت ٺاهينديون آهن. تنهنڪري اسان پنهنجي قسمت پاڻ ٺاهيندا آهيون. انسان پنهنجي عملن جو پاڻ ذميواريءَ جو جواب ڏيڻ وارو آهي. تقدير پرستيءَ جو عقيدو انسان جي اهميت تباه ڪري ڇڏي ٿو.

مضمون ختم ڪرڻ کان اڳ آءُ ڪجهه لفظن ۾ شعور جي مختلف درجن ۽ ان اصول ترتيب و تفهيم تي جيڪا ڪائنات کي سمارو ڏيو ويئي آهي ان تي ڪجهه چوڻ چاهيندس. هتي، احساس ۽ شعور جا مختلف درجا آهن اهي درجا / ليولز هر ڪو حاصل ڪري سگهي ٿو. ان لاءِ شرط اهو آهي ته پنهنجي ذات تي ڪنٽرول جي قانون (Law of Self Control) تي ثابت قدم رهجي. اهي قانون ڪائناتي قانون سان جڙيل آهن جيڪو تخليق جو ڪائناتي نمونو (Creation Pattern) آهي. زندگي جي انهن درجن جو اقبال پنهنجي شاعري ۾ ذڪر ڪيو آهي. زندگي (عزت نفس) اقبال جي لاءِ خودي آهي. اقبال جي خيال ۾ ته هن غير معمولي دنيا ۾ ان خوديءَ جي ظاهري شڪل ۽ صورت کي تقدير يعني خدا جي مقرر ڪيل قانون مطابق حاصل ڪري سگهجي ٿو. تقدير جو اهو نمونو ڪائناتي تخليق جو نمونو آهي يا قرآن جي لفظ ۾ *نظر الناس* ۽ *نظرنا* ۽ نمونو (Pattern) هڪجهڙا لفظ آهن. جيڪي حرف جي تبديلي سان مختلف شڪلين ۾ مٽجي ويندا آهن جيئن پيراڊائيز ۽ فردوس. هي دنيا ڪائنات جي قانونن جي پيرويءَ ۾ هلندي آهي. جديد دور ۾

اوس پنسڪي (Ouspensky) ۽ گرجيف (Gurjieff) به self control جو طريقو تجويز ڪيو آهي جيڪو بلند شعور ۽ آگهي حاصل ڪرڻ لاءِ نهايت اهم آهي.

هاڻي آءُ تمام ضروري سوال ڏانهن ٿو اچان جيڪو هن مضمون لاءِ نهايت اهم آهي. سوال اهو آهي ته هيءَ ڪائنات پنهنجو پاڻ کي ڪهڙيءَ طرح قائم رکندي پئي اچي؟ بهرحال هيءَ ڪائنات ڪو مرد نه آهي. هر شي زندهه حالت ۾ آهي ايستائين جو واريءَ جا ذرا به پنهنجي ساخت جو نمونو برقرار رکڻ لاءِ پاڻ ۾ گڏجي رهندا آهن. بيشڪ جاندار ۽ نباتات سڀ زندهه وجود آهن ۽ انهن کي پنهنجي زندگي کي سهارو ڏيڻ ۽ برقرار رکڻ جي ضرورت هوندي آهي. ڪائناتي نمونو جنهن جي باري ۾ اسان ڳالهه ڪئي آهي اهو زندهه نمونو آهي جيڪو توانائي سان ڀريل آهي ۽ جتان طاقت جاري ٿيندي آهي ۽ سڀني جاندارن کي سهارو ڏيڻ لاءِ جاري رهندي آهي. ڪائناتي نمونو پنهنجي ساخت ۾ ڪائناتي طاقت سان روح ڦوڪيندو آهي جيڪو مڙني زندگين جو وسيلو آهي ۽ اهو وسيلو بلند برتر خالق آهي. اهوئي الله آهي جيڪو خالق به آهي ۽ هر شيءِ کي تباھ ڪرڻ ۽ قائم رکڻ وارو به آهي. ان کي عربيءَ ۾ رب چئبو آهي جنهن جو مطلب آهي خالق يعني تباھ ڪرڻ وارو به ۽ قائم رکڻ وارو به. جاندارن جي پرورش جي ضرورتن پتاندر طاقتون بدلبيون ۽ ظاهر ٿينديون رهنديون آهن.

اها ڳالهه ڏاڍي دلچسپ آهي ته هن زمين تي هر شيءِ کي ان کان وڌيڪ طاقتور شيءِ کائي ويندي آهي ۽ آخرڪار زمين انهن سڀني کي کائي ويندي آهي. زندگي اتي ئي ختم نه ٿي ٿئي ۽ اهي جسماني طاقتون ضايع نه ٿينديون آهن اهي ڪنهن ٻي شڪل ۾ متجبي وينديون آهن ۽ اهي Day of Resurrection يعني قيامت جي ڏينهن پنهنجي انتهائي شڪل، جنهن ۾ اهي ويون هيون انهن سان مشابه هونديون. حضرت ابراهيم عليه السلام جو دلچسپ واقعو قرآن پاڪ ۾ آهي ته ڪهڙيءَ طرح خدا موت کانپوءِ پيهر زندهه ڪندو آهي.

گهڻا ماڻهو مرڻ کانپوءِ وري پيهر زندهه ٿيڻ يعني (حيات بعد الموت) جي باري ۾ غلط فهميءَ جو شڪار آهن ايستائين جو مسلمان اسڪالرز به جن ۾ اقبال به شامل آهي. سندن غلطي اها آهي ته انهن جي خيال ۾

جنت ۽ دوزخ ڪيفيتون آهن نه ڪوئوس مقام يا جايون (States and not localities) قرآن مطابق اهو تصور بلڪل غلط آهي. هن دنيا ڪانپوءِ واري (آخرت جي) زندگي دنيا وانگر بلڪل مادي ۽ جسماني هوندي. بلڪ بلڪل خالص هوندي ۽ هر قسم جي آلودگي ۽ گناهن کان پاڪ هوندي. جيئن انسان جي پهرين تخليق ٿي آهي اهڙيءَ طرح حرڪيات پهران کي ان شڪل ۾ گڏ ڪرڻ ۽ انهن جي تڪميل ڪرڻ ۾، انهن کي عمل لاءِ آماده ڪندي، جيڪا جسماني نقصن کان پاڪ هوندي.

اقبال جي ظرافت ۽ ذهانت جا ڪجهه واقعا

هڪ دفعي هڪ مدراسي شاگرد ڊاڪٽر علامه اقبال وٽ آيو. اهو مدراسي شاگرد گرمين جون موڪلون گذارڻ لاءِ، ڪشمير ويندي لاهور ۾ پنهنجي ڪنهن مدراسي دوست وٽ ترسيل هو. ڊاڪٽر اقبال ڪائونسل سندس نالو پڇيو ته ”توهان جو نالو ڇا آهي؟“

مدراسي جواب ۾ چيو:

”چيٽن نارائينم وينڪتا پٽا سنگرايلو راجڪو پالم چيٽي آئينگر“ (ڪو اهڙوئي ڊگهو نالو هو جنهن جا صحيح لفظ مون کي ياد نه رهيا آهن.) ڊاڪٽر صاحب گهٻرائيندي چيس ته:

”مان توهان کان ڪو رامائڻ جو اشلوڪ ٿورو ئي پڇيو هو. مون ته توهان کان صرف توهان جو نالو پڇيو هو.“

هڪ دفعي ڪاليج جا ڪجهه هندو ۽ مسلمان شاگرد جن جون ڏاڙهي ۽ مڇون صفا چٽ هيون علامه اقبال وٽ آيا ۽ وٽس پردي جا نقصان ۽ بي پردگيءَ جا فائدا بيان ڪرڻ لڳا ۽ اٽڪل هڪ ڪلاڪ تائين پنهنجا دليل ڏيندا رهيا. ڊاڪٽر علامه اقبال صاحب انهن کي نهايت خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو ۽ ڪو جواب ڪونه ڏنائين. آخر ۾ چوڪرڻ چيو ته ”اسان توهان کان پردي ۽ بي پردگيءَ جي باري ۾ توهان جا خيال دريافت ڪرڻ آيا آهيون. توهان اسان جا خيال ٻڌا، هاڻي مهرباني ڪري توهان پنهنجي راءِ ڏيو. ڊاڪٽر صاحب چين ته منهنجو مختصر جواب هي آهي ته جيڪڏهن منهنجو وس پڇي ته مان توهان سڀني کي به پردي ۾ ويهاري ڇڏيان.“

اقبال جي پرائمري ڪلاس ۾ سندس هڪ ساٿي جو نالو جهنڊو

خان هو. ڪجهه دوست گڏ ٿيا ۽ کيس نالو تبديل ڪرڻ لاءِ مشورا ڏيڻ لڳا. ڪنهن هڪڙو نالو ٻڌايو ته ڪنهن ٻيو پر جڏهن اقبال کان پڇيو ويو ته ان چيو ته ”ان جي قد بت جي لحاظ کان ته اهو ئي نالو مناسب آهي.“ بس ان کي ٿورو تبديل ڪري علمدار خان ڪري ڇڏيو“ ان نالي کي سڀني پسند ڪيو. جڏهن سندس استاد کي معلوم ٿيو ته ان اقبال جي نهايت ئي ڏاڍي تعريف ڪئي پر جهنڊو خان جهنڊو خان جي ئي نالي سان مشهور رهيو.

ڊاڪٽر اقبال جڏهن انگلستان ۾ بيرسٽريءَ جي تعليم حاصل ڪري رهيو هو ته انهن ڏينهن جو هڪ دلچسپ واقعو هن ٻڌايو. چيائين ته ”لندن ۾ هڪ پنجابي مسلمان آچار، مريو ۽ چٽي وڪڻندو هو ۽ مان سندس روز جو گراهڪ هوس. هڪ دفعي ان منهنجو نالو ۽ شهر پڇيو ته مان اقبال ۽ سيالڪوٽ ٻڌايو.“ اقبال ”نالو ٻڌندي ئي ان چيو ته ”اقبال ۽ وطن کان ٻاهر؟ آه يوسف گهٽين ۽ بازارن ۾. مون چيو مانس ته ”موتي جو قدر سمند مان نڪرڻ کان پوءِ ئي ٿيندو آهي.“ چٽي وڪڻڻ واري چيو ته توهان ڪهڙي قبيلي مان آهيو؟ اقبال مسڪرائيندي چيس ته ”مسلمانن جي قبيلي مان“ چٽي وڪڻڻ واري چيو ته اها ته مون کي به خبر آهي ته توهان مسلمان آهيو پر منهنجو مطلب آهي ته توهان ڪهڙي قوم، پاڙي ۽ ذات مان آهيو؟ اقبال چيس ته ”اقبال (عروج ۽ بلندي) جو تعلق ڪنهن به قوم يا ڪنهن ذات سان نه هوندو آهي.“

اقبال گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۾ ايم اي جو شاگرد هو انهن ڏينهن ۾ لاهور ۾ ”انجمن ڪشميري مسلمانان“ قائم ڪئي وئي هئي اقبال به ان ۾ دلچسپي وٺندو هو. بلڪ هڪ مينٽنگ ۾ ڪجهه ربايون به پڙهيون هئائين جن مان هڪ رباعي جو هي مصرع ”اخبار ڪشميري، لاهور“ جو چوٽيهه سالن تائين نمرور رهڻ جي ڪري اڄ به ماڻهن جي زبان تي آهي:

”ل کے دنيا میں رہو مثل حروفِ کشمیر“

هڪ دفعي انجمن جي ڪارڪنن وٽ چونڊهه، ضلع سيالڪوٽ مان ڪنهن شخص اها شڪايت لکي موڪلي ته مختيارڪار پنهنجي هڪ فيصلي ۾ ڪشميرين بابت لکيو آهي ته اهي وڏا فسادي ۽ بهادر آهن. فيصلي مان فسادي جو لفظ مٽائڻ لاءِ انجمن کي ان فيصلي خلاف

اپيل داخل ڪرڻ گهرجي. اقبال جيڪو ان زماني ۾ صرف محمد اقبال هو، ان تجويز جي خلاف هو. ان بحث ۾ حصو وٺندي چيو ته مان ان ڳالهه جي حق ۾ نه آهيان. دليل ڏيندي چيائين ته ”جيڪا قوم فساد ڪرڻ نه ٿي چاڻي اها بهادر به نه ٿي ٿي سگهي، فساد مان مراد بهادري جو جذبو آهي. جيڪڏهن توهان بهادر ۽ شجاع نه ٿا سڌرائڻ چاهيو ته پوءِ پلي ان فيصلو خلاف اپيل داخل ڪيو.“ سڀني سندس ان موقف کي تسليم ڪيو ۽ اپيل داخل ڪرڻ واري تجويز رد ڪري ڇڏيائون. ان وقت اقبال جي عمر شايد 21 يا 22 سالن کان وڌيڪ نه هئي.

اقبال پئي يا ٽئين ڪلاس ۾ پڙهندو هو استاد کيس پڻي تي لکڻ لاءِ ڪجهه جملا ڏنا، جن ۾ هڪ لفظ ”غلط“ به آيل هو، اقبال غلط کي ”غلت“ ڪري لکيو ته استاد ناراض ٿي چيس ته ”تو هي لفظ غلط لکيو آهي.“ اقبال جواب ۾ چيو ته ”غلط کي صحيح ڪيئن لکان؟ انکي ته غلط ئي لکيو“ ان کي ننڍپڻ جي سادگي سمجهو يا هڪ ذهين شاگرد جي شوخي.

اقبال جي طالب علميءَ جو واقعو آهي ته هڪ دفعي هو اسڪول ۾ دير سان پهتو. استاد چيس: ”اقبال! تون دير سان ڇو آيو آهين؟“ اقبال جواب ۾ چيو: ”سائين! اقبال (عروج ۽ بلندي) دير سان ئي ايندو آهي.“

اقبال جون دعائون

عقل داوی ہم جنونے ده مرا۔

علامہ اقبال هن شعر ۾ دعا ڪئي آهي ته اي خدا! مون کي اهو ڏينهن ڏيکار، جنهن ۾ شين جي حقيقت کلي ڪري روشن ٿيندي آهي ۽ ڪائنات جي تسخير جي راهه انسان تي کلي پوندي آهي ۽ مون کي هن بي سوز ۽ ڪاھل دنيا جي عذاب کان آزاد ڪر. هن جمود ۽ بي خبر دنيا مان ڪڍ، جنهن ۾ هي افڪار جو تماشو گھربڻجي وئي آهي. جتي علم، نفسي ڪيفيت ۽ اخلاقي ترقيءَ کان خالي آهي، جتي ماڻهن ۾ اندروني جذبو ناهي. جتي ماڻهن جو جذبو بيدار ناهي، جتي ماڻهن ۾ عشق ۽ جدوجهد جو جذبو ناهي، هتي ماڻهو پنهنجين عادتن جا غلام آهن، بد اخلاقي جي تابع آهن ۽ حرص ۾ ڦاٿل آهن. انهن سڀني جي زندگي جانورن کان وڌيڪ اهميت نٿي رکي. اي الله! مون کي هن بي نور زندگي کان آزاد ڪر. جيڪڏهن اوهان غور ڪندا ته اوهان تي شعر جي حقيقت کلندي. علامہ جي زماني ۾ به اهو حال هو ۽ هاڻي به ماڻهو، مغربي علم ۽ مغربي ترقي کان گھڻو مرعوب ٿي ويندا آهن. انهن جو مقصد رڳو مغربي تعليم ۽ ترقي جو حصول ٿي ويندو آهي. اها تقليدي زندگي ئي اصل ۾ ايشيا جي لاءِ سڀ کان وڏي رڪاوٽ رهي آهي. علامہ پنهنجي زندگي ان تبليغ لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي ته مغربي علم و فضل جي فضيلت مسلم، پر سڀ نتيجا جيڪي مغرب اخذ ڪيا آهن اسان کي هو بهو انهن کي قبول نه ڪرڻ گھرجي يعني انهن جي مڪمل اتباع بجاءِ پنهنجي ايجاد، اختراع ۽ تخليق کان ڪم وٺڻ کپي. اسان کي فڪر خلاق ۽ فڪر مستعار ۾ فرق ڪرڻ گھرجي. اسان کي پنهنجي اعتماد سان گڏ اڳتي وڌڻ گھرجي ۽ تقليد جي سڀني بدن کي پڇي پنهنجي دنيا پاڻ پيدا ڪرڻ گھرجي ۽ ان لاءِ سخت جدوجهد ۽ عشق جي ضرورت آهي ۽ اها آزادي اندرين جذبي کانسواءِ ۽ شعور ذات جي عرفان کان بغير

حاصل نٿي ٿي سگهي.

اے خدا روزے کن اڳ روزے مرا
وارهان زين روز بے سوزے مرا

”اي خدا! مون کي اهو ڏينهن نصيب ڪر ۽ هن بي سوز زندگي کان
آزاد ڪر.“

علامه اقبال جي هيءَ دعا حقيقت ۾ ڪل امت مسلمہ بلڪه بني
نوع انسان جي آرزو آهي. جيڪڏهن هو حقيقت کان آگاهه آهي ۽ انجي
خودي بيدار ٿي چڪي آهي ته هو مري مٽي پنهنجي پوري جدوجهد سان
بقاء حيات جي ڪوش ڪندو ۽ انسان جي بقا جو راز ان ۾ لڪل آهي ته
هو سوز عشق پيدا ڪري.

هيءَ جانورن ۽ پکين جي دنيا، جنهن ۾ انسان به اهڙي طرح زندگي
گذاري رهيو آهي جو هڪ شخص ٻئي جو دشمن آهي. هڪ خطو، هڪ
قبيلو، هڪ ملڪ ۽ هڪ نسل ٻئي جو دشمن آهي. سڀني پوين حادثن
۽ واقعن جي تاريخ تي نظر وجهي ڏسو ۽ عصر جديد جي سياسي،
اجتماعي ۽ ثقافتي حالت جو به جائزو وٺو ۽ خاص طور تي مسلم ملڪن
جو مطالعو ڪيو ته دل سڙي رک ٿي ويندي آهي. انسان کي چاڻي ويو آهي
جوان ۾ قاسي پيو آهي جو انهن کي پنهنجي بقا جو هوش ٿي ناهي رهيو.
هي ملڪ، هي خطو ۽ هي ماڻهو سڀ فنا ٿيندا وڃن ٿا، ڪٿي به انهن جو
نالو ناهي رهيو. تاريخ عالم ۾ صرف انهن ماڻهن کي بقاءِ دوام حاصل ٿيو
آهي جن انسان جي فلاح جي لاءِ پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو. هي تقريرون،
هي سياست، هي علمي ۽ فلسفياڻا افڪار سڀئي بي معنيٰ آهن.
جيڪڏهن اهي سڀئي عشق ۽ لڳن کان خالي آهن. انسان جي
ڪاميابي ۽ بقاءِ دوام جو راز عاشقانه جدوجهد ۾ آهي.

پڪر فرسوده را ديگر تراش
امتحان خویش کن موجود باش

ان کان پوءِ اقبال الله تعاليٰ کان پناهه گهري آهي، رحم جي درخواست
ڪئي آهي ۽ چيو اٿس ته تون ئي هن انسان کي سڄي دنيا جو برگزیده
بنايو، سڄي دنيا قبضي ۾ ڏني ۽ سڄي ڪائنات جو انکي علم ڏنو ۽
هاڻي ان کي ڇڏي ڏنو. اڄ اهو انتهائي تاريخي ۽ پر آهي، اي خدايا! تون
ان کي وري نواز، تنهنجي رحمت اڻ ڪٽ آهي، جيڪڏهن ٿوري مهرباني

اقبال جي لاهوت

ڪندين ته تنهنجي رحمت جي خزاني ۾ ڪمي نه ايندي، اسان صرف
تنهنجا عبادت گذار ۽ تنهنجا ئي ٻانها آهيون.

ڪيئن تنهنجي اندر شان کيست
اين سهر نيلگون حيران کيست

”قرآن شريف ۾ تسخير جي آيت ڪنهن جي شان ۾ آهي، نيلگون
آسمان (زمانه) ڪنهن جي عظمت کان حيران رهيو.“

رازداں علم الاسباءَ ڪه يود
ست آل ساقى و آل صها ڪه يود
روے تو ايمان من قرآن من
جلوه دارى اے درلغ از جان من

”اي الله! تون ئي منهنجو ايمان ۽ منهنجو قرآن آهين، منهنجي روح
ڪي تون پنهنجي نور کان روڪي ڇڏيو.“

از زبان صد شعاع آفتاب
کم نمی گردد متاع آفتاب

علامه اقبال هن دعا ۾ انسان جي ان عظمت ۽ رتبي جو ذڪر ڪري،
اها عبرت به ڏياري آهي ته انسان ان وقت مڪرم و محترم ۽ ڪامياب
ٿيندو، جڏهن هو جدوجهد ڪري بهتر کان بهتر جي تلاش ۾ رب تائين
رسائي حاصل ڪندو. اهڙيءَ طرح جدوجهد ڪرڻ وارو ئي زنده ۽ پائينده
رهندو.

انسان ڪي سڄي ڪائنات ۾ بلند رتبو ان وقت ئي ملي سگهي ٿو
جڏهن سندس نظر سڄي ڪائنات تائين ڦهليل هوندي ۽ مقامي
تائين محدود نه هوندي. اقبال چوي ٿو، انسان هتي مسافر آهي
جيڪڏهن هو بيهي رهيو ۽ جدوجهد ڇڏي ڏنائين ته پستي ۾ هليو
ويندو، ترقي نه ڪري سگهندو، مسلسل جدوجهد ۽ لڳاتار پرواز ئي انسان
ڪي زنده بڻائي سگهي ٿي.

اے مسافر جاں ميمرد از مقام
زنده تر گردد ز پرواز مدام

”اي مسافر! مقام حاصل ڪرڻ سان روح مري ويندو آهي، مسلسل
جدوجهد ۽ پرواز سان زندگي وڌندي آهي.“ ڏسو ڇنڊ ڇا آهي؟ هڪ ”زمين
مردہ“ ان ۾ ڪوئي انقلاب، ڪوئي زلزلو ۽ زندگي جو ڪوئي آثار نه آهي.“

اقبال جي لاهت

میرے ذکر و فکر کا حاصل ہے تو
علم و عرفان کی مری منزل ہے تو

اقبال دعا پر مصروف آھی مسلسل جدوجہد کري تو، نظر و نظر پر
مطلب تہ ہر طرح امت مسلمہ جي بيداري جي كوشش كري رہيو آھی،
گرچہ از خاتم نروید جز کلام
حرف مہجوری نمی گردد تمام
زیر گردوں خویش ریاہم غریب
ز آنسوے گردوں بگو الی قریب

”جیتوٹیک مان مسلسل لکي رہيو آھیان، پر ہجر جي ڳالہ پوري
ناهي ٿيندي. آسمان هيٺ پاڻ کي اجنبي ڀانيان ٿو، مان غريب آهيان.
مان اڪيلو آهيان ۽ مان سوز دل جي تپش پر آهيان، ڪوئي منمنجيو
همراز ۽ همسفر ناهي. اي نور آفتاب تمنجي قربت گهرجي، قبوليت جا
دروازا کولي ڇڏ.“ هو دعا کري ٿو ته خدا کري هي نوجوان منمنجون
ڳالهيون سمجهن، هڪ نئين ولولي ۽ جوش سان گڏ متحد ٿين.
نوجوانوں کے لیے میرا بیاں آسان کر دے
ان کے لیے میرے افکار عام گم کر دے

تہ جيئن اهي نوجوان پنمنجين پنمنجين صلاحيتن کي انسانيت
جي پلائيءَ لاءِ استعمال کري سگهن.

اقبال افغانستان ۾

1933ع ۾ افغانستان جي بادشاهه نادر شاهه ڪجهه مذهبي ۽ تعليمي معاملن متعلق مشوري لاءِ برصغير جي ٽن دانشورن علامه اقبال، راس مسعود ۽ سيد سليمان ندوي کي افغانستان اچڻ جي دعوت ڏني. علامه اقبال ذريعي راس مسعود ۽ سيد سليمان ندوي کي خبر پھتي ته قونصل جنرل جي اها خواهش آهي ته اهي ٽي بزرگ 13 آڪٽومبر 1933ع جي ”جشن استقلال“ جي موقعي تي ڪابل اچن. مگر ايترو جلدي پاسپورٽ جو ملڻ ناممڪن هو ۽ جيستائين پاسپورٽ جو مسئلو حل نه ٿي ٿيو روانگي جي پڪي تاريخ جو طئه ٿيڻ مشڪل هو. تنهنڪري جڏهن 14 آڪٽومبر 1933ع تي علامه اقبال ۽ راس مسعود کي پاسپورٽ ملي ويو ته انهن 20 آڪٽومبر تي لاهور کان ۽ 21 آڪٽومبر تي پشاور کان روانگي جو پروگرام ٺاهيو. علامه ۽ راس مسعود ان پروگرام مطابق لاهور کان پشاور روانا ٿيا ۽ سفر شروع ڪيائون. رات ”بين هٽل“ ۾ گذاريائون. اهو هٽل پشاور چانوٽي جي بلڪل ويجهو آهي. سيد سليمان ندوي جي پاسپورٽ ملڻ ۾ دير هئي، تنهن ڪري هو پشاور ۾ به پنهنجن ساٿين سان نه ملي سگهيو. آخر 23 آڪٽومبر تي هولڪنوڪان ۽ 25 آڪٽومبر تي پشاور کان روانو ٿيو. علامه اقبال ان سفر تي رواني ٿيڻ کان اڳ هيٺيون اخباري بيان ڏنو:

”تعليم يافتہ افغانستان، هندوستان جو بهترين دوست آهي. ڪابل ۾ هڪ نئين يونيورسٽي جو قيام ۽ هندوستان جي اتر اولهه علائقي ۾ اسلاميا ڪاليج پشاور کي هڪ ٻي يونيورسٽي ۾ تبديل ڪرڻ جي اسڪيم هندوستان ۽ افغانستان جي درمياني علائقي ۾

رهن وارن افغان قبيلن جي سڌارڻ ۾ تمام گهڻو ڪردار ادا ڪندي. شاھ افغانستان اسان کي انهيءَ ڪري دعوت ڏني آهي ته اسان اتان جي وزير تعليم کي ڪابل ۾ يونيورسٽي قائم ڪرڻ بابت مشورا ڏيون. اعليٰ حضرت جي دعوت کي قبول ڪرڻ اسان پنهنجو فرض سمجهيو. ڪابل مان شايع ٿيندڙ مختلف اخبارن مان معلوم ٿيندو آهي ته اتان جو نوجوان طبقو نئين علم جي حاصل ڪرڻ ۽ انهن کي پنهنجي مذهب ۽ تمدن جي سانچي ۾ پرڻڻ جو بنياد خواهشمند آهي. افغانستان جا ماڻهو گهڻا خوش مزاج ٿيندا آهن ۽ هڪ هندوستاني هجڻ جي ناتن سان اسان جو فرض آهي ته اسان انهن جي وڌ کان وڌ مدد ڪريون ۽ اها ڳالهه هاڻي بلڪل واضح آهي ته افغانين ۾ هڪ نئين بيداري پيدا ٿي رهي آهي ۽ اسان کي اميد آهي ته هندوستان جي تعليمي تجربن جي روشنيءَ ۾ اسان انهن کي تعليمي مسئلن ۾ فائديمند مشورا ڏئي سگهنداسين.

علامه ۽ راس مسعود 23 آڪٽومبر تي ڪابل پهتا ته سندن رهڻ جو بندوبست ڪابل شهر جي نئين حصي ”دارالامان“ جي شاهي مهمان خاني ۾ ڪيو ويو. 26 آڪٽومبر تي رات جو 8 بجي سيد سليمان ندوي به اچي پنهنجي ساٿين سان مليو. راس مسعود سان گڏ پروفيسر هادي حسن بطور سيڪريٽري آيو هو. هادي حسن نواب محسن الملڪ مرحوم جو پائيتو هيو ۽ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه ۾ سائنس جو استاد هو.

نادر شاه سان ملاقات:

سيد سليمان ندوي جي افغانستان پهچڻ ۽ دوستن ۾ شامل ٿيڻ کان اڳ ۾ اتي تعليمي پلائي لاءِ چند اجلاس ٿي چڪا هئا، جن ۾ افغانستان حڪومت جي ڪجهه اهم ماڻهن شرڪت ڪئي ۽ انهن اجلاسن جي ڪاروائي راس مسعود نوٽ ڪئي. ان کان علاوه علامه ۽ راس مسعود جي ملاقات نادر شاه سان ٿي، ان ملاقات جي باري ۾ ڊاڪٽر ظهير الدين لکي ٿو ته:

”پهرين ملاقات ۾ مغرب جي نماز جي موقعي تي نادر شاه، اقبال کي امامت جي درخواست ڪئي. اقبال چيو ته: نادر مان پنهنجي عمر ڪنهن عادل بادشاهه جي اقتدا ۾ نماز پڙهڻ جي تمنا ۾ گذاري ڇڏي آهي. اڄ جڏهن خدا فقير جي ان مراد کي پوري ڪرڻ جا سبب مهيا ڪيا آهن ته

چا توهان مون کي ان نعمت کان محروم ڪرڻ چاهيندو؟ اڄ مان تنهنجي اقتدا ۾ نماز پڙهندس، امامت توکي ڪرڻي پوندي.“

رات جي مانيءَ ۾ شرڪت:

26 آڪٽومبر تي سردار هاشم خان صدر اعظم مهمانن جي اعزاز ۾ رات جي ماني جو اهم ڪم ڪيو. ان موقعي تي حڪومتي ماڻهو ۽ فوجي آفيسر به شامل ٿيا. سردار هاشم خان سان مهمانن جو تعارف سردار فيض محمد خان وزير خارج ڪرايو. ان کان پوءِ سردار هاشم خان مهمانن کي وٺي ماني جي ڪمري ڏانهن ويو. ماني مپڙن تي لڳل هئي ۽ هر شيءِ يورپي طريقي مطابق موجود هئي. ماني کائڻ ۽ ڪارائڻ جو طريقو ۽ ملازمن جو انداز ۽ سلوڪ هر شيءِ يورپ جي جديد تمدن مطابق هئي.

ماني جي ميز تي خيالن جي ڏي وٺ به ٿي. سيد سليمان ندوي افغانستان ۾ اشاعت اسلام جي باري ۾ گفتگو ڪئي. راس مسعود پنهنجي جاپان جي سفر جا پر لطف ۽ سچا واقعا بيان ڪيا ۽ علامه اقبال فلسفي ۽ سياست جي بعض نڪتن کي آسان ۽ سادن لفظن ۾ بيان ڪيو.

27 آڪٽومبر تي جمعي جو ڏينهن هو، نادر شاه شهر جي مسجدن ۾ واري واري سان نماز ادا ڪندو هو. ان ڏينهن شهر جي سڀ کان وڏي مسجد ”پل خشتي“ ۾ نماز پڙهڻ جو وارو هو. ته علامه پنهنجي ساٿين سان گڏ نماز ادا ڪرڻ مسجد پل خشتي ويو. مسجد ۾ بادشاهه جي لاءِ خاص جڳهه مقرر ڪيل هئي ۽ مهمانن کي به ان جاءِ تي ويهاريو ويو. جمعي نماز کانپوءِ واپسي تي علامه ۽ سيد صاحب سان گڏ، هڪ ڏميوار ماڻهو به گڏ هو، ان سان چيني ترڪستان جي واقمن جي نسبت سان گفتگو ٿي. علامه گفتگو دوران فرمايو ته:

”يورپ پنهنجي ان ترقي ۾ پنهنجو سڄو زور بحري طاقت تي صرف ڪيو ۽ هر قسم جي تجارت، آمد و رفت ۽ سروسياحت جا رستا دريائي رکيا ۽ پنهنجن انهن ئي جهازن ذريعي اوڀر کي اولهه سان ملايو. پر هاڻي اهو نظر اچي رهيو آهي ته انهن بحري رستن جي اهميت جلد فنا ٿي ويندي ۽ هاڻي وچ اوڀر جو رستو اوڀر ۽ اولهه کي ملائيندو ۽ پاڻي واري رستي بجاءِ خشڪي جا رستا اهميت حاصل ڪندا. تجارتي قافلا هاڻي

گاڏين، لارين، هوائي جهازن ۽ ريلن جي ذريعي اوڀر ۽ اولهه ۾ ايندا ويندا ۽ جڏهن ته اهو پورو رستو اسلامي ملڪن کان ٿي گذرندو. ان انقلاب سان انهن اسلامي ملڪن ۾ عظيم اقتصادي ۽ سياسي انقلاب رونما ٿيندو.

نورالمشائخ سان ملاقات:

افغانستان جي سياست ۾ شروع کان ئي عالمن جو خاصو عمل دخل رهيو آهي ۽ عالمن ۾ مجدي سلسلي جي روحاني پيشوا ملا شور بازار نورالمشائخ جو مرتبو سڀ کان بلند هو. ”نورالمشائخ“ جو اصل نالو فضل عمر هيو، ان جي مريدن جو تعداد ان وقت لکن ۾ هو. 1918ع جي جنگ افغانستان ۾ هو جنرل نادر خان سان گڏ هو ۽ انهيءَ سبب قبائلي مسلمانن جا ڪيترائي ٽولا لشڪر ۾ شريڪ ٿيا هئا. ننڍي کنڊ ۾ به سندس چڱا مريد هئا. جڏهن امان الله خان اصلاحات ۾ حد کان تجاوز ڪيو هو ته ان کان ناراض ٿي هو پاڪستان به آيو هو. نادر خان جي ڪاميابيءَ تي واپس وطن ويو، حڪومت کيس پليڪار ڪيو ۽ وزير عدالت مقرر ڪيو، ڪجهه وقت تائين وزير عدالت طور ڪم سرانجام ڏنائين مگر ان عهدي کي پنهنجي درويشي ۽ ارشاد جي طريقي جي خلاف سمجهي عهدي کان مستعفي ٿي ويو.

علامه اقبال نورالمشائخ سان، سندس قيام گاهه تي ملاقات ڪئي، هو اقبال سان لاهور ۾ به ملي چڪو هو، سيد صاحب جي گفتگو کانپوءِ انهن اجازت ورتي.

هندوستانی پارٽي:

افغانستان ۾ رهندڙ ننڍي کنڊ جي ماڻهن پنهنجي وطن جي دانشورن جي اعزاز ۾ ماني جو انتظام ڪيو، الله نواز خان وٽ دعوت جو اهم ڪردار هو، ميزبانن ۾ سردار فيض محمد وزير خارجو مولانا سيف الرحمان، مولانا محمد ميان ۽ مولانا محمد بشير نمايان هئا.

دعوت هڪ باغ ۾ رکيل هئي، چانهن پيئڻ کان فارغ ٿي مهمانن ۽ ميزبانن جو گروپ فوٽو ورتو ويو. ان کانپوءِ مولانا محمد مهمانن کي خوش آمديد چيو. بعد ۾ انهن دانشورن کين افغانستان گهراڻي تي حڪومت جو شڪريو ادا ڪيو، مهمانن جي طرفان سيد سلمان ندوي جوابي تقرير ڪئي، علامه به مختصر خطاب ڪيو، سيد سليمان ندوي ڪابل ۾ به

تي ڏينهن رهي پشاور جي رستي کان واپس اچڻ چاهيو مگر علامه اقبال کي غزني جي سرزمين ڏسڻ جو شوق هو، انهيءَ ڪري سندن واپسي غزني، قنڌار ۽ چمن جي رستي کان ٿي.

صدر اعظم سان ملاقات:

ٻئي ڏينهن سردار محمد هاشم مهمانن سان ملاقات لاءِ سندن قيام گاه تي آيو، دير تائين سندس گفتگو مهمانن سان ٿيندي رهي. راس مسعود ملڪ ۾ معدنيات جي ترقي ۽ رستن جي ترقي تي زور ڏنو ۽ چيو ”معدنيات مان مقصد هيرن ۽ جواهرن جي کائين جي دريافت نه آهي انهن شين جي قيمت هاڻي اڳ واري نه رهي آهي، بلڪه سندس مقصد مختلف ڌاتن ۽ خاص ڪري پيٽروليم جي دريافت ۽ جستجو متعلق آهي، جنهن جو گهڻو مقدار انهن پهاڙن ۽ وادين اندر معلوم ٿئي ٿو.“ سردار محمد هاشم ترقياتي پروگرام تي روشني وڌي، علامه به رستن جي تعمير تي زور ڏنو ۽ مستقبل ۾ وچ اوڀر ۽ افغانستان جي جاگرافيائي اهميت واضح ڪئي، جنهن کانپوءِ اتان روانو ٿيو.

وزير جنگ جي چانهن جي دعوت:

چئين وڳي شام وزير جنگ شاهه محمود خان وٽ چانهن جي دعوت هئي، جنهن ۾ مختلف ماڻهن شرڪت ڪئي، ستين وڳي تائين ان دعوت ۾ وقت گذاريو ۽ افغانستان جي معاملن تي گفتگو ڪئي وئي.

ادبي انجمن جي دعوت:

ساڍي ستين وڳي رات جو ادبي انجمن ڪابل جي طرفان دعوت هئي ۽ ڪابل هٽل ۾ انجمن سان تعلق رکندڙ اديب جمع ٿيا هئا، شمسزادو علي احمد خان دراني جيڪو اسلاميه ڪاليج جو تعليم يافت ۽ افغانستان سيڪريٽريٽ جو هڪ معزز عهديدار هو، ان انجمن جو سيڪريٽري ۽ روح روان پڻ هو، انجمن جي صدر مهمانن کي پليڪار فارسي زبان ۾ چيو، پنهنجي تقرير ۾ مهمانن جي اچڻ تي هن خوشيءَ جو اظهار ڪيو، علامه جي علمي خدمتن جو تذڪرو ڪندي هن چيو ته: ”حضرت اقبال جي قيمتي لکڻين مان اخلاق، عمل، اجتماع، جذبات، شوق، دوستي، احساس ۽ اسلام پرستي نمايان آهي، سندن

تحریرن جن مردہ جسمن ۾ روح ٿوڪي ڇڏيو آهي.

ان کانپوءِ پروفيسر هادي حسن، راس مسعود ۽ علامہ سيد سليمان ندوي تقريرون ڪيون. سڀ کان آخر ۾ ڊاڪٽر صاحب تقرير ڪئي، جيڪا ان موقعي تي گهڻي اثر انداز ثابت ٿي ڊاڪٽر صاحب چيو ته:

”جڏهن ته سراسر مسعود ۽ سليمان ندوي جي تقريرن کانپوءِ ڪابه اهڙي شيءِ باقي نه رهي آهي، جنهن کي مان بيان ڪيان، ليڪن ادبي انجمن ڪابل جا ميمبر مون کان به توقع رکندا هوندا ته پليڪار جي جواب ۾ مان به ڪجهه چوان. مان انجمن جو وڏو ٿورائتو آهيان ته ان منهنجي متعلق نظر ۽ نشر ۾ تمام سٺن خيالن ۽ احساسن سان پيرل جذبات ظاهر ڪيا آهن.

مان به خواهش رکان ٿو ته انجمن جي نوجوان ڪارڪنن سان ڪجهه شيئر ڪيان. منهنجو عقيدو آهي ته آرٽ يعني ادبيات يا شاعري يا مصوري يا موسيقي يا معماري انهن مان هر هڪ نئين زندگيءَ جي معاون ۽ خدمتگار آهي. ان بنياد تي مان آرٽ کي ايجاد ۽ نئين ڳالهه سمجهان ٿو نه ڪو تفريح لاءِ ڪو اوزار. شاعر قور جي زندگي جي بنياد کي آباد به ڪري سگهي ٿو ۽ برباد به. هن وقت جڏهن ته حڪومت ڪوشش ڪري رهي آهي ته موجوده زماني ۾ افغانستان جي تاريخ زندگيءَ جي هڪ نئين ميدان ۾ داخل ٿئي ته ان ملڪ جي شاعرن تي لازم آهي ته اهي نوجوان قور جا سڃا رهنا ثابت ٿين ۽ زندگيءَ جي عظمت ۽ بزرگيءَ جي بجاءِ موت کي زياده وڌائي پيش نه ڪن ڇاڪاڻ ته جڏهن آرٽ موت جو نقشو ڪيندو آهي ۽ انکي وڌائي چڙهائي پيش ڪندو آهي ته ان وقت هو سخت خوفناڪ ۽ برباد ڪندڙ ٿي وڃي ٿو ۽ جيڪو فن حسن جي قوت کان خالي هجي اهو صرف موت جو پيغام آهي.

مان چاهيان ٿو ته توهان جو ڌيان هڪ مرڪزي نقطي ڏانهن ڇڪيان. حيات نبي ﷺ جي واقعن مان هڪ واقعو آهي ته ”هڪ دفعي حضور ﷺ جن جي خدمت ۾ عرب جي مشهور شاعر امرا القيس جا ڪجهه شعر پڙهيا ويا. پاڻ سڳورن ﷺ جن اهي شعر ٻڌي امرا القيس لاءِ فرمايو ته: هو سڀني شاعرن کان سٺو شاعر آهي ۽ انهن کي دؤخ ڏانهن وٺي ويندڙ رستي ڏانهن انهن جو سردار آهي.“

ان ارشاد مان سراسر واضح آهي ته شعر جو ڪمال ڪنهن وقت

ماڻهن تي برا اثر به وجهندو آهي. ڪنهن قوم جي زندگي جون اهم شيون صرف شڪل ۽ صورت نه آهن. بلڪ جيڪا شيءِ حقيقتاً قوم جي زندگي سان تعلق رکندي آهي اها آهي تخليق، جنهن کي شاعر قوم جي اڳيان پيش ڪندو آهي ۽ اهي بلند نظريا آهن جن کي هو پنهنجي قوم ۾ پيدا ڪرڻ چاهيندو آهي. قومون شاعرن جي حمايت سان پيدا ٿينديون آهن ۽ سياست دانن جي طاقت حاصل ڪري مري وينديون آهن. بس پنهنجي خواهش آهي ته افغانستان جا شاعر ۽ اديب پنهنجي هر عصرن ۾ اهڙو روح ڦوڪن، جنهن سان اهي پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي سگهن. جيڪا قوم ترقي جي رستي تي هلي رهي آهي، ان جي ترقي خاص تربيت سان وابسته هوندي آهي. بس انهي انجمن جو ڪم اهو آهي ته نوجوانن جي عادتن کي ادبيات جي ذريعي سان ڪا شڪل ڏئي ۽ انهن کي اهڙي روحاني صحت ڏين جو آخري پنهنجي خوديءَ کي حاصل ڪري سگهن.

مان هڪ ٻيو نڪتو به چوڻ گهران ٿو، مسولين هڪ سٺو نظريو قائم ڪيو آهي ته اٽليءَ کي گهرجي ته نجات حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ڪروڙ پتي کي پيدا ڪري جيڪو هن ملڪ کي اينگلو سيڪسن (Anglo-saxon) قومن جي قرضن کان نجات ڏياري سگهي يا ڪنهن ٻئي ڊانٽي (Dante) کي پيدا ڪري جيڪو نئين جنت پيش ڪري يا ڪنهن نئين ڪولمبس کي پيدا ڪري، جيڪو هڪ نئين ڪنڊ جي ڳولا ڪري. جيڪڏهن توهان مون کان دريافت ڪندو ته افغانستان کي به اهڙي مرد جي ضرورت آهي جيڪو هن ملڪ کي قبائلي زندگي مان ڪڍي نئين زندگي سان آشنا ڪري ته مون کي خوشي آهي ته افغانستان کي اهو مرد ڪامل ملي ويو آهي، جنهن لاءِ گهڻي عرصي کان هو انتظار ڪري رهيا هئا مون کي يقين آهي ته اعليٰ حضرت نادر شاهه کي ان لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي ته هو افغانستان کي ايشيا ۾ هڪ نئين قوم بڻائي دنيا سان متعارف ڪرائي. هن ملڪ جي نوجوانن کي گهرجي ته ان بزرگ رهنما کي پنهنجي تعليم ۽ تربيت جو استاد سمجهن، ڇاڪاڻ ته ان جي زندگي، ايتار، اخلاص ۽ پنهنجي ملڪ سان سڃاڻي ۽ اسلام سان عشق ۽ محبت سان ڀريل آهي.

انهن ڳالهين کانپوءِ ماني ڪاڏي وٺي ڪجهه دير تائين خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي رهي. علامه کي پنهنجو پسنديدو حقو به سفر ۾ گڏ هو، علامه

گفتگو سان گڏ حقوبه پيئندو رهيو، رات ڏهين بجي واپس پنهنجي جڳه تي آيا.

29 آڪٽومبر تي سردار احمد خان وزير دربار جي دعوت تي شام جو ٽين بجي يغان پهچڻو هو ۽ علامه کي نادرشاه سان آخري ملاقات به ڪرڻي هئي، ان لاءِ يغان وڃڻ جو پروگرام ملتوي ڪيو ويو، ان کانپوءِ ٻئي شام جو سردار فيض محمد خان سان گڏ نادرشاه سان ملڻ سندس رهائش گاه ”دلڪشا“ ويا.

رات جو مختلف ماڻهو مهمانن سان ملاقات لاءِ آيا هئا، مولوي محمد بشير صاحب صدر جمعيت مجاهدين ۽ مولانا ميان منشي مير شمس الدين جو پٽ ميان رحمت الله همايون انهن ۾ نمايان هو.

30 آڪٽومبر تي صبح جو اٺين بجي غزنين لاءِ روانا ٿياسين، افغانستان جي حڪومت مهمانن جي سهولت سفر لاءِ سٺو انتظام ڪيو هو، قيام گاه وارن جڳهن تي اڳواٽ ٿي پيغام موڪليا ويا هئا ۽ بطور ميزبان سرور خان انهن سان گڏ هو، سواري ۽ سامان کڻڻ لاءِ ٻه ڪارون ۽ ٻه لاريون به انهن سان گڏ هيون. هڪ ڪار ۾ علامه، سيد صاحب ۽ پيرسٽر غلام رسول هئا ۽ ٻي ڪار ۾ پروفيسر هادي حسن، سرور خان ۽ عبدالمجيد هئا. هڪ لاري کائڻ جي سامان، کاڌو پچائڻ وارن ۽ کاڌو ڪارائڻ وارن ملازمن لاءِ هئي ۽ ٻيءَ لاري تي مهمانن جو سامان رکيل هو. ان قافلي جي اعزاز ۽ حفاظت خاطر ڏهن ٻارهن سپاهين جو دستوبه ان سان گڏ هو.

غزنين ڪابل کان پيا سي ميل پري آهي، گاڏيون وادين ۽ جبلن جي لاهين چاڙهين کان ٿينديون هڪ بجي غزنين پهتيون، مهمانن سڀ کان پهريان بازار جو سير ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي قيام گاه تي اچي ماني کاڌائون.

غزنين جي آثار قديمه جي سير لاءِ ميزبان سرور خان هڪ پير مرد، ملا قربان کي گهرايو، اهو ماڻهو نوي سالن جي عمر جو هو ۽ غزنين جي ڪنڊ ڪڙڇ کان آگاهه هو.

موجوده شهر کان ڪيئي ميل پري پراڻي شهر جا نشان آهن، جيڪو سلاطين غزنين جو تخت گاهه هيو، ان جڳهه جي مخالف طرف شهر جي ٻئي پاسي پراڻو قبرستان هو، علامه کي حڪيم سنائيءَ جي مزار تي

حاضر ٿيڻ جو شوق هو، ان لاءِ سڀ کان پھريان مهمان خاني کان پنڌ مزار تي ويا ۽ مسنون دعائون گھريائون. اتي سڀني ڏسندڙ متاثر ٿيا، سڀ کان وڌيڪ اثر علامه تي پيو هو جو حڪيم جي سيراندي کان بيٺو رهيو ۽ بي اختيار تي ويو ۽ دير تائين زور زور سان روئيندو رهيو.

ٻيو چشمه ديد گواه سرور هو، هو لکي ٿو ”حڪيم سنائيءَ جي قبر تي علامه ايترو ته رنو جو اتي پٿر به ميٺ ٿي ويا!“ اتان فارغ ٿي سلطان محمود جي مزار تي فاتح پڙهڻ لاءِ قافلو روانو ٿيو، سرور جي روايت موجب ”سلطان محمود جي روضي جي آستاني ۾ داخل ٿيندي ئي علامه پنهنجو سرحترام کان نواڻي ڇڏيو.“

حضرت علي هجويري[ؓ] (داتا گنج بخش) جي والد جي مزار: سلطان محمود غزنوي جي مزار کان واپس ٿيندي، علامه کي لاهور جي مناسبت سان حضرت داتا گنج بخش جي والد بزرگوار جي مزار جي تلاش هئي، جنهن ڪري انهن جي هدايت موجب ملا قربان پراڻن ويرانن ۾ قبر تلاش ڪئي ۽ سڀني ماڻهن مسنون دعائون پڙهي گھر جو رستو ورتو، سرور ان ڏينهن جي تاثرات کي هيٺين لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

”جڏهن اسان انهن مقدس ۽ پر جلال مقامن تي پهتاسين ته اسان ته دعا ۾ مشغول هئاسين، ليڪن شاعر اسلام کي اسان ڏٺو ته هڪ بيجان تصور وانگر بيٺو هو ۽ ڳوڙهن جو دريا ان جي اکين مان وهي رهيو هو. سندس اها حالت ڏسي اسان کان به رهيو نه ٿيو.“

31 آڪٽومبر جي صبح جو هو غزني کان اڳتي روانا ٿيا ۽ يارهين بجي منجهند جو ”مقر“ پهتا. رستو تمام صاف ۽ هموار هو ”مقر“ ۾ سرڪاري آفيسرن کي مهمانن جي اچڻ جو اطلاع هو، جيئن ئي گاڏيون اچي بيٺيون گارڊ آف آنر (سلامي) ڏني وئي. هڪ ٻه منزله عمارت ۾ قيام ۽ طعام جو بندوبست ٿيو. منجهند جي ماني کائڻ کانپوءِ هڪ بجي انهن قلات جو رخ ڪيو. ٽن ڪلاڪن ۾ قلات غلڙي پهچي ويا. مهمان خانو ڪليل ميدان ۾ واقع هو ۽ آس پاس ڪا به آبادي نه هئي. قلات غزني کان هڪ هزار فوٽ ۽ ڪابل کان ٻه هزار فوٽ بلند آهي ان لاءِ قدرتي طور، اتي سردي وڌيڪ آهي، رات قلات جي مهمان خاني ۾ گذاري پهرين نومبر تي صبح جو سوڀر سمورا ماڻهو اٿيا، ناشتو ڪرڻ کانپوءِ ائين

بجي انهن سفر شروع ڪيو، چئن ڪلاڪن ۾ قنڌار پهتا، اتي شاهي قيام گاه ۾ رهڻ جو پروگرام هو.

عبدالحمي خان سان ملاقات:

مهمانن جي اچڻ تي شهر جا ڪيئي معزز ماڻهو انهن سان ملڻ لاءِ آيا، جن ۾ وزارتِ خارجہ افغانستان جو نمائندو، جيڪو قنڌار ۾ متعين هو ۽ ان سان گڏ اتان جي ادبي انجمن جو سرپرست عبدالحمي خان به شامل هو. عبدالحمي خان هڪ پشتو رسالي ”طلوع افغان“ جو ايڊيٽر به هو. هڪ عرصو ڪراچي ۾ به رهيو هو ان ڪري اردو سٺي ڳالهائي رهيو هو. سندس ادبي انجمن ۽ رسالي ”طلوع افغان“ پشتو زبان کي سرڪاري ۽ تعليمي زبان بنائڻ جي تحريڪ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هيو. ان اچڻ سان ئي علامہ اقبال سان اها گفتگو شروع ڪئي. علامہ جن جواب ۾ زبانن جي نشوونما ۽ ترقيءَ تي اصولي بحث ڪيو ۽ ان ڳالهه تي زور ڏنو ته زبان هڪ قوم جي مختلف ماڻهن جي وچ ۾ رابطي جو سڀ کان ضروري ۽ موثر ذريعو آهي ۽ اڳران تحريڪ سان قوم جي ماڻهن ۾ اتحاد جي بچاءِ اختلاف پيدا ٿيڻ جو انديشو هجي ته اهو رابطي جو پيغام هجڻ جي بجاءِ اختلافن ۽ تلخين جو ترانہ جنگ آهي، جنهن کان افغان قوم کي موجوده مقام تي تمام گهڻو بچڻ گهرجي. اڃان علامہ عبدالحمي سان ڳالهائي رهيو هو ته قنڌار جو گورنر آيو، انهن سان به ڪجهه دير گفتگو ٿي.

زيارتِ خرقہ شريف:

مهمان خاني جي قريب ٿي خرقہ شريف جي زيارت ۽ احمد شاه دراني جو مقبرو هو. انهن جڳهن جي زيارت لاءِ علامہ ۽ ٻيا ان طرف پنڌ روانا ٿيا. البتہ واپسيءَ تي گاڏين کي مقبري تي پهچڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. پهرين خرقہ شريف جي زيارت ڪئي وئي. اهو مشهور آهي ته اهو حضور ﷺ جن جو ملبوس اقدس آهي.

مقبره احمد شاه ابدالي:

خرقہ شريف جي زيارت کانپوءِ ”پاڻي پت“ جي ٽين جنگ ۽ افغانستان جي اهم جنرل احمد شاه ابداليءَ جي مقبري تي مسنون دعائون پڙهي رستي تي آيا ته اتي گاڏيون موجود هيون. اتان قنڌار جي سڀ کان خوبصورت ۽ دلڪش قدرتي منظر ارغنداب جي سیر لاءِ روانا ٿيا.

ارغنداب:

ارغنداب جو سير ڪندي بابا ولي قنڌاريءَ جي مزار تي دعا پڙهي واپسي تي ”چهل زينہ“ ويا. هيءَ هڪ پهاڙي آهي، جنهن تي بابر پنهنجي هندستان جي فتوحات جو ڪتبو لڳرايو هو. پهاڙيءَ جا دامن کان مٿي تائين پٿر ڪٽي، ڏاڪڻ ٺاهي وٺي هئي ۽ ان ڏاڪڻ ۾ چاليم ڏاڪا آهن، ان لاءِ ان جو نالو ”چهل زينہ“ پئجي ويو آهي. علامه پهاڙيءَ تي نه چڙهيو، البتہ سيد صاحب ۽ پروفيسر هادي بخش جن پنهنجي تاريخي شوق جي ڪري پهاڙي تي چڙهيا.

خان بهادر سيد صديق حسن سان ملاقات:

راس مسعود کي وطن واپسي جي تمام گهڻي جلدي هئي. هن رات جو اجازت وٺي چمن پهچڻ پئي گهريو ته جيئن اتان جلدي علي ڳڙهه پهچي سگهي.

2 نومبر تي صبح جو 8 بجي چانهه ۽ ناشتي کان فارغ ٿيا ته قنڌار جي گورنر مهمانن کي ڪجهه خشڪ ميو ۽ قنڌاري ڏانهن جا به توڪرا تحفي طور موڪليا ۽ قافلو هليو. ٻارنهن بجي قلمي جديد پهتا، اها افغانستان جي آخري چوڪي آهي. اتي سرور ۽ ٻين شاهي ملازمن علامه ۽ ان جي ساٿين کي الوداع چيو.

چمن:

چمن شهر جي دروازي تي مسلمانن علامه جو استقبال ڪيو ۽ هڪ ريسٽوران ۾ چانهه جو اهمتمار ڪيو، شهرين جي خواهش هئي ته علامه ۽ سيد صاحب سفر ملتوي ڪري اتان جي مسلمانن اڳيان تقريرون ڪن مگر پنهني چئن معذرت ڪئي. ريسٽوران ۾ مختلف خيالن جا مسلمان جمع ٿي ويا هئا. جيڪي سياست جي مختلف راهن کان آشنا هئا ۽ هادي، علامه ۽ سيد صاحب کان طرح طرح جا سوال ڪندا رهيا. اتي ئي علامه جي اسڪول جي زماني جو هڪ هندو دوست، جيڪو چمن ۾ دواخانو هلائيندو هو پڻ ملڻ آيو. چمن کان ريل شروع ٿيندي آهي، پر علامه ۽ ان جي ساٿين هڪ ڏينهن بجائڻ لاءِ گاڏين ۾ سفر ڪيو. چمن کان ريل صرف هڪ وقت هلندي آهي، اگر ريل جو سفر اختيار ڪيو وڃي ها ته رات چمن ۾ گذارڻي پئجي ها، تقريباً چئنين بجي شام جو چمن کان

روانا ٿيا ۽ ڪوئيٽا تائين چئن ڪلاڪن جو سفر سيد صاحب سان خيالن جي ڏي وٺ ۾ گذريو. سيد صاحب لکي ٿو ”عجيب اتفاق ته رستو ته خطرناڪ ۽ ڏکيو هو پر ڊاڪٽر اقبال صاحب روحانيت جي ذاتي مشاهدن، تجربن ۽ هڪ سچي پير جي تلاش تي گفتگو شروع ڪئي. اها گفتگو هر لحاظ کان تمام دلچسپ هئي. ان دور جي مختلف شيخن ۽ بزرگن جي سلسلن جو ذڪر ٿي رهيو هو. ان سلسلي ۾ علامه صاحب پنهنجي زندگيءَ جي آغاز ۽ شاگرديءَ واري دور جو ذڪر چيڙيو ۽ پوءِ پنهنجي والد مرحوم جو ذڪر ڪيو، جيڪو پاڻ هڪ صاحب دل صوفي هو ۽ اڪثر ديندار عالمن جي صحبت ۾ رهندو هو. ان سلسلي ۾ اسان کي اهو به معلوم ٿيو ته اسان جي جليل القدر اسلامي شاعر جي ذهن ۾ تبديلي به سندس والد سڳوري جي ذات بابرڪات جي ڪري ٿي ٿي. اهڙيءَ طرح علامه پنهنجي والد مرحوم جي زندگيءَ جا يادگار واقعات ٻڌائيندو رهيو.“

3 نومبر تي ڪوئيٽا ۾ رات ڊاڪ ٻنگلي ۾ گذاري، ڏهين بجي صبح جو اسٽيشن تي آيا، يارهين بجي گاڏي هلي ۽ ملتان تائين سيد صاحب ۽ علامه جو ساٿ رهيو. علامه ملتان کان لاهور جي گاڏي ۾ ويٺو ۽ ان شام پنهنجي گهر پهتو.

اخباري بيان:

6 نومبر 1933ع تي علامه پنهنجي هم سفرن جي خواهشن تي پنهنجي دوري جي باري ۾ هيٺيون اخباري بيان جاري ڪيو:

”سڀ کان پهريان جيڪا قابل ذڪر شيءِ اسان کي نظر آئي اها اها هئي ته افغانستان ۾ ماڻهن جون جانيون ۽ مال بلڪل محفوظ هئا. اها هڪ اهڙي حڪومت لاءِ بذات خود هڪ وڏي ڪاميابي آهي، جنهن کي صرف چئن سالن ۾ ملڪ مان عام بغاوت کي ختم ڪرڻو پيو. ٻي ڳالهه جنهن اسان کي تمام گهڻو متاثر ڪيو، اها اتان جي وزيرن جي نيڪ نيتي ۽ اخلاص آهي جنهن سان اهي پنهنجا فرض انجام ڏئي رهيا هئا. سخت قسم جا پراڻن خيالن وارا ماڻهو به انهن جا حامي هئا ۽ ان جي نتيجي ۾ هڪ افغان عالم اسان جي سامهون چيو ته اڄ جي افغانستان جي مولوين ۽ نوجوانن ۾ ڪوبه اختلاف نه آهي.“

افغانستان جي حڪومت جو ارادو آهي ته سڄي تعليم جي شعبي کي جديد طريقن سان ترتيب ڏنو وڃي ۽ گڏوگڏ افغانستان ۽ پاڙيسري ملڪن کي ملائيندڙ رستن جي مرمت ڪئي وڃي. نئين يونيورسٽي آهستي آهستي ترقي ڪري رهي آهي ۽ ان لاءِ هڪ خوبصورت ۽ وسيع محل مخصوص ڪيو ويو آهي. سڀ کان پهرين طب جو شعبو قائم ڪيو ويو آهي ۽ ان ۾ اعليٰ تعليم شروع ڪئي وئي آهي ٻيو شعبو، جنهن جو قيام زير غور آهي اهو سول انجنيئرنگ جو هوندو. رهيو رستن جو سوال ته ڪابل کي پشاور سان ملائيندڙ رستو ايندڙ ٻن سالن اندر مڪمل ٿي ويندو، ان رستي جون نقشو وڌي غور ۽ فڪر سان تيار ڪيو ويو آهي، روسي سرحد تائين وڃڻ وارو رستو مڪمل ٿي چڪو آهي ۽ اهو رستو ان لاءِ اهم آهي ته اهو وچ ايشيا کي وچ يورپ سان قريب ڪري ڇڏيندو. ان کان علاوه افغانستان جي بادشاهه اعليٰ حضرت نادر شاهه اسان کي اعليٰ شرف بخشيو ۽ ساڻس تمام ڊگهي گفتگو ٿيندي رهي. اعليٰ حضرت جي سڀ کان وڏي خواهش اها هئي ته سندس ملڪ وڌي ويجهي ۽ پنهنجي پاڙيسري ملڪن سان صلح ۽ امن قائم ڪري.

افغانستان اڄ هڪ متحد ملڪ آهي، جتي هر طرف بيداري جا آثار ملن ٿا ۽ آفيسر تمام غور ۽ فڪر کانپوءِ نوان پروگرام ٺاهي رهيا آهن. افغانستان مان اسان ان يقين سان واپس ٿيا آهيون ته جيڪڏهن موجوده حاڪمن کي ذهن سالن تائين ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو ته ڪنهن شڪ ۽ شبهي کان سواءِ افغانستان جو مستقبل روشن آهي.

علامه ان سفر جي ياد ۾ مثنوي ”مسافر“ لکي ۽ افغانستان جي فطرتي مناظر مان دل کولي مزو ورتو. جمال الدين احمد، محمد عبدالعزيز جي تاليف ”افغانستان“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته:

”جڏهن افغانستان جي باري ۾ سوچيندو آهيان ته اڪثر ائين ٿيندو آهي، جو منهنجي سامهون افغانن جي ديس جي اها تصوير گهمڻ لڳندي آهي جهڙي مان پوئين سرءِ جي موسم ۾ ڏٺي هئي. مان هڪ سادي ۽ آرام ده ڪمري ۾ ويٺو آهيان، آس پاس باغ آهن، باغ کان پري زمين جو هڪڙو ٽڪرو آهستي آهستي مٿي اڀري رهيو آهي، ايتري تائين جو پهاڙن جي سلسلي ۾ ملي وڃي ٿو. ان جي پويان بلند ٿيندڙ پهاڙن جي هڪ قطار آهي، ايتري تائين جو اهي بلنديون هندوڪش جي سلسلي

تائين پهچنديون آهن، پري پري تائين قليل ميدانن ۾ انهن جي پٽي طرف ڊگهيون ڊگهيون پهاڙيون آهن. پر پري کان ايندڙ طوفاني هوائون انهن کي چيريندي اڳتي وڌن ٿيون ۽ مٿي اولهه ۾ لهندڙ سج وٽ حسين ۽ خوش نما رنگن سان ڀريل آسمان نظر اچي ٿو. هيٺ وادين ۾ پاڇا تيزيءَ سان ريڙهيون پائيندي نظر اچن ٿا ۽ بيشمار ڊگها سٺا سٺا سٺا سٺا پري کان نظر ايندڙ ڳوٺ ۽ ڌنڌلي ڪوهيڙي جي سمنڊ ۾ وهندڙ پهاڙ خوابن جهڙو حسين منظر پيش ڪن ٿا ۽ پوءِ ان شام جو جادو آذان جي آواز سان ٿئي پئي ٿو. منمنجا سڀ ساٿي پنهنجون پنهنجون جڳهون ڇڏي ڏين ٿا، مؤذن جو دل ۾ لهندڙ آواز مون کي پاڻ کان به ڪيڏانهن ڏور وٺي وڃي ٿو ۽ مان مسجد ۾ سڀ کان آخر ۾ پهچان ٿو.

ماخذ: اقبال سيد سليمان کي نظر ۾ مرتب: اختر راهي

مضمونن جا ماخذ

هن ڪتاب ۾ ٻن قسمن جا مضمون شامل آهن. هڪ اردوءَ ۾ لکيل عالمن ۽ دانشورن جي مضمونن جا سنڌيءَ ۾ ترجما، جيڪي اسان جي ڪالج جي شاگردن ۽ استادن ڪيا آهن ۽ جن جو تعداد گهڻو آهي، ٻيا طبعزاد مضمون. هيٺ مضمونن جا اصل ماخذ ترتيبوار ڏجن ٿا:

- (1) اقبال جي نظر ۾ انسان جي اهميت ۽ مقام۔ خالد حسين وسير ليڪچر اردو۔ انڊس۔ 2002-2003ع صفحي 19 کان صفحي 22 تائين. ڪيڊٽ ڪالج لاڙڪاڻو.
- (2) شاعر مشرق جو سياسي شعور۔ جاويد اقبال ليڪچر پاڪستان اسٽڊيز۔ انڊس 2001-2002ع (اقبال نمبر) صفحي 48 کان 49 تائين. ڪيڊٽ ڪالج لاڙڪاڻو.
- (3) اقبال جون دعائون۔ عامر لطيف پٽي۔ انڊس 2001-2002ع (اقبال نمبر) صفحي 50 کان 51 تائين. ڪيڊٽ ڪالج لاڙڪاڻو.
- (4) اقبال افغانستان ۾۔ اختر راهي (ترجمو اويس احمد ڌاريجو) انڊس 2000-2001ع صفحي 17 کان 23 تائين. ڪيڊٽ ڪالج لاڙڪاڻو.
- (5) اقبال جو مطلوب مسلمان۔ سڪندر علي چنه
- (6) انسان ڪامل اقبال کي نگاهه ۾۔ سيد ابوالحسن علي ندوي. نقوش اقبال. ڪراچي: سروسز بڪ ڪلب. 1988ع صفحي 116 کان 133 تائين.
- (7) حياتِ اقبال ڪا سبق۔ سيد ابوالاعليٰ مودودي. اقباليات ڪم سو سال. اسلام آباد: اڪيڊمي ادبيات پاڪستان. 2002ع صفحي

61 کان 65 تائین۔

(8) اقبال: ایک الہامی شاعر۔ امین احسن اصلاحی۔ اقبالیات۔

لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، 1987ع (جنوری۔ مارچ)۔

صفحہ 13 کان 18 تائین۔

(9) اقبال کا تصور ختم نبوت۔ پروفیسر عبدالقیوم۔ اقبالیات۔ لاہور:

اقبال اکیڈمی پاکستان، 1993ع (جنوری۔ مارچ) صفحہ 7 کان

26 تائین۔

(10) علامہ اقبال کا تصور وطنیت۔ وحید قریشی۔ اقبال ریویو۔ لاہور:

اقبال اکیڈمی پاکستان، 1983ع (جولائی) صفحہ 25 کان 34

تائین۔

(11) افکار اقبال اور مسلم امہ کا تصور۔ محمد انور صوفی۔ اقبالیات۔

لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، 2003ع (جنوری۔ مارچ)

صفحہ 69 کان 76 تائین۔

(12) شریعت اسلامیہ اقبال کی نظر میں۔ سید نذیر نیازی۔ اقبال ریویو۔

لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، 1982ع (جولائی) صفحہ 1 کان

9 تائین۔

(13) اقبال کا پیغام۔ عبدالوہاب عزام۔ نیک۔ مطالعہ اقبال۔ لاہور: بزم

اقبال، 1983ع۔ صفحہ 155 کان 159 تائین۔

(14) سائنس کے جدید نظریات اور اقبال کا تصور حیات و ممات۔ ثاقف

نفیس۔ اقبال: مشرق و مغرب کی نظر میں۔ لاہور: گورنمینٹ کالج

یونیورسٹی، 2002ع۔ صفحہ 153 کان 160 تائین۔

(15) اقبال کا اسلوب زندگی۔ عبدالمجید سالک۔ ذکر اقبال۔ لاہور: بزم

اقبال، 1993ع۔ صفحہ 227 کان 243 تائین۔

(16) طالب علم اقبال۔ حسن اختر۔ اقبال ریویو۔ لاہور: اقبال اکیڈمی

پاکستان، 1983ع (جولائی) صفحہ 119 کان 125 تائین۔

(17) امت اسلامیہ کا عظیم شاعر اور فلسفی۔ صوفی گلزار احمد۔

اقبال ریویو۔ لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، 1981ع (جنوری)

صفحہ 21 کان 33 تائین۔

(18) علامہ اقبال کے لطائف۔ منشی محمدالدین فوق۔ تذکرہ اقبال۔

لاہور: بزم اقبال، 1988ع صفحہ 194 کان 199 تائین۔

اقبال کی لامتناہی

- (19) اقبال ایک پیامی شاعر۔ محمد علی خان۔ اقبال ریویو۔ لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، 1981ع (جولاء) صفحہ 1 کان 6 تائین۔
- (20) اقبال بارگاہ رسالت مآب ﷺ میں۔ کرم حیدری، اقبال دین و دانش۔ لاہور: عتیق پبلشنگ ہاؤس، 1991ع صفحہ 158 کان 170 تائین۔
- (21) تصانیف اقبال۔ عبدالمجید سالک، ذکر اقبال، لاہور: بزم اقبال، 1993ع صفحہ 290 کان 294 تائین۔
- (22) اقبال اور قرآن۔ ڈاکٹر اسرار احمد، علامہ اقبال اور ہم، مرکزی انجمن خدام القرآن لاہور، 1985ع، صفحہ 24 کان 33 تائین۔

